

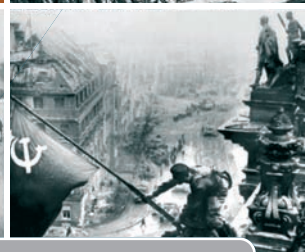
В. С. Власов, С. В. Кульчицький

Історія України

10

клас

рівень стандарту

В. С. Власов, С. В. Кульчицький

Історія України

10

клас

(рівень стандарту)

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Літера ЛТД
2018

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)
В 58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Власов В. С.

В 58 Історія України (рівень стандарту) : підручник для
10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов,
С. В. Кульчицький. – Київ : Літера ЛТД, 2018. – 256 с.
ISBN 978-966-178-947-9

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)

ISBN 978-966-178-947-9

© Власов В. С.,
Кульчицький С. В., 2018
© «Літера ЛТД», 2018

Зміст

ВСТУП. Основні тенденції соціально-економічного, політичного та культурного розвитку	5
Розділ 1. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
§ 1. Україна напередодні Першої світової війни. Початок воєнних дій на території України	9
§ 2. Україна в роки Першої світової війни	16
§ 3. Українські січові стрільці – перше в новітній історії національне військо. Практичне заняття № 1	24
§ 4. Зміни в повсякденному житті під впливом Першої світової війни. Практичне заняття № 2	28
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ	
§ 5. Початок Української революції	34
§ 6. «Однині самі будемо творити своє життя»: проголошення автономії України	40
§ 7. Центральна Рада і Тимчасовий уряд: від протистояння до компромісу	46
§ 8. Утворення Української Народної Республіки. Протистояння національно-патріотичних сил і більшовиків	52
§ 9. Проголошення незалежності УНР. Брест-Литовський мирний договір	58
§ 10. Брестський мирний договір: Політичні наслідки та реакція суспільства. Практичне заняття № 3.	66
Розділ 3. РОЗГОРТАННЯ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ	
§ 11. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського	70
§ 12. Директорія УНР: у вогні війни та політичного протистояння.	78
§ 13. Західноукраїнська Народна Республіка	86
§ 14. 1919 рік: встановлення УСРР та окупація України білогвардійцями	94
§ 15. Реставрація УСРР. Радянсько-польська війна. Розгром військ Петра Врангеля	102
§ 16. Портрет Симона Петлюри на тлі епохи. Практичне заняття № 4.	110
§ 17. Культурно-освітнє життя	114

Розділ 4. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

§ 18. Внутрішнє і міжнародне становище радянської України на початку 1920-х рр. Утворення Радянського Союзу	121
§ 19. Упровадження нової економічної політики. Кампанія українізації в УСРР	129
§ 20. Форсована індустріалізація радянської України	136
§ 21. Суцільна колективізація сільського господарства в радянській Україні. Голодомор 1932–1933 рр.	143
§ 22. Історичні документи про витоки, причини та наслідки Голодомору. Практичне заняття № 5	150
§ 23. Масові репресії в радянській Україні	155
§ 24. Ідеологізація суспільного життя та репресії у радянській Україні. Практичне заняття № 6	163
§ 25–26. Освіта, наука, література та мистецтво в радянській Україні.	168
§ 27. Повсякденне життя українців. Практичне заняття № 7.	176

Розділ 5. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 28. Українські землі у складі Польщі	181
§ 29. Українські землі у складі Чехословаччини та Румунії	190

Розділ 6. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 30. Початок Другої світової війни. Німецько-радянські договори 1939 р.	197
§ 31. Початок радянсько-німецької війни. Окупація України військами Німеччини та її союзників	208
§ 32. Окупаційний режим в Україні	218
§ 33. Розгортання руху Опору в Україні	227
§ 34. Вигнання з України нацистських окупантів.	237
§ 35. Завершення Другої світової війни. Ціна перемоги.	246

ВСТУП

Основні тенденції соціально-економічного, політичного та культурного розвитку

Україна і світ на порозі 20 ст.

19 ст. характеризувалось істотним прискоренням економічного розвитку провідних країн Західної Європи завдяки витісненню мануфактурного виробництва фабрично-заводським. За політичним ладом ці країни були або республіками, або конституційними монархіями, тож їхнє населення мало колективний суверенітет. Демократичні принципи, покладені в основу суспільно-політичного життя, забезпечували прискорений соціально-економічний і культурний прогрес. Вагомі переваги у розвитку, які забезпечили насамперед військову могутність, дали змогу цим країнам разом із Північноамериканськими Сполученими Штатами перетворити майже весь інший світ на свої колонії та напівколонії.

Міждержавні суперечності, підсилювані боротьбою за колонії та залежні території, які давали метрополіям неабиякі додаткові ресурси, зумовили появу в самій Європі воєнно-політичних блоків, які протистояли одне одному. На правах другорядних членів цих блоків виступили дві імперії Центрально-Східної Європи – Австро-Угорська і Російська. Саме в їх складі перебували українські землі.

Скасування кріпосного права (1861) в Російській імперії зумовило швидке економічне зростання, передусім завдяки капіталам, запозичуваним із країн Західної Європи. Однак за політичним устроєм країна залишалася середньовічною монархією із самодержавним способом правління. Завдяки невичерпним людським та природним ресурсам царська Росія зберігала статус великої держави, але залишалася другорядним учасником коаліції, до якої входили Великобританія і Франція. Ці країни спромоглися подолати власні імперіалістичні суперечності й об'єдналися в Антанту, щоб протистояти Центральним державам – Німеччині та Австро-Угорщині.

20 століття у світовій історії

Для українців у складі Росії та Австро-Угорщини протистояння цих країн обернулося трагедією. Коли спалахнула Перша світова війна, вони були мобілізовані до царської й цісарської армій, щоб воювати одне проти одного й гинути не за свої, а за імперіалістичні інтереси.

Український народ не мав політичної перспективи у разі поразки або перемоги як однієї, так і іншої протиборчої сторони. Перемога Антанти забезпечувала Росії анексію західноукраїнських земель. Натомість перемога Центральних держав давала можливість Австро-Угорщині претендувати на Правобережну Україну. Однак результат світової війни виявився неочікуваним для деяких її учасників. Знекровлена війною економіка, соціальна криза і визвольний рух пригноблених націй спричинили розпад Російської та Австро-Угорської імперій.

Унаслідок їх розпаду в кінці Першої світової війни на карті світу з'явилися **Українська Народна Республіка (1917)** та **Західноукраїнська Народна Республіка (1918)**, які проголосили утворення єдиної соборної України (1919). Однак визвольні змагання українського народу зазнали поразки, і українські землі поділили між собою чотири держави, які утворилися на уламках імперій: Росія, Польща, Румунія і Чехословаччина.

Два десятиліття між Першою і Другою світовими війнами в поглинутій Росією основній частині України будувався радянський комуносоціалізм. Й. Сталін не зупинився навіть перед **геноцидом**, щоб зламати опір українського народу насаджуванню протиприродних відносин між суспільством і державою. Здійснюючи денационалізацію на українських землях за межами радянської України на північному та південному сході на території Росії, тобто позбавляючи місцевих українців національної ідентичності, радянське керівництво одночасно приєднувало до неї західноукраїнські землі, відібрані у сусідніх держав. Отже, одним із наслідків територіальних змін, спричинених Другою світовою війною, була поява соборної України.

Під час Другої світової війни відбувся перехід найрозвинутіших країн Заходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Радянський Союз перетворився на наддержаву і почав насаджувати комуністичні порядки в інших країнах, прагнучи світової гегемонії, але наразився на спротив спочатку з боку Югославії, а потім – червоного Китаю. Розв'язана СРСР холодна війна з країнами Заходу була приречена на провал унаслідок неефективності планово-директивної економіки й соціального устрою, заснованого на диктатурі.

Періодизація історії України в 20 - на початку 21 ст.

10 клас

Україна в Першій світовій війні 1914–1917 рр.

Утворення Української Народної Республіки 1917 р.

Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 рр.

Утвердження радянського ладу в Україні 1921–1938 рр.

Західноукраїнські землі у міжвоєнний період 1921–1938 рр.

Україна в Другій світовій війні 1939–1945 рр.

Якщо в першій половині 20 ст. зазнали краху імперії традиційного типу, то в другій – зникли колоніальні імперії. Поразка СРСР у холодній війні зумовила розпад багатонаціональної імперії, реставрованої більшовиками на нових засадах, по периметру кордонів союзних республік.

Україна на початку 21 ст.

У 21 ст. у світі триває науково-технічна революція, яка набуває різноманітних форм. Зокрема, інформаційна революція, яка почалася у 50-ті роки 20 ст. з широкого використання засобів цифрової обчислювальної техніки, зробила можливою появу Інтернету та соціальних мереж у ньому, що істотно посилило вплив громадянського суспільства на всі сфери життя держави.

Провал «революції згори», яку Москва намагалася здійснити у формі «перебудови», і спричинений нею розпад Радянського Союзу забезпечили Україні справжню державність, включно з поверненням її народу колективного суверенітету. Проте реальне звільнення від радянських форм життя розтягнулося на цілі десятиліття. Сучасна Україна зупинилася на порозі тієї Європи, яка не зазнала деформуючого впливу радянізації. Євромайдан і Революція гідності стали точкою неповернення у «світле минуле» і гарантією входження українського народу в коло європейських народів.

11 клас

Повоєнний період в історії України
1946–1955 рр.

Україна в умовах десталінізації
1956–1964 рр.

Україна в добу «застою»
1965–1984 рр.

Україна на шляху до незалежності
1985–1991 рр.

Формування олігархічної України
1992–1999 рр.

Україна на порозі об'єднаної Європи
2000–2018 рр.

Як працювати з підручником

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів – навчальних текстах, джерелах (уривках з документів, свідченнях очевидців, спогадах сучасників, матеріалах тогочасної преси, оцінках істориків тощо). Джерелами історичної інформації є також ілюстрації – переважно фотодокументи, плакати та карикатури, доповнені уривками з текстових джерел, а також карти.

Змістові компоненти параграфа супроводжуються запитаннями та завданнями, позначеними піктограмами – *працюйте самостійно*; – *працюйте в парах*; – *працюйте в групах*.

Завдання, які радимо виконувати в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме прислухатися до думки інших, поважати її, бути толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманне історії як науці.

З найяскравішими постатями вітчизняної історії вас знайомитиме рубрика «Особистість».

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, які подані на берегах книжки. Ці слова треба вміти пояснювати та вживати їх під час відповіді.

Є в підручнику й практичні заняття. Вони містять першоджерела, які ви опрацьовуватимете самостійно, вдосконалюючи вміння та навички.

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал параграфа, вам допоможуть запитання та завдання рубрики «**Перевірте, чого навчилися**». А підсумкові завдання з теми (рубрику «**Перевірте, чого навчилися з теми**») ви знайдете за QR-кодом.

У цій рубриці пропонуємо завдання, що можуть бути використані як на уроках узагальнення, так і під час тематичної контрольної роботи. Ви матимете нагоду повправлятися в розв'язуванні завдань усіх типів, які використовують укладачі тестів Українського центру оцінювання якості освіти для перевірки історичної компетентності абітурієнтів. Пропоновані завдання можна роздрукувати, щоб виконати в письмовій формі, адже підготовлено їх у вигляді тестового зошита.

Цікавого вам навчання!

Розділ 1

Україна в роки Першої світової війни

§ 1 Україна напередодні Першої світової війни. Початок воєнних дій на території України

Перша світова війна, у вир якої було втягнуто 38 держав із населенням понад 1,5 млрд осіб, тобто 75 % населення земної кулі, тривала **із серпня 1914 р. до листопада 1918 р.** У ній загинуло понад 10 млн осіб. Кожна країна, що ухвалила рішення про участь у цій війні (крім Сербії, Бельгії та Люксембургу, на яких напали), обстоювала власні інтереси. У великих держав основні цілі збіглися: переділити вже поділений світ, перерозподілити колонії, завоювати нові ринки збуту й джерела сировини.

Під час війни в березні (лютому за старим стилем) 1917 р. у Росії була повалена монархія, а в листопаді (жовтні) відбувся більшовицький переворот. Була підірвана військова та економічна могутність Німеччини. Розпалася Австро-Угорщина, на уламках якої утворилися національні держави.

Для України війна стала справжнім лихом, адже Австро-Угорська та Російська імперії воювали одна проти одної. Українці опинилися по різні боки барикад, у ворожих арміях. Українці-галичани й українці-наддніпрянці десятками тисяч гинули за чужі інтереси, оскільки не мали власної держави.

ЗАУВАЖТЕ

У Росії станом на 1917 р. із 15,5 млн мобілізованих на війну осіб до 4,5 млн були українцями. В австро-угорську армію мобілізували майже 300 тис. українців.

2 серпня 1914 р. Створення у Львові за участю представників українських політичних партій Галичини Головної української ради

4 серпня 1914 р. Створення у Львові Союзу визволення України (СВУ)

5 травня 1915 р. Створення Загальної української ради (Відень)

1914

1915

1 серпня (19 липня) 1914 р. Оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни

Серпень – вересень 1914 р. Початок формування легіону Українських січових стрільців

§ 1. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК ВОЄННИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Антанта – блок європейських держав (Велика Британія, Франція, Російська імперія), який сформувався для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Італія вступила у війну на боці Антанти.

Четверний союз – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Османської імперії – протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні. З огляду на географічне розташування Німеччини та Австро-Угорщини в Європі супротивників Антанти називали також **Центральними державами**.

28 червня 1914 р. в столиці Боснії Сараєво член сербського таємного товариства убив Франца Фердинанда – спадкоємця австро-угорського престолу.

28 липня Австро-Угорщина вдерлася у Сербію, після чого негайно почалася загальна мобілізація в Російській імперії. 1 серпня (19 липня за старим стилем) Німеччина оголосила війну Росії, а через добу – і Франції.

1. Якою бачили долю України країни Антанти та Центральні держави напередодні Першої світової війни

Кожен з учасників війни у разі перемоги волів поділити завойовані землі, зокрема українські, на власний розсуд. Україна була об'єктом загарбницьких планів як **Антанти**, так і **Центральних держав**.

СЛОВНИК

Анексія (від лат. *annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання, загарбання однією державою території іншої держави.

Владні кола Німеччини прагнули панування в Європі. Завдавши воєнної поразки Франції та Росії, кайзер і його оточення планували **анексувати** величезні шматки їхньої території з метою створення Великої Німеччини. Крім того, до Німеччини мала перейти колоніальна імперія Франції. Російську імперію вони теж хотіли розчленувати й утворити низку країн, цілком залежних від Великої Німеччини. У цих розра-

хунках фігурувала й Україна. Коли розпочалася Перша світова війна, один із найбагатших німецьких капіталістів, «сталевий король» Август Тіссен, заявив, що в Україні під повну владу німецьких монополій насамперед мають перейти *«Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям»*.

Австрійські політики мали певні плани щодо територіальних прирощень, зокрема українськими землями Російської імперії, на які не претендувала Німеччина. Йшлося насамперед про Волинську й Подільську губернії, тобто регіони, що у 18 ст. були частиною території Речі Посполитої.

Представники російського політикуму претендували на всі українські землі у складі Австро-Угорщини. Вони вважали Східну Галичину, Закарпаття й Північну Буковину *«исконно русскими территориями»*.

Австрія і Росія наввипередки схилили Румунію вступити у війну. За це австрійці обіцяли їй Бессарабію включно з населеним українцями Хотинським повітом. Росія від імені Антанти обіцяла набагато більше, зокрема окремі території Австро-Угорщини. Російські дипломати упродовж двох років з'ясовували з Бухарестом, де має пролягати межа між румунською та російською частинами Буковини – по річці Серет чи по річці Прут. Румуни виявилися наполегливіши-

ми, і Північна Буковина набула в погоджених дипломатичних документах звичних тепер обрисів.

Складіть таблицю «Територіальні претензії щодо України країн Антанти та Центральних держав напередодні Першої світової війни».

Країна	Території, на які вона мала претензії

2. Яким було ставлення до війни у населення й тогочасних політичних сил підросійської України

У перші дні після проголошення війни політичні партії та громадські організації розгорнули по всій Росії пропагандистську кампанію на підтримку воєнних дій уряду. Навколо гасла «За віру, царя і батьківщину!» згуртувалися всі верстви суспільства. Повсюдно звучали заклики захистити «братів-слов'ян» від «пруських варварів». Війну з Центральними державами називали «Великою війною», «Вітчизняною війною». Столиця імперії Санкт-Петербург була перейменована на Петроград. Власність німецьких і австрійських підданих **націоналізували**. Багатомільйонне німецьке населення, декілька поколінь якого проживало в імперії (зокрема в українських губерніях) на правах російських підданих, зазнало переслідувань і дискримінації. Найвпливовіші політичні партії, що були представлені у Державній думі, відкинули опозиційність і підтримали уряд.

Діячі українського національного руху на початку війни демонстрували лояльність до Росії й закликали підтримати воєнні зусилля царського уряду. Газета «Рада» Товариства українських поступовців (ТУП) агітувала українців стати на захист російської держави. Лідери ТУП – ліберали Д. Дорошенко, А. Вязлов, А. Ніковський – увійшли до Союзу земств і міст Південно-Західного фронту; відкрили й утримували своїм коштом приватні лазарети для поранених вояків і в Україні, і в Росії. Не лише ТУП, а й «Спілка», УСДРП стояли на позиціях підтримки Росії. Лідер УСДРП С. Петлюра в часописі «Украинская жизнь» 30 липня 1914 р. опублікував статтю «Війна і українці», у якій закликав українців виконати «свій обов'язок громадян Росії». Водночас частина соціал-демократів, очолювана В. Винниченком, обстоювала антивоєнні позиції під гаслами «*Геть війну!*», «*Хай живе автономія України!*». Трохи згодом рада ТУП прийняла ухвалу, у якій закликала українців дотримуватися позиції нейтралітету.

СЛОВНИК

Націоналізація (від лат. *natio* – народ) – перехід приватної власності у власність держави шляхом викупу або конфіскації. Об'єктами можуть бути земля, промислові підприємства, банки, транспорт, зв'язок тощо.

Сформулюйте кілька тверджень, що доводили б скрутність становища українства в умовах війни. Які з тверджень видаються вам найпереконливішими?

3. Коли і як постала Головна українська рада, якою була мета її створення

1 серпня 1914 р. у Львові зустрілися керівники найвпливовіших українських партій Галичини – націонал-демократ Кость Левицький, радикал Михайло Павлик і соціал-демократ Микола Ганкевич.

Очільники трьох партій перебороли свої розбіжності й утворили координаційний центр – **Головну українську раду (ГУР)**. Головою Ради став **Кость Левицький**, його заступниками – М. Ганкевич і М. Павлик. Рада мала обстоювати інтереси українців у Австро-Угорщині.

Націонал-демократи та соціал-демократи були вкрай незадоволені тим, що імператор і його оточення підтримували в Галичині поляків, а не українців. Однак ліберальна національна політика Австро-Угорщини давала надію, що згодом українці одержать якісь державні права. Тому, коли треба було політично визначитися, українські партії Східної Галичини заявили про безумовну та повну підтримку Центральних держав у їхньому збройному конфлікті з Росією та її союзниками.

3 серпня ГУР опублікувала маніфест. Було зрозуміло, що війна відкриває якісь перспективи для набуття державності.

→ Кость Левицький (1859–1941)

Один із засновників та лідерів УНДП, згодом голова партії. У 1907–1918 рр. – посол (депутат) Державної ради Австро-Угорської імперії, 1908–1914 рр. – депутат Галицького крайового сейму. З 1910 р. – голова українського парламентського клубу (фракції) цих інституцій.

» Прочитавши фрагмент документа, з'ясуйте, на кого керівники українських партій поклали провину за розв'язання війни. » Яку перспективу для галицьких українців вбачали партійні керманічі у разі перемоги Російської імперії? » Як члени ГУР характеризували становище українців-наддніпрянців? Як пропонувала діяти ГУР з огляду на обставини, що склалися?

ДОКУМЕНТ
1

Кость Левицький в «Історії політичної думки галицьких українців» наводить текст маніфесту Головної української ради від 3 серпня 1914 р.: «Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості.

І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям... Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу й зробити український народ частиною російського народу. Царський уряд відібрав українському народові його найсвятіше право – право рідної мови. У царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений – український народ... Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, у яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії.

...Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, у якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І що більшою буде поразка Росії, то швидше виб'є година визволення України... Тільки той народ має права, що вміє їх здобути. Тільки

той народ має історію, що вмiє її творити рiшучими дiлами... Нехай на руїнах царської iмперiї зiйде сонце вiльної України!»

6 серпня ГУР закликала тих, хто не пiдлягав мобiлiзацiї, добровiльно вступати до лав легiону **Українських сiчових стрiльцiв (УСС)**. Рада об'єднала управління всiма стрiлецькими й сiчовими органiзацiями в єдину **Українську бойову управу**, яка мала опiкуватися створенням нацiональних бойових пiдроздiлiв. Йшлося не про нацiональнi пiдроздiли iмператорської армiї, а про українське формування, що полiтично мало пiдкорятися Головнiй українськiй радi. Командиром (командантом) легiону УСС за згодою ГУР призначили **Михайла Галущинського**.

→ Українська бойова управа. 1915 р.

Українська бойова управа – комiтет для органiзацiї та поповнення легiону УСС. Заснована у Львовi 3 серпня 1914 р. з делегатiв Головнiй українськiй ради, Українського сiчового союзу й товариства «Сокiл». Голова – *Кирило Трильовський*.

Для розширення впливу ГУР на українськi землi в межах кордонiв Росiйської iмперiї та представництва загальноукраїнських iнтересiв її було реорганiзовано на **Загальну українську раду (ЗУР)**. На установчому засiданнi ЗУР, яке вiдбулося 5 травня 1915 р. у Вiднi, обрали склад Президiї, члени якої представляли Галичину, Буковину та Наддiнiпряньську Україну. Головою, як i попередньої органiзацiї – ГУР, став К. Левицький. *Своiм завданням ЗУР проголосила боротьбу за побудову самостiйної українськiй держави на українських землях, що входили до Росiйської iмперiї, та запровадження територiально-нацiональної автономiї – коронного краю на українських землях Галичини та Буковини у складi Австро-Угорщини. До ЗУР входили 34 делегати вiд рiзних партiй Галичини й Буковини, а також представники Союзу визволення України.*

→ Михайло Галущинський (1878–1931)

Перший командант легiону Українських сiчових стрiльцiв, згодом – вiйськовий секретар УСС. 1909–1914 рр. – директор Рогатинськiй приватної гiмназiї, один з органiзаторiв гiмназiйного руху в Галичинi. У 1923–1931 рр. – очiльник товариства «Просвiта».

§ 1. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК ВОЄННИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

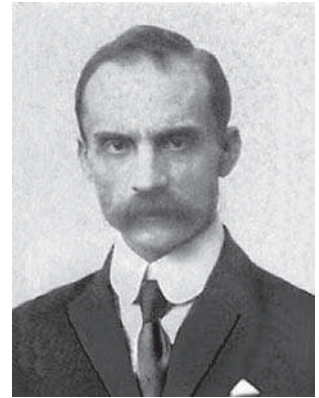
← Наступник австрійського престолу Карл Габсбург оглядає сотню січових стрільців Р. Дудинського. Гнильче, 1915 р.

Карл I Габсбург (1887–1922) – останній імператор Австрії і король Угорщини (1916–1918).

4. Коли й ким було створено Союз визволення України

У перші дні війни емігранти з Наддніпрянської України у Львові створили позапартійну політичну організацію. Це були **Андрій Жук**, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Микола Залізняк, Мар'ян Меленевський і Олександр Скоропис-Йолтуховський. Назвали її **Союзом визволення України (СВУ)**. Члени СВУ прагнули використати війну австро-німецького блоку проти Росії для завоювання самостійності України.

СВУ розгорнув активну роботу серед сотень тисяч військовополонених у таборах Австро-Угорщини й Німеччини. Він домогся створення для

→ Андрій Жук (1880–1968)

У 1901–1911 рр. – член РУП та УСДРП. З початком світової війни був ініціатором створення і фактичним керівником СВУ, представляв СВУ в ГУР, згодом у ЗУР.

українців окремих таборів, посилав туди вчителів та інструкторів, створював бібліотеки, аматорські гуртки, освітні курси. У багатьох таборах був налагоджений випуск газет і журналів. У державах Четверного союзу й у нейтральних країнах члени СВУ поширювали літературу про Україну, пропагували ідею створення незалежної української держави.

↓ Печатка Союзу визволення України

← Президія Союзу визволення України. Зліва направо: А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський

Переважає більшість українських політиків і партій у Росії поставилися до СВУ негативно або з ворожістю. Зокрема, М. Грушевський не визнавав за діячами СВУ права виступати від імені українського населення Росії. С. Петлюра назвав членів СВУ «безвідповідальними запродавцями».

Завдяки ініціативі СВУ з українців-військовополонених у 1918 р. було організовано дві дивізії синьожупанників у німецьких таборах, а в Австрії – дивізію сірожупанників, які пізніше брали участь у подіях Української революції.

Як поставилися політичні сили Наддніпрянської України до СВУ? Чому? Чи вважаєте ви виправданим таке ставлення? Якою, на вашу думку, є роль історичних знань у подоланні стереотипів і упереджень? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на факти, які свідчать про оцінку діяльності УСС та СВУ.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Створення Загальної української ради **»** Початок Першої світової війни **»** Створення Головної української ради.
2. Які країни претендували на українські землі напередодні та під час Першої світової війни?
3. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *Перша світова війна, Антанта, Четвертий союз, анексія, Головна українська рада, Загальна українська рада, Союз визволення України.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів у контексті подій доби Першої світової війни: К. Левицький, К. Трильовський, А. Жук, М. Галушчинський.
5. Проілюструйте подані твердження конкретними фактами.
» Для українського народу виявилось історичною трагедією те, що його землі належали двом ворожим імперіям. **»** Кожен з учасників війни хотів у разі поразки супротивника на власний розсуд поділити завойовані землі, зокрема українські. **»** Україна фігурувала в експансіоністських планах як Антанти, так і Центральних держав.
6. Як поставилися до Першої світової війни різні організації й політичні угруповання українства підросійської та півавстрійської України (ГУР, СВУ, ТУП, УСДРП, колектив часопису «Украинская жизнь»)? Чи слушне таке твердження: «Політична еліта українства розбилась на три основні табори у ставленні до війни»? Аргументуйте або спростуйте наведену думку. Визначте причини розбіжностей українських політичних сил щодо воєнних дій.
7. Прокоментуйте фрагмент історичного джерела. Про які реалії тогочасного становища українців ідеться?

«Одночасно з заснуванням Головної ради, яка мала репрезентувати ціле українське суспільство Галичини, приступили до формування легіону Українських січових стрільців, щоб, з одного боку, мати оборону проти польських легіонів, які мали окупувати Східну Галичину (поляки трьома роками раніше приступили до формування добровольчих легіонів на випадок війни з Росією), а з іншого, щоб створити бодай якийсь зародок національної армії і мати яесь значення в австрійській державі... Настрій серед київських українців був дуже пригнічений. Усі сподівались якнайгіршого лиха від цієї війни, якщо вона йтиме успішно для москалів. Відчай і розпач охоплювали людей, коли думалось, що оті кайдани на українське життя куються українськими руками, поливаються українською кров'ю. Однією з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину й знищити осередок українського національного руху. Коли дійшла до нас вістка про захоплення Львова, то це вразило всіх нас, мов удар грому... Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків охопили нас» (Д. Дорошенко).

§ 1. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК ВОЄННИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

§ 2 Україна в роки Першої світової війни

За місяць, що минув після сараєвського вбивства, обидві протиборчі сторони провели загальну мобілізацію. До початку перших боїв в арміях Антанти налічувалося 6,2 млн, а в арміях Центральних держав – 3,6 млн військовослужбовців. Німеччина спрямувала основний удар на Францію, унаслідок чого змушена була обмежитися на Східному фронті оборонними діями. Росія почала наступ великими силами майже одночасно на обох фронтах: Північно-Західному (проти Німеччини) і Південно-Західному (проти Австро-Угорщини).

На Південно-Західному фронті 18 серпня перейшла в наступ 8-ма армія генерала О. Брусилова. **23 серпня** почалася грандіозна **Галицька битва**: по обидва боки воювали вісім армій, понад сто дивізій, більш як 1,5 млн солдатів і офіцерів.

1. Яку роль у розгортанні воєнних дій відіграла Галицька битва. Які наслідки мала окупація Східної Галичини й Північної Буковини російськими військами

Галицька битва – одна з наймасштабніших у Першій світовій війні. Вона тривала понад місяць і завершилася розгромом австро-угорських військ. 3 вересня майже без бою «впав» Львів, через день був захоплений Галич. Російські війська блокували фортецю Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) і вийшли до річки Вислока, за 80 км від Кракова. Було **окуповано** всю Східну Галичину й частину Західної, майже всю Буковину. Австро-угорські війська втратили 400 тис. солдатів, зокрема 100 тис. – полоненими. Втрати росіян становили приблизно 230 тис. осіб.

29 квітня – 2 травня 1915 р. Битва на горі Маківка легіону УСС з частинами російської армії, які намагалися захопити й утримати карпатські перевали

Серпень – вересень 1916 р. Битва за гору Лисоня між полком УСС та російськими частинами

Червень – липень 1917 р. Остання велика наступальна операція російської армії на Південно-Західному фронті під час Першої світової війни (Червневий наступ)

1914

Серпень – вересень 1914 р.
Галицька битва

1915

Квітень – серпень 1915 р.
Горлицький прорив німецьких військ. Російські війська залишили територію Галичини

1916

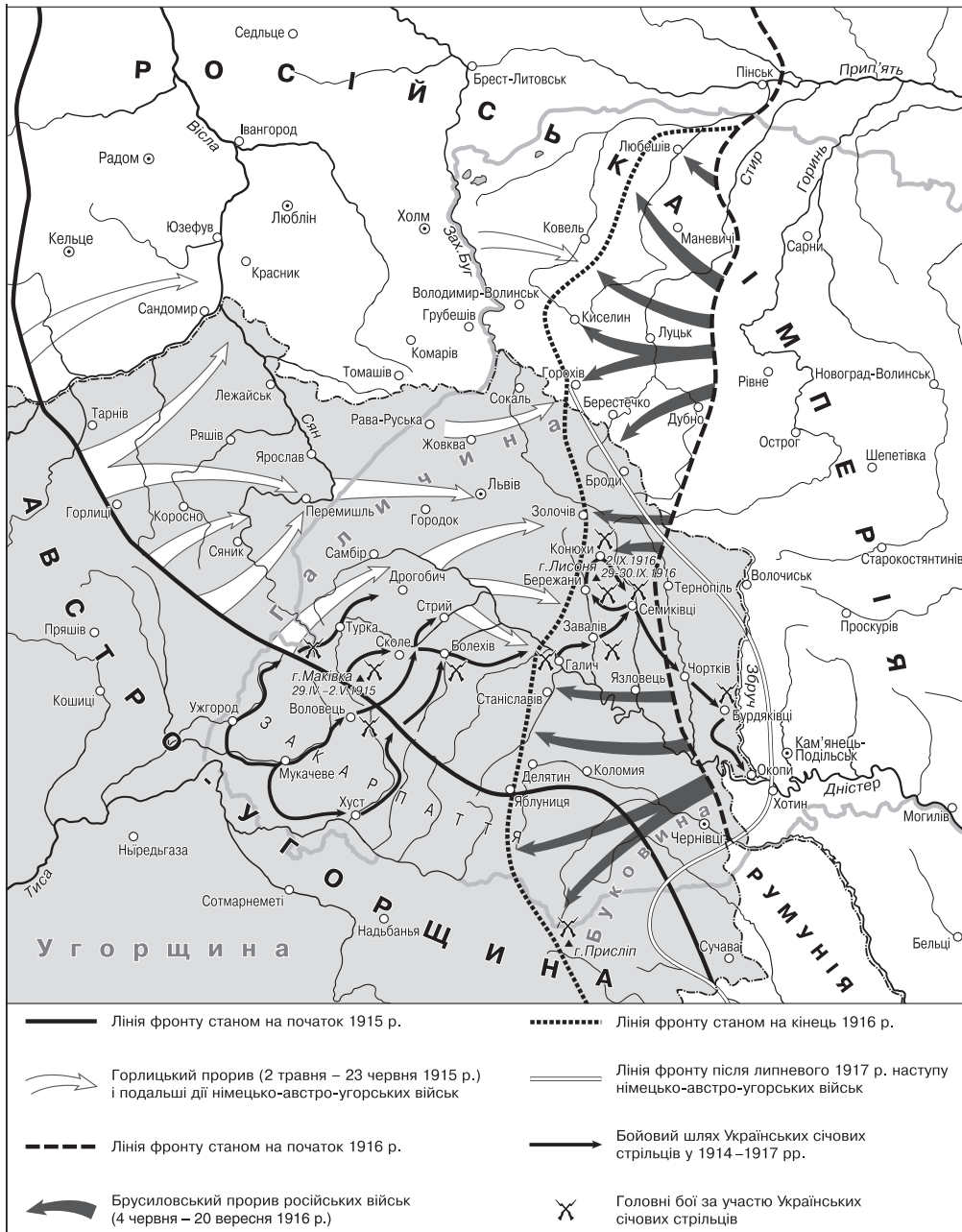
Травень – липень 1916 р. Наступ російських військ на Південно-Західному фронті, захоплення Південно-Східної Галичини та Буковини (Брусиловський прорив)

1917

Російські війська пішли на Карпати, але зимовий німецько-австрійський наступ змусив їх повернутися в Галичину. Єдиним вагомим для Петрограда результатом багатомісячних боїв було взяття Перемишля в березні 1915 р. Після

Роздивіться карту. Узагальніть, чим закінчився перебіг воєнних дій на кінець 1914 р.

↑ Воєнні дії в 1915–1917 рр.

СЛОВНИК

Окупація (від лат. *occupatio* – загарбу, оволодіваю) – тимчасове захоплення збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави, здебільшого внаслідок наступальних воєнних дій.

← Кавалеристи російської армії на львівській площі Ринок 3 вересня 1914 р.

капітуляції фортеці росіянам дісталися неабиякі військові трофеї; багатотисячний гарнізон – 120 тис. солдатів і офіцерів австро-угорської армії – здався у полон.

» Одним реченням узагальніть підсумки війни на теренах України на кінець 1914 р. та на березень 1915 р.

На окупованих територіях було утворено **Галицьке генерал-губернаторство** в складі чотирьох губерній: Львівської, Перемишльської, Тернопільської та Чернівецької. Микола II призначив військовим генерал-губернатором графа **Георгія Бобринського**. Царський намісник на чолі повітів поставив повітових начальників, на чолі міст – градоначальників з-поміж служивої російської знаті. Сільські гміни (громади) очолили старости з офіцерів царської армії. У краї почали втілювати жорстку політику русифікації (зросійщення). «Експертами» з русифікації стали москвофіли.

Уже восени закрили майже всі українські установи, бібліотеки, школи (польські й далі існували). Були закриті всі українські журнали й газети. Окупаційна влада вчиняла обшуки, переслідувала місцеву інтелігенцію. **Михайла Грушевського**, який перебував тоді в Києві, за звинуваченням в австрофільстві заарештували й вислали під нагляд поліції до Поволжя (Симбірськ, Казань). Згодом учений отримав дозвіл переїхати до Москви, але без права на педагогічну та громадську діяльність. Розпочалися грабунки галицьких банків, музеїв, книгарень. Було демонтовано обладнання друкарень, зокрема Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові (НТШ).

Задля викорінення українського національно-визвольного руху Г. Бобринський і Ф. Трепов, який замінив його у жовтні 1916 р., активно застосовували **депортації**. Арешти й висилки вчиняли не тільки жандарми, а й військова влада,

СЛОВНИК

Депортація (від лат. *deportatio* – вигнання) – примусове виселення з місць постійного проживання окремих осіб чи цілих народів за наказом органів державної влади.

тому встановити загальну кількість репресованих неможливо. По дорозі на Схід понад 12 тисяч людей пройшли через київські в'язниці. Митрополита **Андрея Шептицького** вивезли до Суздаля, де протримали у в'язниці місцевого монастиря аж до 1917 р. Синод Російської православної церкви (РПЦ) відрядив у Галичину архієпископа Євлогія з Холма і владику

Антонія Храповицького з Харкова, які докладали неабияких зусиль для руйнування греко-католицької церкви. Замість депортованих священників у дві сотні парафій прислали православних священнослужителів з Росії.

У квітні 1915 р. у Львові й Перемишлі побував Микола II, щоб ознайомитися з новонабутими територіями. Незабаром, однак, російська армія була змушена швидко відступити. При цьому вона вивозила з краю все цінне.

Австрійська адміністрація, що повернулася на галицькі землі, вдалася до переслідувань «зрадників», які співпрацювали з царською владою. За підтримки польських урядовців українців звинувачували у державній зраді та поразці австро-угорської армії. Було створено мережу концентраційних таборів, у які ув'язнювали галичан та буковинців. Одним з найбільших таких таборів був Талергоф на заході Австрії, у якому перебувало близько 5 тисяч заарештованих, з них майже 500 священників.

У 1916 р. Галичина і Буковина знову були окуповані російською армією. Місцеве населення вкотре зазнало грабінницьких реквізицій та депортацій.

↑ Полонені австрійські вояки

Оцініть політику російської влади на захоплених територіях. Своє міркування повідомте класу за алгоритмом: *ми вважаємо...; тому що...; отже.*

Ознайомившись з оцінками царського окупаційного режиму в Галичині, викладеними в уривках, з'ясуйте причини такої політики. Чи була вона пов'язана з умовами воєнного часу? Підтвердіть свої міркування прикладами з джерел.

Документ 1 Михайло Грушевський писав про події 1914 р.: «Під час війни, коли українське життя в Росії штучно руйнувалося, спиналося, заморожувалося всіма способами, галицьке нищилося ще більше грубо, насильно й варварськи. Через кілька тижнів потому, як узятو Львів восени 1914 р., нова російська адміністрація тутешня з Бобринським на чолі стала розвивати свою програму ліквідації здобутків українського культурного життя в Галичині. Припинено українські часописи, позакрито книгарні, просвітні, а далі взагалі всякі українські товариства. Почалися арешти й висилка до Росії «небезпечних» і «підозрілих» українських діячів. Урядування українською мовою й освіта нею припинені. Почали робити заходи для зміни унії російським православ'ям...»

Документ 2 Дмитро Дорошенко писав: «У своїй промові, виголошеній до представників міста Львова, Бобринський виклав свою програму цілком ясно і відверто: «Східна Галичина і Лемківщина – споконвіку корінна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, тому їхній устрій має бути заснований на російських началах. Я буду вводити тут російську мову, закон і устрій»».

2. Які події на українських теренах визначали лінію фронту в Першій світовій війні у 1915–1917 рр.

Навесні 1915 р. німецько-австрійське командування розпочало **Горлицьку контрнаступальну операцію** (2 травня (19 квітня) – 23 (10) червня 1915 р.), у результаті якої німецько-австрійські війська повернули Галичину й відкинули

супротивника майже до австро-російського кордону. На кінець 1915 р. фронт стабілізувався вздовж лінії Кам'янець-Подільськ – Тернопіль – Кременець – Дубно.

Наступною великою військовою операцією на українських землях став **Брусиловський прорив** (4 червня (22 травня) – 20 (7) вересня 1916 р.). Російські війська прорвали німецько-австрійську оборону і 7 червня (25 травня) взяли Луцьк. Згодом повернули частину Волині, знову захопили Південно-Східну Галичину, Буковину й підійшли до карпатських перевалів. Незабаром Південно-Західний фронт розтягся вздовж лінії Золочів – Галич – Станіславів (нині – Івано-Франківськ) – Ворохта. На захоплених теренах було відновлено дві губернії – Чернівецьку й Тернопільську.

Падіння самодержавства на певний час призупинило воєнні дії. Наступ російської армії у **червні 1917 р.** на львівському напрямку завершився провалом і витісненням російських військ з Галичини і Буковини. Відступ російської армії відбувався некеровано, хаотично й супроводжувався грабунками місцевого населення і насильством.

← Солдати Південно-Західного фронту вітають повалення царизму. 1917 р.

3. Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців

Проаналізуйте карту на с. 15. » 1. На яких теренах вели бої УСС? » 2. Де й коли відбулися найбільші битви з їхньою участю?

Після складання присяги у Стрию на початку вересня 1914 р. легіон новобранців-добровольців УСС відбув у закарпатські села неподалік Мукачєва. Тут стрілецькі сотні й курені реорганізували: легіон поділили на 10 сотень, які увійшли до складу двох з половиною куренів. До кінця вересня останні підрозділи УСС відправилися на фронт. Австрійське командування планувало використати УСС для оборони карпатських перевалів, тож наприкінці вересня на **Ужоцькому перевалі** та біля села **Верещкі Вижні** відбувся перший бій УСС.

↑ Стрілецька чета (чота) – взвод (складалася з чотирьох відділень – роїв – по 10–15 осіб). Соснів. 1916 р.

↓ Січові стрільці обстрілюють літак з бойової позиції в районі р. Стрипа. 1916 р.

Від грудня 1914 р. УСС виконували розвідницьку службу в Карпатських Beskidaх. У січні наступного року австрійські війська розпочали наступ у Карпатах. На початку березня УСС зайняли позиції на схилах **гори Маківка**. Бої за неї точилися упродовж двох місяців. На початку травня підрозділи УСС відвели з бойової лінії.

Наприкінці серпня 1915 р. курені УСС вступили в бій у подільських степах між Серетом і Стрипою. У листопаді реорганізований полк УСС на чолі з **Григорієм Коссаком** спинив наступ росіян на Бережани. Всю зиму 1915 р. до травня 1916 р. полк УСС, перебуваючи у тилу, проводив не тільки військовий вишкіл, а й культурно-освітню роботу.

Під час Брусиловського прориву влітку 1916 р. цісарське командування саме завдяки бойовим діям кількох стрілецьких куренів змогло утримувати найважливіший відтинок фронту – шлях із Підгайців на Бережани, що на Тернопільщині. Найбільшою бойовою операцією в історії стрілецтва стала **битва на Лисоні**: лише 150 стрільців і 16 старшин вирвалися з оточення. На фронт під Бережани полк повернувся в лютому 1917 р.

← Григорій Коссак (1882–1939)

У роки Першої світової війни – командир куреня легіону Українських січових стрільців, командир 1-го полку легіону УСС. Відзначився у ході боїв на горі Маківка.

У яких військових операціях брали участь УСС? Чому, на вашу думку, командування не відправляло легіонерів за межі Галичини?

4. Як війна позначилася на повсякденному житті населення України

Мобілізовані на фронт солдати зазнавали поневірянь у небаченій раніше окопній війні, гинули у боях і від ран. Кваліфіковані робітники, що одержували відстрочку від мобілізації (в Україні таких налічувалося до кінця 1916 р. майже 130 тис.), були позбавлені всіх прав. Вони не могли переходити з одного підприємства на інше, відмовлятися від понаднормових робіт, висувати щонайменші вимоги адміністрації. Будь-яка непокора тягла за собою негайне відправлення на фронт. Власники підприємств домоглися від уряду скасування обмежень на використання жіночої та дитячої праці. У складі промислових робітників України чисельність жінок і підлітків зростає з 61 тис. у 1914 р. до 218 тис. у 1917 р., тобто більш ніж утричі. Робочий день у воєнні роки тривав, особливо на малих підприємствах, до 15–16 годин на добу. Заводські адміністрації не бажали витрачатися на заходи з охорони праці й техніки безпеки. Найнебезпечнішою для робітників за технікою безпеки була кам'яновугільна промисловість. Різко зріс травматизм.

Власники підприємств отримували величезні прибутки з воєнних замовлень, тож за роки війни істотно посилилася соціальна поляризація суспільства: буржуазні й військово-бюрократичні кола збагачувалися, народні маси біднішали.

У воєнний час селянство стало не менш активним супротивником панівних класів, ніж робітники. Незадоволені селяни в солдатських шинелях і зі зброєю в руках становили незрівнянно більшу загрозу для самодержавства.

Економіка Росії опинилася на межі катастрофи. Зокрема, в Україні до січня 1917 р. загасло 36 доменних печей; нестача металу й вугілля призвела до припинення роботи фабрик і заводів. Залізниці не справлялися з перевезеннями. У містах бракувало продуктів, почався товарний голод, інфляція, різко зросли ціни, на підприємствах упала продуктивність праці, адже кваліфікованих робітників замінили жінки, підлітки, військовополонені. На селі не вистачало робочої сили, коней, реманенту, скорочувалися посівні площі, обсяги врожаю

← Шляхами війни

зернових, занепало тваринництво. Від продовольчої кризи особливо потерпало населення великих міст і армія. У містах біля хлібних магазинів нагромаджувалися тисячні черги. Солдати у тилових гарнізонах часто одержували лише половину призначеного пайка.

Великим лихом для населення України стало біженство, що охопило українські землі по обидва боки кордону. До **евакуаційних** заходів вдавалися як австрійська влада на Галичині й Буковині, так і російський імперський уряд у Волинській та Подільській губерніях.

Серед народних мас зростало невдоволення військовою, господарським занепадом у країні й узагалі політикою самодержавства. В усіх промислових центрах відбувалися страйки та заворушення з головним політичним гаслом «Геть війну!».

Евакуація (від лат. *evacuatio* – спорожняти) – організоване вивезення людей, підприємств, установ та матеріальних цінностей з небезпечної місцевості під час війни, стихійного лиха.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** » Горлицький прорив » Галицька битва » Брусилівський прорив.
2. **Покажіть на карті зміни ліній фронту Першої світової війни на теренах України упродовж 1914–1917 рр.** Установіть причиново-наслідкові зв'язки між воєнними подіями та зазначеними змінами.
3. **Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *окупація, російський окупаційний режим 1914–1916 рр., Галицьке генерал-губернаторство, депортація, біженство.*
4. **Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів у контексті подій доби Першої світової війни:** М. Грушевський, А. Шептицький, Г. Коссак, Г. Бобринський, О. Брусилів.
5. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.** » Битва на Маківці – перший вагомий успіх стрілецьких зброї та духу. » Лисоня стала вічним символом великої ідеї боротьби за волю України, доказом незламності духу та бойової сили українського стрілецтва. Водночас вона була й мовчазним свідком найкривавішої трагедії за всю історію УСС.
6. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**
«Наші праві націоналісти в особі графа Бобринського, посівши адміністративні посади у “П’ємонті українства”, почали переслідувати український національний рух і силоміць наvertати уніатів до православ’я. Тяжке враження справив арешт митрополита А. Шептицького, який користувався неабияким впливом та авторитетом у краї. Усе сприяло наростанню ворожості місцевого населення до переможців...» (*зі спогадів лідера партії російських кадетів П. Мілюкова*).
7. **Підтвердіть фактами або спростуйте слушність наведеного твердження.**
«Під час війни в найскладнішому становищі опинилося населення Галичини й Буковини. З одного боку, його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з другого – над ним знущались австрійці й мадяри, звинувачуючи в русофільстві» (*сучасний українсько-американський історик Т. Гунчак*).

§ 3 Українські січові стрільці – перше в новітній історії національне військо

Практичне заняття № 1

1. Що розповідають очевидці про створення легіону Українських січових стрільців

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. З'ясуйте, про що в ньому йдеться; коли відбулися описані в ньому події. » 2. Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає, чому саме так. » 3. Виберіть рядки, що свідчать про масовий рух добровольців серед українського населення.

ДОКУМЕНТ
1

Андрій Григорій Трух (церковний діяч, служив у легіоні УСС) згадував: «Коли... Австрія оголосила війну Сербії, а водночас і загальну мобілізацію, я не думав, що незабаром і я стоятиму у військових рядах. Оскільки з мого села Гірного відійшли чоловіки та юнаки на війну, я став почуватися так самотньо і ніяково, що не витерпів і одного дня вибрався до Стрия, щоб вступити добровольцем до австрійської армії. Коли я став просити австрійського старшину, навколо якого збиралися скликані вояки, щоб він виконав бажання хороброго Гриця, він тільки сказав мені: “Ой не ходи, Грицю, на ту зарваницю!” – і я, не скуштувавши навіть військового “цвібаку”¹, вернувся додому – товкти кашу з молоком... І хтозна, доки я був би забавлявся в “кашоїда”, якби у Львові не розпочала свою діяльність Головна Українська Рада й Бойова Управа.

На їхній спільний маніфест, звернений до української молоді із закликком ставати під жовто-блакитний прапор Українського Січового Стрілецтва для збройної розправи з москалями, відгукнулася не тільки молодь, а й усе українське національно свідоме громадянство Галичини. Справою організації Українського Легіону захопилась не тільки юнацтво, але й старші громадяни, весь народ, незважаючи на стан і політичні переконання. На утримання добровольців посипались з усіх сторін щедрі пожертви. Посиляли окремі особи й громади, навіть цілі села. Наприклад, Гаї коло Львова харчували задарма протягом місяця цілу сотню УСС. За місяць серпень український народ, селянський, зібрав кілька тисяч корон грішми, дорогоцінностями й продуктами. Пожертви складали всі: багаті й убогі, фахівці з різних професій, робітники й селяни. Навіть австрійські вояки, українці, вже мобілізовані в армію, посилали свої дрібні лепти.

Для прийому добровольців було створено повітові й громадські комітети. Добровольці прибували просто до Львова або до своїх повітових міст. Молодь Галичини заворушилась і масово плила в ряди українського війська, захоплена довго не чути гаслом: “Війна за волю України!”.

↓ Добровольці легіону УСС

¹ Бісквіт (*гал. діалект*).

Хоч до УСС могли вступати лише юнаки, молодші за 21 рік, що не були призвані до австрійського війська, або такі, що були колись звільнені від військової фронтової служби, все-таки на заклик українського національного проводу зголосилося понад 20 000 національно свідомого українського квіту, що хотів здобути рідній українській нації кращу долю. Першість у цій військовій справі належала Львову. Там, як це годилось українській столиці, найкраще розвивалася організація УСС... Коли на заклик Головної Української Ради й Бойової Управи почали діяти по повітах Повітові Ради, до мене одного дня по обіді прибули зі Стрия... із закликом, щоб і я для загального добра української нації вступив до Українських Січових Стрільців. Це було для мене таке самозрозуміле, що вже наступного дня я вирушив до Стрия, щоб стати в ряди УСС. Мав я тоді вже повних 20 років».

Висловіть свої міркування про причини створення українських добровольчих військових формувань та підтримку цього руху населенням.

Виконайте завдання 1. Сформулюйте, у чому полягало значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі. Стисло викладіть своє ставлення до них.

2. Що розповідають сучасники про світоглядні та морально-етичні переконання Українських січових стрільців

Прочитайте фрагменти джерел. Визначте основну думку кожного з уривків та виокремте історичні деталі (факти) з тексту документів. На які нові для вас ракурси Першої світової вказують документи? У чому цінність джерел саме для вас?

Текст таємної присяги усів (так одним словом – від абрєвіатури УСС – називали Українських січових стрільців): «Я, Український Січовий Стрільць, присягаю українським князям, гетьманам, Запорозькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так мені Господи Боже й Архангеле Михаїле допоможіть. Амінь».

Зі спогадів четара УСС Степана Ріпецького: «Найбільше докучав брак одягу, взуття і зброї, та взагалі військового спорядження. Австрійська військова команда видала усусам зі своїх магазинів тяжкі, без ременів, старої системи рушниці Верндля на один стріл¹ і то в недостатній кількості. Для багатьох добровольців не вистачило одягу і взуття. Виходили далеко за місто на вправи у зовсім подертих черевиках. Але завдяки енергії і жертвній праці І. Боберського та його співробітників ці великі труднощі були значною мірою подолані. Незважаючи на згадані труднощі – загал стрільців тримався бадьоро. Могутня сила духовного піднесення переборювала всі нестачі та перешкоди».

Учасник розвідувальної операції в Карпатах, січовий стрілець Микола Опока, свідчить: «Комендант стежі² вістун³ Степан – після страшно тяжкого маршу в снігах –

¹ Австрійська піхотна однозарядна гвинтівка моделі 1867 р., що була створена на заводі Й. Верндля.

² Розвідка.

³ Підстаршинське військове звання в УСС.

підповз під російські позиції, звідки почув українську мову. Він насторожує вуха, нерухомо лягає на сніг, цілком перетворившись на слух. Долетіли до нього рідні слова. Він завмер, слухав. Тепер слово вже можна розуміти, вітер сильніше доносить голос. І вістун чує: “...Нене рідна, нене старенька, як же ти це зносиш!..” Степанові вдарила кров у голову, щось стиснуло серце, підняло груди. Він не витримав, забувся, вибухнув: “Братику, та ж я також...” – “Ей, австрієц, плі!”... Трах, тарах, тарах, залопотів ліс, а відгомін відбився кілька разів від гострих скель... Недалеко від розстрільної⁴ лежав Степан, над ним спинився його ворог... Вістун прощався з ясным світом, краєчком синього неба, тремтливими галузками ялиць. Над ним стояв його брат, тепер ворог, може, вбивця, а той шепотів йому: “Мамо, нене, прощай”. “Ворог” схилився й замкнув йому очі».

⁴ Вибудований у лінію для наступально-штурмових дій стрілковий підрозділ.

» 1. Чого, на думку автора уривка 1, бракувало легіону УСС на початку його діяльності? » 2. Спираючись на текст уривків з історичних джерел 2, 3, визначте, на яких ідеологічних засадах ґрунтувався стрілецький рух.

Виконайте завдання 2. На підставі наведених свідчень сформулюйте 3–4 тези про історичну роль легіону УСС і трагізм становища, у якому він опинився під час воєнних операцій проти російської армії.

3. Що довідуємося із фрагментів писемних джерел і фотодокументів про особливості повсякденного життя усусів

ДОКУМЕНТ
5

Зі спогадів четара Степана Рінецького: «З початку свого існування УСС перейняло найкращі історичні традиції українського війська не тільки у військово-бойовому відношенні, але також щодо його ідейно-культурного побуту. Як колись у козацькому й січовому війську, так і тепер січова, стрілецька пісня стала невід’ємною частиною душі і побуту УСС. На війну УСС ішли під звуки старих козацьких та новітніх січових і патріотичних пісень. Із піснею вони ніколи не розлучались. З особливою радістю тоді вивчали стрільці не знані ще їм чудові пісні Наддніпрянщини, з яких деякі ставали першими стрілецькими піснями, як, наприклад, пісня “Ой з-за гори чорна хмара”, яка стала сотенним маршем першої сотні УСС у Львові».

↑ Січові стрільці вправляються у стрільбі. 1916 р.

↑ За грою в шахи

↑ Скульптор Михайло Гаврилко – четар УСС. Войнилів, 1915 р.

↑ Очільник мистецького відділу Пресової квартири УСС Осип Курилас за роботою над картиною. 1916 р.

← Іван Франко у шпиталі Українських січових стрільців. 1916 р.

І. Франко пов'язували зі стрільцтвом найтісніші стосунки. Його сини Петро і Тарас служили в легіоні УСС, а згодом – в УГА. Восени 1915 р. І. Франко оселився у Притулку для хворих і виздоровців УСС, заснованому у Львові 1914 р.

» Які сторони життя УСС засвідчують фотографії?

Які факти з джерела свідчать, що стрілецьке середовище сприяло утвердженню ідеї соборності України? Який символічний зміст мало означення «січові» щодо українських добровольців?

Виконайте завдання 3. Оберіть один із запропонованих жанрів для розповіді про повсякдення січових стрільців.

» 1. Коротке повідомлення на основі історичних джерел.

» 2. Есе «Курними шляхами – під козацьким знаменом і з пісню на вустах».

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

» 1. Поміркуйте, як могло б скластися життя усусів, якби не війна. » 2. Як належить ставитися до трагічних сторінок історії? » 3. Чи є підстави твердити, що Українські січові стрільці – перше в новітній історії національне військо? Відповідь обгрунтуйте.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів. Так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

§ 3. УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – ПЕРШЕ В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІЙСЬКО. Практичне заняття № 1

§ 4 Зміни в повсякденному житті під впливом Першої світової війни

Практичне заняття № 2

1. Які факти у розповідях очевидців свідчать про незворотні зміни в повсякденному житті внаслідок Першої світової війни

ДОКУМЕНТ
1

Зі спогадів Івана Стріонова, уродженця с. Комар Донецької області:
«Війна майже відразу увійшла в кожную сім'ю, призвавши на захист батьківщини когось із кожної родини – батька, брата, сина, племінника тощо. Церковні дзвони, що вдарили на сполох, зібрали сільські сходи й оголосили про початок війни з Німеччиною і мобілізацію на фронт військовозобов'язаних певних років народження. У першу мобілізацію потрапив і мій старший брат Дем'ян Ількович.

За кілька днів після мобілізації брат Дем'ян з'явився додому на двійко днів у повному бойовому спорядженні: гвинтівка–“трюхлінійка” з багнетом, маленька лопата в чохлі, алюмінієвий казанок і ложка, шинеля із сірого сукна, башлик із верблюжої вовни, речовий мішок із запасом теплої білизни, онучі з верблюжої вовни, теплі шкарпетки з вовни, рукавички з верблюжої вовни з двома пальцями. На ньому були ютові¹ чоботи, безкозирка з червоним кантом, френч зі стоячим коміром з кантами, штани навипуск з кантами, ремінь широкий з патронташами, набитими патронами. Брат Дем'ян сказав, що їх направляють на фронт, дорогою відпустили попрощатися з рідними, збір на залізничній станції Просяній.

¹ М'яка вичинена шкіра великої рогагої худоби, коней, свиней.

Минуло небагато часу після мобілізації старшого брата Дем'яна, і забрали ще двох братів – Юрка та Дмитра, які народилися після нього. Після відправлення на фронт декількох наборів молоді й чоловіків старшого віку село наше, а отже, й домівки спорожніли...

Війна позначилася й на економіці села. Не вистачало робочої сили, селяни скорочували посівні площі та кількість худоби. У нашій родині залишилося чотири брати. Старшому – Федору – йшов 15-й рік, а батько був непрацездатним, страждав на серцеву хворобу. Однак ми поки не скорочували свої посівні площі, хоч і доводилося важкувато. Таке ж скрутне становище з робсилою було у більшості селянських господарств. Кращим був стан справ у господарствах, де в сім'ях було більше жінок.

Війна тривала, з фронтів йшли невтішні звістки, чимдалі частіше надходили листи-похоронки, листи зі шпиталів від поранених солдатів. Надійшов лист і від нашого старшого брата Дем'яна, що він поранений у ліву руку, лежить у шпиталі.

У середині 1915 р. до нас у село привезли групу військовополонених і розподілили їх по дворах. Нам також дали одного чоловіка – солдата з австрійської армії. Полонений виявився розумною людиною, працював у нас, наче у себе вдома, навіть запровадив якісь нововведення й був задоволений своєю долею. Згодом, коли добре опанував нашу мову і став мало не членом нашої родини, розповів, що не хотів воювати й добровільно здався в полон, щоб зберегти своє життя.

Десь наприкінці 1915 р. повернувся додому зі шпиталю і старший брат Дем'ян, бо його визнали непридатним для строювої служби в армії (йому розривною кулею роздробило кістку лівої руки, вище за лікоть). Хоч він і не був цілком працездатним, але взяв на себе обов'язки господаря, і справи наші пішли вгору.

З фронтів і далі надходили невтішні звістки про те, що війна йде на території Польщі, тобто нашій території, і наші війська зазнають великих втрат у людській силі і військовій техніці.

Мої два брати – Юрко та Дмитро – теж отримали поранення (перший – у голову, другий – у груди) і після шпитального лікування були кілька днів вдома перед відправленням знову на фронт.

У 1917 р. у селах різко скоротилася торгівля промисловими товарами й відчутно бракувало найнеобхіднішого: мила, гасу, солі тощо.

Тоді я вперше почув слово “революція” і зрозумів, що підвалини царизму розхитано війною і цар, земний бог, може бути скинутий із престолу своїми підданими».

На основі джерела наведіть конкретні факти, які свідчать про незворотні зміни в повсякденному житті внаслідок Першої світової війни. Чи були ті зміни лише негативними? Відповідь обґрунтуйте.

Пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел. Проаналізуйте подане джерело відповідно до цих правил.

Виконайте завдання 1. Випишіть із тексту по 5–10 іменників, прикметників, дієслів, за допомогою яких автор розповідає про Першу світову війну. Які слова переважають – емоційно забарвлені (експресивні) чи стилістично нейтральні? Зробіть висновок про те, як світова війна позначилася на долях пересічних людей.

2. Як висвітлювали проблему біженців, військовополонених, «дітей війни» тогочасні джерела

З огляду на які події російське військово командування видало наказ, який, зокрема, зобов'язував залишати ворогу «територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло становити цінність для ворога»? Поміркуйте, у чому суть проблеми біженства на наших землях за доби Першої світової війни. Чому проблема біженства стала актуальною для України в 21 ст.?

ДОКУМЕНТ
2

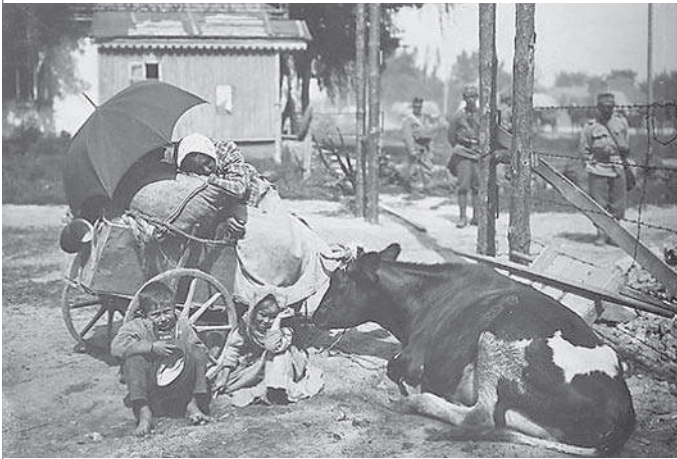
Зі звіту щодо евакуації біженців залізницями й гужовими шляхами, підготовленого статистиком Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу Івченком: «Зима 1915 р. З моменту відступу російської армії з Галичини у прифронтовій смузі почали з'являтися невеликі групи місцевого населення, яке тимчасово залишало свої “гнізда” під наступальним тиском військ. Окремі поселення непомітно залишали свої оселі, просочувалися крізь військові лави і розташовувалися недалеко від фронту, харчувалися при медико-санітарних загонах, при окопних організаціях і не втрачали надії незабаром повернутися на старі місця. Явище це мало характер суто місцевий, звичайний у прифронтовій смузі, незначний за своїми масшта-

§ 4. ЗМІНИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПІД ВПЛИВОМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Практичне заняття № 2

бами і не спричиняло великої уваги з жодного боку. Однак за якийсь час, коли війська перемістилися вглиб країни, залишаючи ворогові величезну територію, явище це, згодом відоме як “біженський рух”, набуло грандіозних, небачених обсягів...»

» Роздивіться людей на фотографіях. Про які почуття і настрої говорять їхні обличчя, постані і жести? Чи співчуваєте ви цим людям? Які нові явища соціального життя стали внаслідок воєнних подій? Чи були з-поміж них такі, що підштовхували цивілізаційний розвиток?

← Біженці, евакуйовані з Ковеля (Волинська область). 1916 р.

→ Переважна більшість біженців рухалися на власних підводах, покритих брезентом та навантажених найбільш цінним майном. «Діти та старі, – писав очевидець, – їхали на фірі, а інші члени сім’ї значну частину дороги йшли пішки, бо гнали худобу чи просто жаліли коней».

← Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.

ДОКУМЕНТ
3

Зі звіту Комітету Південно-Західного фронту (далі — ПЗФ): «Навіть у нинішній страшний час важко уявити собі щось більш жорстоке, ніж примусове виселення населення із залишених областей. Не окремі особи, а цілі села й міста за декілька хвилин втрачають все, що мали: майно, становище, зв'язки. Колишні осілі люди стають на довгий час кочовиками, які змушені з нуля влаштовувати своє життя. Важко, перебуваючи у центрі, хоча б приблизно уявити дійсно моторошні картини, які ми бачимо тут на кожному кроці. Цілі каравани біженців вештаються нині по російських дорогах взад-вперед без плану, без мети, абсолютно без будь-яких засобів до існування. Люди ідуть самі не знаючи куди. І страшніше над усе, що цього не знає геть ніхто. Місцева влада бачить у них лишень зайвий важкий тягар і ганяє їх з місця на місце. Діти дорогою хворіють і вмирають, худоба продається за безцінь (незважаючи на заборону), голодні коні гинуть, вибиваючись із сил. Це не слова, ми не згущуємо фарби, люди в буквальному сенсі полишені напризволяще і приречені на повільне вмирання».

ДОКУМЕНТ
4

З доповідної Комітету ПЗФ: «Російські військовополонені, яким вдалося втекти з австрійського полону, досягши Волині, бачили повну картину розореного краю: не було, здається, жодної церкви, жодного села, де б не лежав відбиток насильства та грабежів. Жителі остаточно розорені, частина чоловічого населення забрана, частина розбіглася, ховаючись по лісах. Австрійці забрали все, що потрапило їм під руку. У жителів не залишалось ніякої живності, одягу та харчів. Селяни жили тим, що вдалося приховати, закопавши в землю. Повсюдно панував смуток, тривога, розпач... Біженці, погорільці, розорене місцеве населення змушені були жити впроголодь, випрошуючи хліб у більш спроможних жителів або у військових. Такою була соціальна картина життя прифронтової Волині».

ДОКУМЕНТ
5

Зі статті «Сім вагонів дітей», опублікованої в газеті «Юго-Западный край» (вересень 1915 р.): «Кременчук. 10.IX. Сюди доставлено 290 дітей... Більшість – діти галицьких уніатських священників, убитих або заарештованих в Австрії. З-поміж дітей багато поранених. Чи не починаєте ви раптом чути у цих звичних словах плач, вереск, лепетання, гучні й відчайдушні бідкання сотень дітей? Сім вагонів одиноких дітлахів, сім вагонів несподіваних сиріт волають про свою незрозумілу муку, б'ються у малечій тузі, розгублені, загнані, безпорадні... Який дивний, зворушливий, трагічний потяг! Кучеряві голівки з блідими схудлими щоками! І ці особливі, величезні, здивовані дитячі очі!..»

Про які суспільні явища, пов'язані з Першою світовою війною, ви дізналися з фрагментів джерел та фотодокументів? Наведіть по кілька цитат з джерел на підтвердження своїх міркувань.

Виконайте завдання 2. Чому історію біженців вважають однією з найтрагічніших сторінок Першої світової війни? Свою відповідь обґрунтуйте фактами з наведених фрагментів джерел.

3. Що довідуємося з історичних джерел про українських жінок на фронті

ДОКУМЕНТ
6

З віденської газети «Нова вільна преса» (січень 1915 р.): «Знову й знову з перебігу цієї війни дізнаємося про жінок, які за своєю особистою мужністю, стійкою хоробрістю й готовністю до самопожертви не відстають від жодного чоловіка. Цього разу, як розповідає Wilhelm Korrespondenz, Відень приймає жінку – кадет-аспіранта Олену Степанів, у мирний час студентку філософії Львівського університету. Проте молоду даму, яка вчора прибула до Відня, з першого погляду аж ніяк не можна було б розпізнати за її жіночою зовнішністю, і напевно вона могла б годинами гуляти Віднем, не привертаючи до себе жодної уваги. Панна Степанів носить простий польовий сірий мундир і з коротко обстриженим волоссям виглядає так само, як і сотні інших молодих захисників вітчизни. Ця дама одразу ж після початку війни приєдналася на своїй батьківщині до українського корпусу добровольців і від того часу боролася у битвах на передгір'ї Карпат так само хоробро, як і будь-який чоловік. Разом зі своїми товаришами по зброї – чоловіками вона лежала в окопах, ділила з ними хліб з наплечника і ром з польової фляжки, разом з ними брала у полон росіян, коротше кажучи, зносила всі незгоди і збурення гарячої битви».

→ Олена Степанів (1892–1963)

Національна героїня Галичини доби визвольних змагань 1914–1920 рр. У роки Першої світової – хорунжа, командир стрілецької чети в легіоні Українських січових стрільців. Перебувала полон (1915–1917). З листопада 1918 р. – член 4-ї Золочівської бригади Української Галицької армії.

ДОКУМЕНТ
7

З газети «Діло», Львів (липень 1915 р.): «Олена Степанів опинилася в російському полоні під Болеховом і з полоненими була перевезена до Києва, а відтак – до Самари. Воєнний кореспондент “Русского слова” Сергій Мамонтов в одному дописі ось як згадує про Степанів: “Найбільшу сенсацію викликала панночка-офіцер в австрійському мундирі. Кажучи точніше, власне не офіцер, а аспірант, себто щось на зразок прапорщика, що склав офіцерський іспит і має право здобувати наступні військові звання. Чисто слов'янське миловидне личко, зовсім дитячі риси, гарна жіноча фігурка, жвава малоросійська вимова. Вона українка, 22 років, переконана прихильниця самостійності української нації. На війну проти “москалів” пішла з переконання і не приховувала від начальства своєї статі. Коли якийсь із наших офіцерів запідозрив її у вступі до армії через романтичні мотиви, вона дуже почервоніла й почала гаряче протестувати. Це викликало добродушний сміх і серед нас, і серед її полонених товаришів”».

ДОКУМЕНТ
8

Зі спогадів команданта УСС М. Галуцинського: «Раннім ранком виїхав я на Львівський вокзал. Добровольці вже були зібрані. Стали сідати до двох підготовлених поїздів. Старшин розділив я на обидва поїзди, сам

→ Старшини УСС Зенон Носковський, Олена Степанів, Іван Чмола, Осип Яримович та Софія Галечко на горі Маківка. 8 березня 1915 р.

їхав другим, поки не впевнився, що все забрано і все відїхало в порядку. Ще перед відїздом мав я одну неприємну пригоду з панною О. Степанівною, яка несла службу у відділі десятника Чмоли. Але я не міг і не можу сьогодні погодитися з тим, щоб жіноцтво активно виконувало військо-

ву службу. До цього можуть спонукати якісь хворобливі схильності, а щонайменше істерія. Стільки є поля для діяльності жіноцтва, стільки можуть вони доброго зробити для вгамування болю, спричиненого війною! Тому в моїй голові не могло й не може поміститися, щоби жіноцтво саме завдавало болю. Хто мене про це повідомив і досить рішуче, для добра справи, домагався обов'язкового усунення панни Степанівної з вагона – не пам'ятаю. З самою панною Степанівною я не говорив, лише з десятником Чмолою, який дуже домагався, щоб вона таки залишилась. Коли я все ж таки не захотів скасувати мого наказу, десятник Чмола заявив, що він також залишається, якщо я не дам дозволу їхати панні Степанівні. Домігся-таки, не дав, і тоді вони обоє покинули вагон і повернулися до міста...»

» 1. Пригадайте значення понять «емансипація» та «фемінізм», про які дізналися в 9-му класі. Як пов'язані факти та явища, описані у фрагментах джерел, із цими поняттями? Свою думку обґрунтуйте. » 2. Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями М. Галуцинського про роль жінки в суспільстві? Чим вони зумовлені? Чи можна твердити, що такі погляди уже відійшли в минуле? Чому? » 3. Висловіть припущення, що спонукало жінок іти на фронт. Чи вбачаєте ви у фактах, про які йдеться у джерелах, вияви нового суспільного явища, що свідчить про зміну ролі жінок у соціальному житті?

Виконайте завдання 3. Складіть ланцюжок фактів біографії Олени Степанів, про які дізналися з фрагментів джерел. Визначте, які з них можна вважати типовими, такими, що свідчать про зміну соціальних ролей жінок.

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

Чи погоджуєтеся ви з думкою, що будь-яку подію в історичній перспективі можна оцінювати за різними векторами? Яким, на ваш погляд, був негативний та позитивний вплив Першої світової війни на розвиток людської цивілізації?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

§ 4. ЗМІНИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПІД ВПЛИВОМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Практичне заняття № 2

§ 5 Початок Української революції

Революція в Росії почалася з демонстрацій і мітингів у Петрограді в Міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого). Наступного дня в імперській столиці спалахнув страйк, який одразу став політичним. Повсталі робітники й солдати Петроградського гарнізону 12 березня (27 лютого) створили **Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів**. Водночас був заснований парламентський політичний центр – **Тимчасовий комітет Державної думи**.

15 (2) березня, коли Микола II змушений був зректися влади, комітет утворив **Тимчасовий уряд** із представлених у парламенті партій – здебільшого кадетів та октябристів. За погодженням з Петроградською радою Тимчасовий уряд узяв на себе організацію виборів до **Установчих зборів**, які, своєю чергою, мали визначити форму правління, ухвалити конституцію і сформувати постійний уряд. Ці події в столиці Російської імперії дали поштовх до початку **Української революції**.

СЛОВНИК

Установчі збори – виборний законодавчий орган, покликаний випрацювати конституцію держави й, таким чином, на правовій основі оформити новий державний і суспільний устрій.

1 квітня (19 березня) 1917 р. Маніфестація та віче у Києві українських громадсько-політичних сил за національно-територіальну автономію України

Квітень 1917 р. З'їзд Товариства українських поступовців, перейменованого на Союз автономістів-федералістів (згодом – Українська партія соціалістів-федералістів)

15 (2) березня 1917 р. Підписання Миколою II зречення від престолу

березень
1917

квітень
1917

12 березня (27 лютого) 1917 р. Утворення Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів

17 (4) березня 1917 р. Створення в Києві представниками українських громадських організацій Центральної Ради

Квітень 1917 р. Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів

Квітень 1917 р. Конференція Української соціал-демократичної робітничої партії

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

- **Перший етап** – доба **Української Центральної Ради**, створення **УНР** – березень 1917 – квітень 1918 рр.
- **Другий етап** – доба **Гетьманату** – від державного перевороту 29 квітня 1918 р. до повалення гетьманського правління 14 грудня 1918 р.
- **Третій етап** – доба **Директорії УНР** – від середини грудня 1918 р. до листопада 1920 р.

1. Якими були причини Української революції

Прочитайте уривок з історичного джерела. На його основі визначте причини Української революції. Поміркуйте, яка з них була визначальною.

ДОКУМЕНТ
1

Сучасник подій так розповідав про становище українських земель у складі Російської імперії: «Тягар самодержавного режиму відчувався в Україні ще болючіше, ніж в якійсь іншій частині колишньої Росії. Тут до загального гніту долучався ще й гніт національний. Поставивши за мету здобути у війні останній клаптик “русской землі” – Галичину, царський уряд заздалегідь смакував те задоволення, яке мало дати йому майбутнє знищення всяких проявів українського національного життя на всій захопленій Московщиною території України. Змушений революцією 1905–1906 років піти на певні поступки Українцям (дозволити українську пресу, “Просвіти”, клуби тощо), російський уряд весь час після того виправляв свої “помилки”, чинячи різноманітні утиски українському національно-культурному рухові: закриваючи “Просвіти”, викидаючи українські книжки зі шкільних і громадських бібліотек, беручи під особливий цензурний догляд недобиту українську пресу. Одначе до самої війни не вдалося йому повністю “виправити” своїх помилок. Український національно-культурний рух не припинявся. Війна цілком розв’язувала урядові руки в боротьбі з українським національним рухом. Користуючись обставинами війни, уряд узявся до цинічного знищення всяких проявів українського “сепаратизму”, розуміючи під останнім усю українську культуру, у тому числі й мову» (П. Христюк).

2. Як лютнево-березневі події 1917 р. у Росії вплинули на революційне піднесення в Україні. Коли та як було створено Українську Центральну Раду

Найвпливовішою політичною силою Російської революції 1917 р. були **ради робітничих і солдатських депутатів** – органи самоорганізації повсталих робітничих і солдатських мас. Вони контролювали дії Тимчасового уряду, спонукаючи його до демократичних перетворень. Уряд ліквідував корпус жандармів, скасував смертну кару й політичну цензуру, запровадив свободу слова, друку, союзів, зібрань. Проте він не виробив послідовної програми як із розв’язання нагальних проблем селянського й робітничого середовища, так і з національного питання.

У губерніях і повітах Тимчасовий уряд створив ради об’єднаних громадських організацій та виконавчі комітети, з якими мали співпрацювати урядові комісари. Однак наявність у Петрограді *двох центрів влади* породжувала некерованість країною, що вела виснажливу війну з Центральними державами. Есери та меншовики, які контролювали Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, змушені були увійти до складу уряду й поділити відповідальність за стан справ. У липні 1917 р. Тимчасовий уряд очолив **Олександр Керенський**.

← Народне віче на Софійській площі в Києві. 1 квітня (19 березня) 1917 р.

» *Висловіть припущення, чому українську маніфестацію називають кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху. Наведіть аргументи на підтвердження поширеної за тих часів думки, що «скоро за вільну Україну до бою вже мільйони поборників стануть».*

В Україні звістку про падіння самодержавства зустріли радісно. Були великі сподівання на те, що нова влада виведе країну з війни, розв'яже національне питання, дасть селянам землю й полегшить матеріальне становище робітників.

17 (4) березня було засновано **Київську губернську раду об'єднаних громадських організацій**, яка діяла від імені Тимчасового уряду й вважалася найвищим представницьким органом місцевої влади. Вона складалася з представників Земського союзу, Союзу міст, Военно-промислового комітету, Біржового комітету, губернської, міської та повітових управ, кооперативних організацій тощо. Водночас у великих містах України створено ради робітничих і солдатських депутатів.

Товариство українських поступовців (ТУП), українські соціал-демократи та інші громадські й політичні організації, керуючись інструкцією Тимчасового уряду щодо місцевих рад об'єднаних громадських організацій, 17 (4) березня 1917 р. заснували раду не губернського, а всеукраїнського масштабу – **Українську Центральну Раду (УЦР)**.

Революція швидко охопила всю Україну. **1 квітня (19 березня)** Центральна Рада влаштувала в Києві маніфестацію патріотичних сил, яка почалася з урочистої ходи. У ній взяли участь майже 100 тис. осіб, з-поміж яких – десятки тисяч українських вояків. Хода завершилася всенародним віче на Софійській площі біля пам'ятника Богданові Хмельницькому. На вічі пролунали вимоги до Тимчасового уряду: ухвалення декларації про українську автономію; призначення на посади губернських і повітових комісарів людей, які володіють українською мовою; запровадження її в державному апараті, судах і школах; невідкладне скликання Установчих зборів. Віче рекомендувало Центральній Раді

→ Будинок Педагогічного музею, у якому містилася Українська Центральна Рада. Початок 20 ст.

чимшвидше скликати **Український національний конгрес**. Завданнями конгресу визначили створення умов для запровадження автономії, а також вибори членів Центральної Ради від губерній.

Чому Українську революцію вважають породженням Російської революції 1917 р.?

3. Що визначало діяльність політичних партій на початку Української революції

В українських губерніях існувала певна закономірність щодо політичних уподобань: ті, хто не вважав національне питання актуальним, вступали до загальноросійських партій; ті ж, хто співчував політичному спрямуванню певної загальноросійської партії, однак усвідомлював важливість розв'язання національного питання, воліли створити національну партію того самого спрямування. Тому політична палітра України в 1917 р. була надзвичайно строкатою. За мандати в Установчі збори й органи влади всіх рівнів змагалися десятки загальноросійських, українських, єврейських, польських та інших політичних партій.

Підготовка Національного конгресу активізувала українські політичні сили, які вирішили, не зволікаючи, провести партійні з'їзди.

Першим організаційний з'їзд провело у квітні 1917 р. *Товариство українських поступовців*, яке змінило назву на **Союз українських автономістів-федералістів**. А незабаром було проголошено про перетворення союзу на політичну партію. Конференція, що відбулася у червні 1917 р., затвердила її назву – **Партія соціалістів-федералістів** (скорочено – **есефи**). Партія проводила роботу здебільшого в інтелігентських колах і не стала масовою. Вона була впливовою у Центральній Раді, оскільки мала популярних діячів.

Відродилася **Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП – есдеки)** на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Місцеві представники загальноросійської соціал-демократичної партії (меншовики) заявили, що визнають право українців на автономію, й запропонували об'єднатися. Проте центральне керівництво РСДРП(м) засуджувало спроби УЦР домогтися автономії для українського народу. Російські соціал-демократи були впливовими в індустріальних районах України, а українські – лише в містах промислово нерозвинутого Правобережжя. За чисельністю УСДРП (приблизно 5 тис. на середину 1917 р.) вдсятеро поступалася місцевим меншовикам.

У квітні 1917 р. відбувся установчий з'їзд **Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР – есери)**. Її очолили представники студентської молоді: М. Залізник, М. Ковалевський, Л. Ковалів, О. Севрюк, П. Христюк.

↑ Періодичні видання доби Української Центральної Ради

ЗАУВАЖТЕ

Більшовизм – історична назва течії в російському соціал-демократичному русі, синонім російського комунізму. На II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (серпень 1903 р.) під час виборів керівних органів гору взяли прихильники В. Ульянова (Леніна), які відтоді назвали себе **більшовиками**. Соціал-демократів, які залишилися на ідейних та організаційних засадах партій II Інтернаціоналу, назвали **меншовиками**.

Саме до неї як до наймасовішої приєднався М. Грушевський. Утім, УПСР за кількістю членів (майже 75 тис.) істотно поступалася українським осередком загальноросійської партії соціалістів-революціонерів. Останніх підтримували в промислових районах, військових гарнізонах і на фронтах, натомість українських – у сільській місцевості.

Більшовики були єдиною загальноросійською партією, яка не мала «відповідника» в українській політичній палітрі. Спочатку вони «губилися» серед меншовиків у спільних соціал-де-

мократичних організаціях. Однак чисельність цієї партії в Україні стрімко зростала: з 2 до 33 тис. осіб за березень – серпень 1917 р.

Дайте відповіді на запитання. » 1. Яка з українських партій на початку революції була наймасовішою та найвпливовішою? » 2. Які риси були притаманні політичному середовищу підросійської України? » 3. На які прошарки населення спиралася кожна з партій? » 4. На яких засадах, на вашу думку, могли об'єднатися найвпливовіші політичні сили підросійської України?

4. Які ідеї державного будівництва задекларували українські партії на партійних зібраннях у квітні 1917 р.

Скориставшись джерелами: » 1. Зробіть висновок про спільність партійних гасел і програмових засад. » 2. Визначте, яка з партій мала найрадикальніші вимоги. У чому вони виявлялися? » 3. Яка ідея щодо форм державності була панівною в українському політикумі? » 4. Порівняйте засади діяльності цих партій з партіями у західноукраїнських землях.

Есефи

ДОКУМЕНТ
2

«Головою з'їзду обрано М. Грушевського, товаришами голови – О. Лотоцького й І. Шрага. З'їзд ухвалив резолюції: 1) з'їзд українських поступовців визнає й буде підтримувати Тимчасовий Уряд; 2) замість старої назви "Товариство українських поступовців" приймає нову, більш відповідну головним основам організації... 3) у справі автономії, негайно, всіма силами й засобами утворювати автономію України; вжити всіх заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету, а остаточну санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії; 4) в загальний організаційний статут автономії України внести принцип забезпечення прав національних меншин. Закінчив свою працю з'їзд заклик до українського організованого громадянства взяти активну участь в майбутньому Українському Національному конгресі й відправленням телеграми Тимчасовому уряду про те, що Союз українських автономістів-федералістів буде його підтримувати...» (Д. Дорошенко)

Есдеки

ДОКУМЕНТ
3

«Конференція відбулася під проводом В. Винниченка... Домагаючись автономії для України здавна, а саме – з днів свого заснування, Українська соціал-демократична робітничка партія, проте, до великої української революції не цілком продумала національну проблему, одночасно обстоюючи гасло автономного устрою для України і не виступаючи проти політично-економічної централізації Росії. Причиною цього була велика ідейна залежність Української соціал-демократичної робітничої партії від загальноросійської

соціал-демократії... Ухвала конференції про автономію України звучить так: "Із непохитною рішучістю висуває давнє домагання партії – автономію України як перше нагальне, пекуче завдання сучасної хвилі українського пролетаріату та цілої України..."» (П. Христюк).

Есери

ДОКУМЕНТ
4

«З'їзд обміркував цілу низку питань програмового характеру, з яких найпекучішими виявилися два: національне й земельне. Національне питання викликало дуже палкі дебати. Серед делегатів виокремилась група з виразними самостійницькими тенденціями. У результаті було ухвалено... постанову такого змісту: "У час, коли відбувається велика творча праця серед вільних народів Росії, установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів визнає найбільшою потребою українського народу негайне втілення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншин і негайне скликання територіальної Української Установчої Ради для вироблення основ і форм автономії та підготовки виборів до загальноросійських Установчих Зборів від народу українського й інших народів Росії. Разом з тим з'їзд визнає, що найкращою формою устрою російської держави є федеративно-демократична республіка, установлення якої Українська партія соціалістів-революціонерів буде домагатись на загальноросійських Установчих Зборах"» (П. Христюк).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Створення Української Центральної Ради » Повалення самодержавства. Заснування Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів » Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів.
- 2. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *Українська революція, Українська Центральна Рада, автономісти, УПСР, УСДРП, УПСФ, більшовизм.*
- 3. Про яку подію йдеться у фрагменті джерела? Стисло викладіть своє ставлення до подій та діячів, згаданих у джерелі.**
«19 березня 1917 року Центральна Рада організувала цю маніфестацію з метою зробити підсумок українських сил у столиці України й прилюдно заманіфестувати революційні національні домагання українського громадянства. Маніфестація справді була дуже велелюдною та величною. Солдати, робітники різних фабрик та заводів, залізничники та поштово-телеграфні робітники, полонені українці-галичани, вчителі, артисти, шкільна молодь, кооператори й, нарешті, представники різних політичних українських партій – словом, все свідоме національне українське громадянство, без різниці політичних переконань і класової належності, вийшло в той день на вулиці Києва, об'єднавшись на урочистім святі національного визволення. Старий, з великою срібною бородою, – живий символ незламної волі українського народу до національного відродження, професор М. Грушевський виступав у перших рядах маніфестантів» (П. Христюк).
- 4. Що мав на увазі М. Грушевський, коли навесні 1917 р. писав:**
«У теперішній хвилі прихильники самостійної, чи, вірніше сказати, незалежної України, погоджуються залишитися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії та федеративного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії у федеративній і демократичній Російській республіці?»
- 5. Сучасні історики зазначають, що після падіння російського самодержавства провідною тенденцією розвитку України було піднесення національно-визвольного руху, який переріс у національно-демократичну революцію. Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Чи є підстави називати Українську революцію національно-демократичною? Відповідь обґрунтуйте.**

§ 6 «Однині самі будемо творити своє життя»: проголошення автономії України

Голова УЦР М. Грушевський сформулював основне стратегічне завдання Центральної Ради: **національно-територіальна автономія** України у складі реформованої федеративної демократичної Російської держави. За його ініціативою було реорганізовано склад УЦР, а саму Раду перетворено на загальноукраїнський представницький громадсько-політичний орган.

Центральна Рада вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим урядом у справі автономії України.

Одним із кульмінаційних моментів Української революції було ухвалення Першого Універсалу. Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, тому «однині самі будемо творити наше життя» – йшлося у ньому. Сучасні історики, говорячи про історичне значення Першого Універсалу УЦР, наголошують, що він засвідчив подальший поступ Української революції, зростання авторитету Української Центральної Ради й розгортання державотворчих процесів на українських теренах.

1. У чому полягало значення Українського національного з'їзду (Конгресу)

Національний конгрес відкрився у Києві **19 (6) квітня 1917 р.** Українська історія ще не знала форумів, подібних до цього. Понад 900 делегатів представляли різноманітні організації: робітничі, селянські, політичні, військові, культурницькі. Серед них були представники дев'яти українських губерній, Кубані, Галичини, Буковини, Холмщини, Москви, Петрограда, усіх фронтів.

Упродовж трьох днів делегати заслухали понад 300 виступів. У перші два дні доповідали про принципи федералізму, способи організації автономного устрою, забезпечення прав національних меншин тощо. Конгрес проголосив:

18–21 (5–8) травня 1917 р.
Перший Всеукраїнський військовий з'їзд (Київ)

29 травня – 3 червня (16–21 травня) 1917 р. Переговори між українською делегацією на чолі з В. Винниченком та представниками Тимчасового уряду й Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів про надання Україні автономії

23 (10) червня 1917 р. Оголошення Першого Універсалу Центральної Ради на засіданні Другого Всеукраїнського військового з'їзду

**травень
1917**

**червень
1917**

19–21 (6–8) квітня 1917 р. Національний конгрес (Київ)

10–15 червня (28 травня – 2 червня) 1917 р. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (Київ)

18–23 (5–10) червня 1917 р. Другий Український військовий з'їзд (Київ)

«Тільки національно-територіальна автономія України в змозі забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі». Автономний устрій передбачали запроваджувати на територіях, де українці становили більшість населення.

Конгрес порушив питання про невідкладну організацію Крайової Ради – з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств. Під час перетворення Центральної Ради на орган крайової влади її кількісний склад мав розширитися на 15 %, щоб охопити представників усіх національних меншин.

← Михайло Грушевський (1866–1934)

Громадський, політичний і державний діяч, історик, літературознавець, професор Львівського університету, голова НТШ, один із засновників ТУП. Лідер та ідеолог Української революції, голова Української Центральної Ради, неформальний лідер УПСР. Після гетьманського перевороту (1918) відійшов від державної діяльності. З 1919-го перебував у еміграції. 1924 р. повернувся до радянської України. Був обраний академіком Всеукраїнської академії наук, очолював там історико-філологічний відділ. Автор багатьох фундаментальних наукових праць, зокрема 10-томної «Історії України-Руси», 5-томної «Історії української літератури» та інших.

Останній день роботи з'їзду присвятили виборам нового складу Центральної Ради, під час яких дві третини мандатів одержували території (губернії та великі міста), а одну третину – організації. Центральна Рада конструювалася як національний орган, що мав виконувати державотворчі функції.

Головою УЦР Конгрес обрав **М. Грушевського**; його заступниками – **В. Винниченка** і **С. Єфремова**. На перших організаційних зборах М. Грушевський запропонував обрати виконавчий орган під назвою Комітет Центральної Української Ради (пізніше його переіменували на **Малу Раду**) у складі 20 осіб.

↑ М. Грушевський приймає парад куренів Вільного козацтва. 1917 р.

На основі прочитаного зробіть висновок про результати 1) обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії України; 2) виборів нового складу Центральної Ради.

2. Чому УЦР прагнула українізації армії

Без масової громадської підтримки досягти перетворення УЦР на провідну політичну силу в Україні було неможливо. Найбільше прихильників Центральної Рада мала серед селянства – основи української нації, втім, найактивнішою верствою було військовоє українство.

У березні в Києві на засіданні Установчої української військової ради ухвалили відкриття **Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка**. У статуті його основним завданням визначили об'єднання й згуртування українців – вояків російської армії під гаслами федералізації Росії та автономії України.

↓ Прапор Першого Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького

«*Бойовими хрестинами українського військового руху*» називає П. Христюк події квітня 1917 р., коли майже 3 тис. вояків-українців на збірному пункті Києва вимагали відправити їх на фронт як українську військову частину. Під час святкування 1 травня (18 квітня) ініціатори руху за створення національних частин самочинно сформували **Перший Український полк ім. Б. Хмельницького**. Організацією полку опікувалися офіцери Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка, який очолював **Микола Міхновський**.

У відповідь Київський комітет об'єднаних громадських організацій і ради робітничих та солдатських депутатів заявили про готовність зі зброєю розігнати «бунтівників і дезертирів». Тільки після втручання Центральної Ради полк відправили на фронт як національну частину.

Отже, початок українізації армії був політично зумовленим. Без підтримки армії російський уряд міг проігнорувати або й заборонити будь-які дії УЦР. Тому УЦР заявила, що розпочинає кампанію українізації в армії, однак має намір обмежитися формуванням національних частин тільки в тилкових гарнізонах. Ця заява була реакцією на застереження центрального уряду про зниження боєздатності фронту внаслідок переформування військових частин.

18 (5) травня у Києві відкрився **Перший Всеукраїнський військовий з'їзд**. Його роботою керували М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра й М. Міхновський. З'їзд заявив, що «*вважає Центральної Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирі-*

→ **Микола Міхновський (1873–1924)**

Ініціатор створення та лідер Української народної партії (1902), яка обстоювала ідею державної самостійності України. Засновник і керівник Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка, член Українського генерального військового комітету.

→ Учасники Першого з'їзду Вільного козацтва в Чигирині. Жовтень 1917 р.

шувати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин із Тимчасовим урядом». З'їзд звернувся до Тимчасового уряду з вимогою проголосити принцип національно-територіальної автономії. Було створено **Генеральний військовий комітет**, який мав проводити українізацію армії.

Впливовою військово-політичною силою могло стати **Вільне козацтво**. У жовтні в Чигирині відбувся з'їзд Вільного козацтва за участю 200 делегатів, які представляли 60 тис. організованих добровольців Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. До Генеральної ради Вільного козацтва обрали 12 осіб, а почесним отаманом зголосився стати командир Першого Українського корпусу Павло Скоропадський.

- » 1. Які події свідчать про прагнення УЦР здобути підтримку суспільства?
- » 2. Складіть план розповіді «Як УЦР стала провідною політичною силою в Україні».

На підставі документа обґрунтуйте потребу українізації армії, навівши кілька аргументів.

ДОКУМЕНТ
1

«Революційний український рух у війську швидко набрав дуже бурхливого характеру. Справа українізації війська була однією з тих справ, які найбільше дратували і панівну демократію, і Тимчасовий уряд, викликаючи перед їхніми очима примаду «сепаратизму і розвалу Росії». З іншого боку, це була справа, де український робітник і селянин у шинелі бачили своє національне і просто людське почуття та право найбільш ображеним і зневаженим відмовою йому в такому, здавалось би, безсумнівно справедливому домаганні, як зведення українців солдатів в окремі військові частини та надання останнім українського характеру...» (П. Христюк).

3. Які події передували ухваленню Першого Універсалу і що він проголошував

Наприкінці травня представницька *делегація УЦР на чолі з В. Винниченком* прибула до Петрограда, щоб домогтися автономії України, й надала Тимчасовому уряду всі необхідні документи. Проте російські міністри зволікали з їх розглядом та відповіддю. Становище ставало дедалі принизливішим, і В. Винниченко вирішив повернутися. Відповідь Тимчасового уряду наздогнала його вже в Києві. Уряд повідомляв, що не може визнати УЦР виразницею волі

§ 6. «ОДНИНІ САМІ БУДЕМО ТВОРИТИ СВОЄ ЖИТТЯ»:
ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

українського народу і не має повноважень задля ухвалення рішення про автономію України, оскільки це прерогатива Всеросійських установчих зборів.

Визначною подією в громадсько-політичному житті став **Перший Всеукраїнський селянський з'їзд**, що відкрився в Києві 10 червня (28 травня) 1917 р. На з'їзді обрали Раду селянських депутатів, яка повним складом увійшла до Центральної Ради. Це істотно зміцнило авторитет УЦР серед селян.

Наближався час скликання **Другого Всеукраїнського військового з'їзду**. Попри заборону військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського, з'їзд відкрився у Києві 18 (5) червня. У його роботі взяли участь майже 2 тис. делегатів від 1 млн 932 тис. солдатів та офіцерів фронту й тилкових гарнізонів з усієї Росії. Перед початком роботи делегати зібралися на Софійській площі. Після молебню й урочистого виконання національного гімну вони присяглися не повертатися до своїх частин, поки не здобудуть автономію для України.

ЗАУВАЖТЕ

Універсали Української Центральної Ради – акти законодавчого характеру верховного органу влади в Україні, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель. УЦР видала чотири Універсали, за формою подібні до однойменних актів гетьманів Української козацької держави 17 ст.

З'їзд підтвердив постанову Першого з'їзду про українізацію армії та ухвалив статут найвищої української військової установи – **Генерального військового комітету**, що його очолював **Симон Петлюра**. Делегати обрали Раду військових депутатів, яка повним складом увійшла до УЦР.

23 (10) червня Центральна Рада ухвалила текст **Першого Універсалу** і доручила В. Винниченку оголосити його на військовому з'їзді. Стоячи, делегати вислухали **«Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього»**. Цим документом Центральна Рада проголошувала себе органом, уповноваженим ухвалювати акти конституційного значення.

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (Соїм)».

Основні ідеї Першого Універсалу

■ Україна проголошується автономним регіоном Російської федеративної демократичної республіки.

■ Українська Центральна Рада проголошується органом автономної України, здатним приймати акти конституційного значення – Універсали.

■ Верховним законодавчим органом автономної України мусить бути Сейм, обраний загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням усього населення України.

■ «Порядок і лад» на території України визначатиме національний Сейм, а не Всеросійські Установчі збори.

■ Місцеві органи влади на території України мусять підпорядковуватися Українській Центральній Раді, а надалі – національному Сейму.

■ Українська громадськість має дійти згоди й порозуміння з іншими національними громадами в межах України.

» 1. Чому діячі УЦР назвали державно-політичні акти, з якими зверталися до народу, універсалами? » 2. Трьома реченнями сформулюйте значення проголошення Першого Універсалу УЦР. » 3. Поміркуйте, як вплинуло на статус УЦР ухвалення Першого Універсалу. Схарактеризуйте цю подію з погляду національних сил і Тимчасового уряду.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Проголошення Першого Універсалу Центральної Ради » Український національний конгрес » Переговори між українською делегацією на чолі з В. Винниченком і представниками Тимчасового уряду у Петрограді.
- 2. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *Універсали УЦР, національно-територіальна автономія.*
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Української революції у квітні – червні 1917 р.:** М. Грушевський, С. Петлюра, М. Міхновський, В. Винниченко, О. Керенський.
- 4. Стисло сформулюйте значення організацій залежно від їхньої ролі в Українській революції у квітні – червні 1917 р.:** Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка, Перший Український полк ім. Б. Хмельницького, Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, Генеральний військовий комітет, Вільне козацтво, Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, Другий Всеукраїнський військовий з'їзд.
- 5. Про яке зібрання йдеться в уривку зі статті «На Всеукраїнський з'їзд» М. Грушевського? Відповідь обґрунтуйте.**

«Центральне завдання з'їзду – завершити нашу організацію. Центральна Рада, створена в Києві з представників усіх київських верств і доповнена делегатами позакиївських організацій, уже тепер, у своїм тимчасовім складі, є визнаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію».

- 6. Про які події йдеться в джерелі? Що їм передувало, якими були наслідки?**

«Пробувши кілька тижнів у Петрограді, втративши всяку надію одержати якусь відповідь і від Тимчасового Уряду, Делегація Центральної Ради після тих принижень, яких зазнала в передпокоях міністерських і Ради робітничих депутатів, повернулася додому, до Києва, без усякої офіційної відповіді. А в той час Урядова Комісія зreferувала Уряду справу, і Уряд, нарешті, вирішив і ухвалив відкинути домагання Української Центральної Ради» (В. Винниченко).

- 7. Скориставшись документом, зробіть висновок про те, як суспільство сприйняло Перший Універсал УЦР. Чому саме так? Аргументуйте свої міркування.**

«Газети не мали місця для розміщення всіх телеграм, що їх посилали Центральній Раді з усіх кінців України. Земства, думи, товариства, сільські сходи, військові частини, мітинги. «Вітаючи Універсал УЦР і визнаючи його справжнім висловом домагань української демократії, визнаємо Центральну Раду за свій Тимчасовий Уряд і заявляємо, що будемо всіма силами боротися й боронити волю українського народу» (Українці в Головному Штабі). «Визнаємо Військовий Генеральний Комітет найвищою нашою законною владою і завжди та скрізь будемо виконувати його розпорядження. Визнаємо Українську Центральну Раду найвищою установою в Україні» (з телеграми Вінницького гарнізону)» (В. Винниченко).

- 8. Поміркуйте, як, на вашу думку, мали б розгортатися події в Україні після проголошення Першого Універсалу УЦР. Оцініть цю проблему з позиції українських патріотів та нового демократичного уряду Росії.**

§ 7 Центральна Рада і Тимчасовий уряд: від протистояння до компромісу

«Україна гула, гомоніла, хвилювалась і ждала рішучого, останнього, завершального слова, – писав про події тих днів Володимир Винниченко. – Таким завершальним словом, синтезом та імпульсом до творчого “дальшого” був Перший Універсал Української Центральної Ради. З яким нетерпінням ждало українство того синтетичного слова, можна судити по тій побожній, урочистій тиші, яка обхопила весь величезний театр, переповнений делегатами й публікою, коли президією З’їзду було оповіщено, що Центральна Рада має оголосити свій Універсал. Увесь З’їзд підвівся й стоячи завмер у чеканні. Засмажені, загартовані в боях... у стражданнях обличчя кривились від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не знаної радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок крісел; багато хто кулаками, рукавами “гімнастюрок” витирив сльози; деякі суворо зіплювали зуби, щоб не закричати в екстазі...»

СЛОВНИК

Опозиція (від лат. *oppositio* – протиставлення, заперечення) – протидія, опір певній політиці; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політичної системи загалом.

Перший Універсал УЦР закликав український народ «творити новий лад вільної автономії України». Водночас документ став поворотним моментом у стосунках УЦР із Тимчасовим урядом. Якщо до проголошення Універсалу УЦР послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення уряду до ідеї української автономії, то проголошення Універсалу означало перехід в **опозицію** до Тимчасового уряду.

червень
1917

28 (15) червня 1917 р.
Створення Центральною
Радою Генерального
секретаріату

липень
1917

23 (10) червня 1917 р. Проголошення Першого Універсалу Центральної Ради на завершальному засіданні Другого Українського військового з’їзду

16 (3) липня 1917 р.
Проголошення
Другого Універсалу
Центральної Ради

Липень 1917 р.
Переговори між Центральною Радою та делегацією Тимчасового уряду (Київ)

4–5 липня 1917 р.
Збройний виступ
самостійників
у Києві

1. Якими були перші наслідки проголошення Першого Універсалу УЦР

Після проголошення Універсалу українська громадськість почала звертатися до УЦР з різними питаннями як до органу влади. Щоб розв'язати їх, Рада була змушена заснувати виконавчий орган ще не визнаної центральним урядом влади.

28 (15) червня створено Генеральний секретаріат у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря. Секретарства були прообразами майбутніх міністерств.

Український уряд очолив **Володимир Винниченко**. Він узяв на себе й обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Генеральним писарем став *Павло Христюк*, секретарем фінансів – *Христофор Барановський*, у міжнародних справах – *Сергій Єфремов*, у військових справах – *Симон Петлюра*, у земельних справах – *Борис Мартос*, у судових справах – *Валентин Садовський*, у продовольчих справах – *Микола Стасюк*, секретарем народної освіти – *Іван Стешенко*.

← Генеральний секретаріат Центральної Ради. Справа наліво (сидять) С. Петлюра, С. Єфремов, В. Винниченко, Х. Барановський, І. Стешенко; (стоять) Б. Мартос, М. Стасюк, П. Христюк. 1917 р.

→ Володимир Винниченко (1880–1951)

Один із лідерів УСДРП. Належав до проводу Української революції, керівництва Центральної Ради, автор її універсалів. Голова першого українського уряду – Генерального секретаріату (червень 1917 – січень 1918 рр.).

За визнанням Д. Дорошенка, він *«виніс на своїх плечах увесь тягар боротьби за автономію»*. Перебував у опозиції до гетьманського режиму, був організатором і керівником антигетьманського повстання, очолював Директорію УНР (листопад 1918 – лютий 1919 рр.). Після відставки залишив Україну, продовжував політичну діяльність в Австрії. 1920 р. мав невдалу спробу співпраці з радянською Україною, після чого емігрував остаточно.

З середини 1920-х відійшов від політики. Упродовж останніх 25 років жив у французькому містечку Мужен, біля Канн, у власному невеликому будинку, присвятивши себе літературній творчості.

Хоча в українському політичному житті найчисельнішою була *есерівська* партія, у першому складі уряду переважали *соціал-демократи*. Партія В. Винниченка і С. Петлюри вирізнялася з-поміж інших неабияким інтелектуальним потенціалом. Однак вона була внутрішньо нестабільною, насамперед через особисті суперечки між партійними лідерами – В. Винниченком і С. Петлюрою.

Складіть за текстом 12 запитань для вікторини «Революція в особах». Запропонуйте відповіді на них своїм однокласникам.

2. У чому полягав компромісний характер Другого Універсалу УЦР

Після проголошення Першого Універсалу, створення українського уряду, підтримки народом та українізованими частинами армії Центральної Ради Тимчасовий уряд змушений був спробувати врегулювати напружене становище в Україні. До Києва прибула делегація в складі трьох авторитетних міністрів – **Олександра Керенського, Михайла Терещенка та Іраклія Церетелі**. Після дводенних переговорів був досягнутий компроміс. Тимчасовий уряд негайно, не очікуючи на Всеросійські установчі збори, визнав Центральну Раду державним органом. Центральна Рада зобов'язалася не проголошувати самочинно автономії України. Зміст угоди оформлявся двома майже ідентичними за змістом документами: *постановою Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України»* і **Другим Універсалом Центральної Ради**. Обидва документи передбачалося оприлюднити одночасно. Проте в Петрограді троє міністрів від партії кадетів категорично виступили проти надання Україні автономного устрою і вийшли з уряду, спричинивши урядову кризу.

Отже, на підставі постанови Тимчасового уряду та Другого Універсалу Центральної Ради Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представництвом.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

- УЦР оголосила, що не має наміру відділяти Україну від Росії, та зобов'язалася не здійснювати самочинно автономії України
- Склад УЦР мав бути доповнений представниками національних меншин, які проживали в Україні
- УЦР зобов'язалася подати Тимчасовому уряду на затвердження склад Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління
- За погодженням із національними меншинами мав готуватися законопроект про автономний устрій для внесення його на затвердження Всеросійських установчих зборів

Наведіть аргументи, що свідчать про прогресивне значення Другого Універсалу. А які аргументи можна використати для його негативної характеристики?

Проти Другого Універсалу в Україні рішуче виступили *самостійники*. Ще в травні у Чернігові новобранці під впливом агітації самостійників з Українського військового клубу ім. П. Полуботка почали стихійно гуртуватися в окрему українізовану частину – **Другий український полк ім. гетьмана П. Полуботка**. У ніч на 5 липня 5 тис. солдатів-полуботківців здійснили спробу встановити контроль над Києвом і примусити Раду проголосити самостійність України. Вони сподівалися на підтримку Центральної Ради. Однак УЦР відмежувалася від полуботківців. Перший український полк ім. Б. Хмельницького та військові частини, підпорядковані Тимчасовому уряду, придушили виступ.

Прочитайте фрагменти та поміркуйте: компроміс із Тимчасовим урядом у політичному сенсі був кроком уперед чи назад? Хто з учасників, на вашу думку, дав найменш упереджену оцінку цій події?

ДОКУМЕНТ
1

«Угода між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом була актом, який обидві сторони по-різному розуміли й по-різному оцінювали. Для Тимчасового Уряду вона була актом, вимушеним тяжкими обставинами, актом, на який він пішов з тяжким серцем. «Постанова» була зложена поспіхом, без довгих міркувань і з юридичного погляду дуже неясно. Один з найвидатніших російських юристів барон Нольде піддав її убивчій критиці на сторінках кадетської газети «Речь», назвавши «безсумнівним однобічним актом державно-правового обману, в якому, з одного боку, відчувається досвідчена рука старого європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби, а з другого – недосвідчений і нічим не виправлений революційний ентузіазм» (Д. Дорошенко).

ДОКУМЕНТ
2

«Отже, з цього моменту Центральна Рада й Генеральний Секретаріат мали стати правно-державними вищими інституціями на Україні. І виходило так, що Російський Тимчасовий Уряд, не згодившись висловити своє принципіальне ставлення до ідеї автономії України, не згодившись на обмежені, помірковані домагання українства у сфері адміністративного управління на Україні, тепер примушений був не то що згодитися на ідею автономії, а на фактичне її здійснення» (В. Винниченко).

Схарактеризуйте настрої різних політичних угруповань після ухвалення Другого Універсалу УЦР. Розіграйте рольову гру, у якій запропонуйте дискусію між прихильниками та противниками ухвалення Другого Універсалу УЦР. Використайте висловлювання учасників подій.

3. Чому загострився конфлікт між УЦР та Тимчасовим урядом

Після досягнення компромісу з Тимчасовим урядом відбулися передбачені Другим Універсалом переговори про входження до Центральної Ради представників неукраїнської революційної демократії. У липні відбулося перше засідання Малої Ради у доповненому складі: 40 членів – від українських організацій, 18 – від національних меншин.

Повний склад УЦР збільшився тоді до 822 осіб (перший склад – 150 осіб). Проте реальна кількість членів УЦР була істотно меншою: не всі партії та організації повністю заповнювали виділені їм місця. Попри це Центральна Рада об'єднала більшість громадських організацій, які виникли в післяреволюційній Україні. Вона стала територіальним представницьким органом.

Урядова криза в Петрограді через вихід кадетів з уряду князя Г. Львова поглибилася внаслідок масових заворушень, спричинених провалом літнього наступу російської армії і погіршенням економічного становища країни. Князь Г. Львов пішов у відставку, а уряд очолив військовий міністр **О. Керенський**. На посаду Верховного головнокомандувача був призначений генерал *Л. Корнілов*, який вимагав від глави уряду навести лад у тилу й на фронті.

29 (16) липня 1917 р. Центральна Рада ухвалила **«Статут вищого управління України»**, що мав стати підґрунтям діяльності адміністрації краю й регулювати відносини з Тимчасовим урядом. Для затвердження Статуту до Петрограда відбула делегація в складі В. Винниченка, Х. Барановського і Ф. Рафеса. Виснажливі переговори нічого на дали. Дочекавшись, коли українська делегація повернулася до Києва, 17 (4) серпня уряд затвердив для Генерального секретаріату **«Тимчасову інструкцію»**. *Компетенція Центральної Ради і Генерального секретаріату поширювалася на територію п'яти українських губерній. Натомість Центральна Рада претендувала на територію дев'яти губерній,*

у яких українці становили більшість населення, тобто і на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську (без Криму) губернії. Після бурхливих дебатів Центральна Рада ухвалила документ до відома і стала чекати дальшого розвитку подій.

ВИННИЧЕНКО, Х. БАРАНОВСЬКИЙ І ГРАФЕС У ПРИЙОМНІЙ КЕРЕНСЬКОГО. (1 СЕРПНЯ, 1917 РОКУ).

← Українська делегація у марному очікуванні затвердження Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління України». Художник І. Буруля. Сатиричний часопис «Гедз» (Київ). 1917 р.

» Якій історичній події присвячено карикатуру? Що роблять зображені на ній персонажі? Яке ставлення до події намагався сформувавши художник у глядачів?

Подискутуйте, наскільки виправданою була вичікувальна позиція УЦР. Чи можна було уникнути загострення конфлікту з Тимчасовим урядом?

Визначте критерії та порівняйте документи. Зверніть увагу на сферу повноважень: *Центральної Ради, Генерального секретаріату, Тимчасового уряду.*

«Статут вищого управління України», 29 (16) липня 1917 р.

» Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародних Зборів і російського Установчого Зібрання, утворює Генеральний секретаріат, який є найвищим органом управи на Україні.

» Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим урядом.

» У склад Генерального секретаріату входять 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: у справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу-промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контролер і генеральний писар.

» Генеральний секретаріат передає на санкцію Тимчасового уряду ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

» Усі урядові органи на Україні підлягають владі Генерального секретаріату.

» Коли Центральна Рада висловлює недовіру Генеральному секретаріатові, він подається у відставку.

«Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», 17 (4) серпня 1917 р.

» На час до вирішення питання про місцеве врядування Установчими Зборами у справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний секретаріат, которого призначає Тимчасовий уряд за пропозиціями Центральної Ради.

» Генеральний секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствах: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу й промисловості, є) праці, а також секретаря у національних справах і генерального писаря.

» Уповноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Суразького, Стародубського і Ново-зибківського повітів.

У жовтні 1917 р. Центральна Рада почала готувати скликання **Всеукраїнських установчих зборів**. 23 (10) жовтня з цього приводу на Малій Раді спалахнула гостра дискусія з представниками російської демократії.

На початку листопада в справу втрутився Тимчасовий уряд. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко отримав телеграфне розпорядження «*безвідкладно виїхати до Петрограда для особистих пояснень щодо повідомлень про агітацію на Україні на користь скликання суверенних Установчих зборів*». У пресі повідомлялося, що командувач Київським військовим округом (КВО) генерал Квечинський отримав директиви в разі відмови Винниченка їхати до Петрограда розпустити Центральну Раду і Генеральний секретаріат. Винниченко приїхав до Петрограда **7 листопада (25 жовтня)** – саме в той день, коли більшовики скинули Тимчасовий уряд. Другий Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів утворив новий російський уряд – **Раду народних комісарів** на чолі з **Володимиром Леніним**.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Збройний виступ самостійників у Києві **»** Проголошення Другого Універсалу Центральної Ради **»** Створення Генерального секретаріату.

2. Доберіть до імен історичних постатей факти їхньої біографії: а) М. Грушевський; б) В. Винниченко.

» 1. Автор багатьох ґрунтовних наукових праць, зокрема 10-томної «Історії України-Руси», 5-томної «Історії української літератури». **»** 2. Автор оповідань, романів і повістей, двох десятків п'єс, які ставили на сценах Берліна, Москви, Праги, Рима. **»** 3. Автор праці «Відродження нації» про події Української революції. **»** 4. Голова та незмінний лідер Української Центральної Ради. **»** 5. Лідер та ідеолог Української революції, неформальний лідер УПСР. **»** 6. Лідер УСДРП, перший голова Генерального секретаріату.

3. Укажіть, у яких твердженнях сформульовано значення Другого Універсалу Української Центральної Ради. Відповідь аргументуйте.

» 1. Уперше в історії України 20 ст. виникло державне утворення під назвою УНР. **»** 2. За українською мовою закріплено статус державної, ухвалено державну символіку. **»** 3. Задекларовано компроміс у стосунках між УЦР і Тимчасовим урядом на перехідний період. **»** 4. Уряд Росії визнав легітимність влади УЦР та автономний статус України. **»** 5. Чітко окреслено територію Української держави, консолідовано український народ.

4. Якій події присвячено цей фрагмент історичного джерела? Висловіть своє ставлення до неї.

«Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи тільки на папері або напівсвободи. По проголошенні Першого Універсалу (ми Другого Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві й на всій Україні, як у своїх людей, котрі мусять усім керувати».

§ 8 Утворення Української Народної Республіки. Протистояння національно-патріотичних сил і більшовиків

Проголошення Української Народної Республіки, наміри будувати федеративні відносини з іншими національно-державними утвореннями колишньої Росії на засадах єднання демократично-соціалістичних сил, заходи в соціально-економічній і політичній сферах (скасування поміщицької власності на землю, запровадження 8-годинного робочого дня та інші положення Третього Універсалу) М. Грушевський назвав *«грандіозною програмою»* для подальшої діяльності керманців Української революції – Центральної Ради й Генерального секретаріату. Проголошення Третього Універсалу стало, безперечно, визначною віхою Української революції. Проте у відкриту боротьбу з УЦР вступили більшовики. Керівники УНР не уявляли собі (як і всі їхні сучасники) масштабів небезпеки більшовицької диктатури. Контрольовані Петроградом червоногвардійські загони готувалися до воєнного походу в Україну. Для цього була вигадана підступна формула *«радянської Центральної Ради»*, що за нею маскувалося вторгнення. **24–25 (11–12) грудня 1917 р.** у Харкові пройшов інсценізований **Перший Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів**. На ньому Україну оголосили Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На її територію поширювалися декрети й розпорядження радянського уряду Росії.

1. Як вплинули жовтневі події в Петрограді на становище в Україні. Що передбачав Третій Універсал

Політична ситуація в Україні докорінно змінилася після повалення Тимчасового уряду і створення Раднаркому в Петрограді. У Києві сформувалися три табори, кожен із яких протистояв двом іншим. Табір прибічників поваленого уряду об'єднав усі загальноросійські партії, крім більшовицької, і мав реальною

20 листопада (7 листопада) 1917 р. Ухвалення Центральною Радою Третього Універсалу. Створення Української Народної Республіки

9 грудня (26 листопада) 1917 р. Курултай кримськотатарського народу (Бахчисарай).
13 грудня. Проголошення Кримської Народної Республіки

24–25 (11–12) грудня 1917 р. Проведення більшовиками у Харкові Першого Всеукраїнського з'їзду рад. Проголошення України радянською республікою

листопад
1917

грудень
1917

11–13 листопада (29–31 жовтня) 1917 р. Повстання у Києві робітників та солдатів, кероване більшовиками, під гаслом установлення радянської влади

17–19 (4–6) грудня 1917 р. З'їзд представників робітництва, воцтва та селянства України, який проголосив себе Першим Всеукраїнським з'їздом рад (Київ)

30 (17) грудня 1917 р. Утворення першого радянського уряду України – Народного секретаріату (Харків)

→ Урочисте відкриття Третього Всеукраїнського військового з'їзду на Софійській площі в Києві. У центрі (зліва направо): С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський. 2 листопада (20 жовтня) 1917 р.

опорою штаб Київського військового округу (КВО). Більшовики спиралися на ради робітничих і солдатських депутатів. Центральна Рада протистояла штабу КВО і більшовикам одночасно.

Штаб КВО блокував Маріїнський палац, у якому розташовувався утворений більшовиками ревком, і заарештував майже всіх його членів. Однак більшовики створили новий ревком і почали бої, переважно на Печерську, біля заводу «Арсенал». Сутички тривали три дні, аж поки комісія з представників більшовицького ревкому, Центральної Ради, штабу КВО і Міської думи не розробила умови припинення вогню. Командування КВО звільнило заарештованих ревкомівців, вивело з міста війська й розформувало добровільні офіцерські дружини. Поле бою залишилося за Центральною Радою. Генеральний секретаріат призначив тимчасовим начальником КВО члена Генерального військового комітету підполковника В. Павленка.

Центральна Рада готувалася до Українських **Установчих зборів**, сподіваючись через загальні, прямі й рівні вибори шляхом таємного голосування утвердити підвалини нового суспільного устрою України. Натомість більшовики прагнули скористатися своєю тимчасовою популярністю в масах, щоб перетворити Центральну Раду за російським зразком на Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України. Центральна Рада мала намір віддати завойовану владу демократично обраним депутатам Установчих зборів, а більшовики – встановити диктатуру однієї партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Очільники УЦР усвідомлювали небезпеку. Потрібні були рішучі дії для утвердження державних прав українського народу. На скликання надзвичайної сесії Центральної Ради не залишалось часу. Пізно ввечері 19 (6) листопада

↑ Перед Третім Універсалом. Художник П. Коцький. Київський сатиричний часопис «Гедз». Листопад 1917 р.

» Прокоментуйте шарж. Яку ідею, на вашу думку, намагався донести його автор?

§ 8. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ПРОТИСТОЯННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИХ СИЛ І БІЛЬШОВИКІВ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має

Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

зібралася Мала Рада. Від імені керівництва Ради й Генерального секретаріату М. Грушевський подав на затвердження текст **Третього Універсалу**. З 47 членів Малої Ради, присутніх на засіданні, поіменно за Універсал висловилися 42 (усі – українці та євреї), проти – жодного голосу, утрималося п'ятеро (меншовики, російські есери, представник Польського демократичного централу). Голосували вже після опівночі. Отже, Третій Універсал датований 20 (7) листопада 1917 р.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

«Однині Україна стає
Українською Народною
Республікою»

- Проголошено Українську Народну Республіку, яка зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою
- Визначено територію УНР у складі дев'яти губерній, більшість населення яких становили українці
- Визначено строки виборів до Українських Установчих зборів та день їх скликання
- Декларовано, що в УНР забезпечуватимуться всі демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків; недоторканність особи й житла; право вживання місцевої мови у зносинах з установами
- Проголошено скасування смертної кари, амністію політ'в'язням, реформу судівництва та національно-персональну автономію для національних меншин (росіян, поляків, євреїв)
- Передбачено запровадження на території УНР 8-годинного робочого дня
- Ліквідовано право приватної власності на землю (з передачею великих землеволодінь без викупу в користування безземельним або малоземельним селянам)

» 1. Порівняйте Третій Універсал з Першим. Які принципово нові положення з'явилися в Третьому Універсалі? » 2. Поміркуйте, чому майже всі сучасники в написаних згодом працях зазначали, що третій конституційний акт Центральної Ради не мав такого впливу на суспільство, як перший.

2. Якою була внутрішня та зовнішня політика Центральної Ради після проголошення УНР

Програма проголошених Третім Універсалом перетворень охоплювала доволі широке коло нагальних питань. Найбільше дискусій спричинило земельне законодавство.

Падіння Тимчасового уряду актуалізувало питання державних кордонів. Третій Універсал, зокрема, проголосив: *«До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмицини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів».*

Кубань виявилася поза увагою Центральної Ради невинно. **6 листопада (24 жовтня)** Крайова рада Кубанської області оголосила себе вищим органом влади, створила Законодавчу раду, обрала військового отамана і уряд. Поважа-

↑ Групове фото учасників Першого Курултаю кримськотатарського народу. Грудень 1917 р.

ючи волю кубанських козаків, Центральна Рада не висунула претензій на цю частину української етнічної території.

У кримському питанні лідери Центральної Ради виходили з міркувань про майбутній федеративний устрій нової демократичної Росії, до складу якої мали б увійти як Україна, так і Крим. Півострів не був українською етнічною територією. Тільки під час звільнення України від більшовиків навесні 1918 р. уряд УНР усвідомив важливість володіння півостровом і Чорноморським флотом.

9 грудня (26 листопада) 1917 р. у Бахчисараї відкрився **Курултай (з'їзд) кримськотатарського народу**. На депутатські посади на демократичних засадах було обрано 76 осіб, серед них 4 жінки. Курултай розглянув питання про державний устрій Криму; взаємовідносини кримських татар із представниками інших національностей півострова; про форму і структуру кримськотатарського національного уряду. Учасники Курултаю сформували національний парламент – Меджліс – та уряд – Директорію у складі 5 осіб, проголосили утворення **Кримської Народної Республіки** та ухвалили Конституцію. У такому статусі – з національним кримськотатарським урядом та Радою народних представників, що діяла паралельно, Крим проіснував до кінця січня 1918 р., аж поки на його території не вдерлися більшовики.

На початку листопада 1917 р. УЦР зголосилася на пропозицію Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни про формування **Галицько-Буковинського куреня січових стрільців** із військовополонених галичан. У січні 1918 р. він налічував майже 600 вояків, отримав нову назву – **Курінь січових стрільців**. Командир – полковник **Євген Коновалець**, начальник штабу – підполковник **Андрій Мельник**.

СЛОВНИК

Січові стрільці – військова частина доби Української революції, створена українцями – військовополоненими австро-угорської армії, одна з найбільш боєздатних і дисциплінованих в Армії УНР.

3. З якою метою Рада народних комісарів надіслала «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»

СЛОВНИК

Ультиматум (від лат. *ultimatum* – доведене до кінця) – категорична вимога, невиконання якої у стислі терміни загрожує розірванням дипломатичних відносин, застосуванням сили тощо.

Проаналізуйте документ за запитаннями. » 1. Які рядки документа свідчать про рішучі наміри більшовиків щодо УЦР? » 2. Чим зумовлені такі настрої? » 3. Якими, на вашу думку, є справжні причини конфлікту радянської Росії та Української Народної Республіки? » 4. Як слід розуміти рядки ультиматуму про визнання УНР, її права відділитися від Росії? » 5. Які події передували ультиматуму Раднаркому? » 6. Поясніть, чому Центральна Рада: а) відкликала українські частини з фронту, отримавши звинувачення у дезорганізації фронту; б) роззброїла радянські війська.

«...Соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які гнобилися царатом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську Республіку, її право зовсім відділитися від Росії або вступити в договір з Російською Республікою про федеративні й тому подібні взаємини між ними.

Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, негайно ж, без обмежень і безумовно...

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, що давно вже виявляється в невизнанні Центральною Радою Советів і Советської влади на Україні (між іншим, Центральна Рада відмовилась скликати, на вимогу Советів України, крайовий з'їзд українських Советів негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки, довела Раду саме останнім часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди» (В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін).

4. Чим завершився Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові

Більшовики зрозуміли, що зможуть досягти своїх цілей тільки тоді, коли з'їзд рад проводитиметься у місті, контрольованому їхніми військами. Радянські війська під командуванням **Володимира Антонова-Овсієнка** почали війну проти УНР. На Харківщині за підтримки місцевих червоногвардійців вони роззброїли український гарнізон. 23 (10) грудня більшовики й ліві есери сформували Харківський воєнно-революційний комітет, що перебрав на себе владу.

127 делегатів Київського з'їзду рад, які перебували на більшовицькій платформі, переїхали до Харкова, об'єдналися з делегатами обласного з'їзду рад Донбасу та Криворіжжя і **24 (11) грудня** «відновили» роботу **Всеукраїнського з'їзду рад**. На харківському з'їзді була представлена менше ніж третина наявних в Україні рад. Делегатів від селянства майже не було, хоч воно становило понад 80 % населення. Проте з'їзд оголосив себе представником інтересів усього

↑ Більшовики в Харкові. 1917 р.

українського народу і 25 (12) грудня 1917 р. проголосив Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Харківський з'їзд затвердив **Центральний виконавчий комітет рад України** у складі 41 особи (з них 35 – більшовики). ЦВК сформував *перший радянський уряд України* – **Народний секретаріат**. До його складу ввійшли С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник та ін. Назва уряду була калькою не з петроградського Раднаркому, а з київського Генерального секретаріату. Назву новоствореної держави більшовики не змінили – **Українська Народна Республіка**.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:** » Утворення першого радянського уряду України – Народного секретаріату » Ухвалення Центральною Радою Третього Універсалу » Курултай кримськотатарського народу. Проголошення Кримської Народної Республіки.
2. **Покажіть на карті територію автономної України в кордонах, окреслених «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріату» від 4 (17) серпня 1917 р., та УНР у кордонах, заявлених Третім Універсалом УЦР. У чому полягають основні розбіжності, з чим вони пов'язані?**
3. **Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *Українська Народна Республіка, Генеральний секретаріат, Народний секретаріат, Курултай, ультиматум, Галицько-Буковинський курінь січових стрільців.*
4. **Які з положень відображають зміст Третього Універсалу УЦР?**
» Визначено територію УНР. » Викладено основні вимоги УЦР до Тимчасового уряду, які були відкинута останнім. » Декларовано, що в УНР забезпечуватимуться всі демократичні свободи. » Проголошено автономію України, зазначено невіддільність України від Росії. » Зафіксовано уповноваження УЦР очолювати організацію державного ладу автономної України. » Ліквідовано право приватної власності на землю (з передачею великих землеволодінь без викупу у власність безземельних або малоземельних селян). » Проголошено УНР, яка зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою. » УЦР узяла зобов'язання подати Тимчасовому уряду на затвердження склад Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління.
5. **Розкрийте зміст «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» за планом:**
» 1. Ставлення РНК до самовизначення народів. » 2. Взаємовідносини РНК з Центральною Радою. » 3. Ставлення до перспективи конфлікту РНК і УНР.

§ 8. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ПРОТИСТОЯННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНИХ СИЛ І БІЛЬШОВИКІВ

§ 9 Проголошення незалежності УНР. Брест-Литовський мирний договір

Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові в грудні 1917 р. проголосив в Україні радянську владу і створив маріонетковий уряд – **Народний секретаріат**, що слугував для прикриття агресії більшовицької Росії проти УНР. Першим більшовицького удару зазнав Катеринослав (нині Дніпро), у якому заздалегідь було підготовлено повстання робітників. Згодом настала черга Олександрівська (нині Запоріжжя) (2 січня), Полтави (6 січня). Червоногвардійці, насуваючись на Київ, співали: «*Эх, яблочко, сбоку красное. Что Украине конец – дело ясное...*».

За умов, що склалися, лідери Української революції розуміли, що слід публічно відмежуватися від центрального російського уряду. Четвертий Універсал Центральної Ради проголосив незалежність УНР від Росії. Українська держава виступила як самостійна сторона в мирних переговорах у Брест-Литовську. З Німеччиною та її союзниками було укладено перший у світовій війні мирний договір.

1. Як відбувалася та які наслідки мала перша війна РСФРР і УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.)

В. Антонов-Овсієнко об'єднав війська, які йшли на Київ, у три угруповання, що їх гучно назвали «арміями». Командував ними підполковник царської армії, лівий есер Михайло Муравйов.

Прагнучи прискорити перебіг подій, київські більшовики підняли збройне повстання. Боротьба з повстанцями зосередилася поблизу заводу «*Арсенал*».

10 січня (28 грудня 1917 р.) 1918 р.
Початок мирних переговорів у Брест-Литовську

22 (9 січня) 1918 р. Початок розгляду Центральною Радою Четвертого Універсалу (оприлюднений у ніч на 25 січня)

9 лютого (27 січня) 1918 р.
Підписання Брест-Литовського мирного договору між УНР і країнами Четвертого союзу

січень
1918

11 січня (29 грудня 1917 р.) 1918 р.
Приєднання делегації УНР до переговорів у Брест-Литовську

29 (16 січня) 1918 р.
Бій під Крутами під час наступу більшовиків на Київ

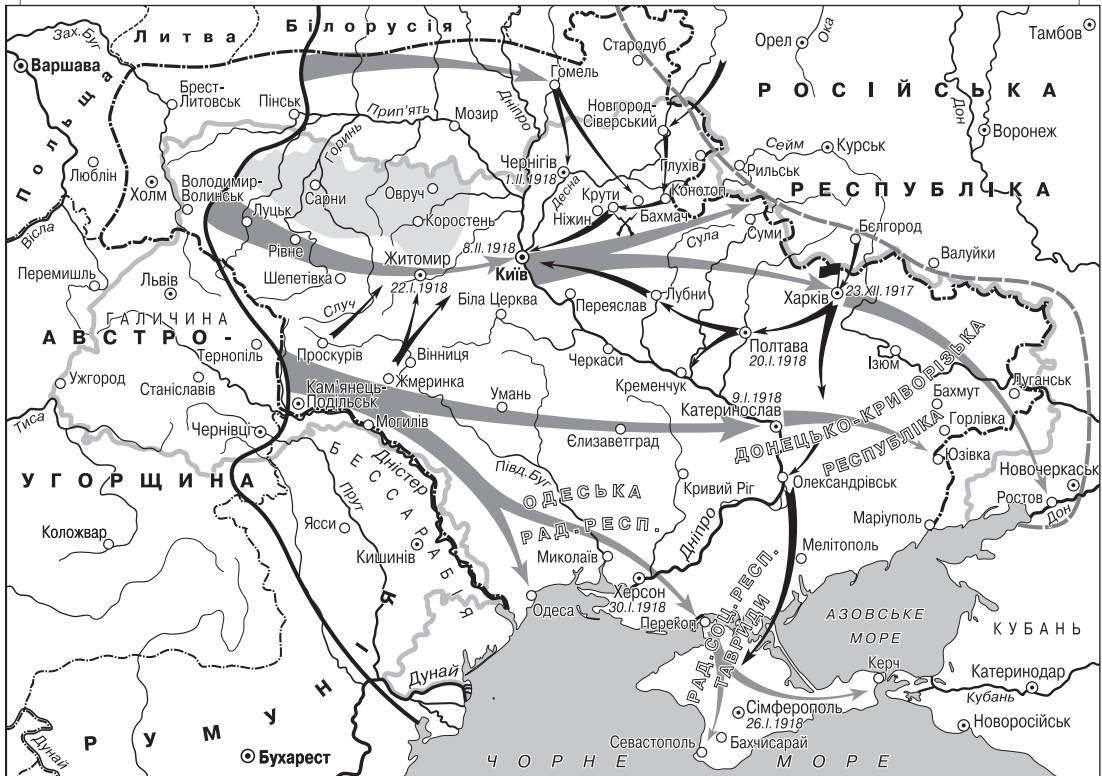
8 лютого (26 січня) 1918 р. Вступ до Києва радянських військ під командуванням Михайла Муравйова

квітень
1918

Квітень 1918 р.
Похід Петра Болбочана на Крим

За допомогою карти підготуйте повідомлення про становище українських земель у грудні 1917 – травні 1918 рр. Оберіть експертну групу, яка оцінюватиме доповіді груп за планом: **»** 1. Чи точно визначено території тимчасових радянських республік, утворених більшовиками, терени, що контролювалися військами УНР у лютому 1918 р., лінію просування військ Центральних держав у травні 1918 р.? **»** 2. Які міста було захоплено червоними військами перед облогою Києва у грудні 1917 – січні 1918 рр.? **»** 3. Чи правильно визначено події, що відбулися упродовж зазначеного періоду (подія, дата, місце)?

	Наступ військ радянської Росії та загінаних більшовиками частин Південно-Західного фронту проти УНР у грудні 1917 – лютому 1918 рр.		Лінія німецького та австро-угорського фронту напередодні укладення Брест-Литовського договору
20.1.1918	Дати захоплення міст Червоною армією		Наступ німецьких та австро-угорських військ у лютому – травні 1918 р.
	Проголошення Української Радянської Республіки (25 грудня 1917 р.)		Гранична межа просування військ Центральних держав у травні 1918 р.
ОДЕСЬКА РАД.РЕСП.	Створені більшовиками радянські республіки, підпорядковані РСФРР у січні – березні 1918 р.		Сучасний кордон України
	Бій під Крутами 29 січня 1918 р.		Кордон УНР
	Територія, що залишилася під контролем військ УНР на 18 лютого 1918 р.		

↑ Перша війна радянської Росії з УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.)

§ 9. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УНР. БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

» Якій з УНР належить лис-тівка? Свою думку аргумен-туйте.

Під час наступу військ Муравйова на Київ 29 січня 1918 р. відбувся бій поблизу селища Крути на Чернігівщині, на залізничній станції, розташованій за 130 кілометрів на північний схід від Києва. Більшовицьким військам проти-стояло 520 вояків – курсанти 1-ї Української військової юнацької школи та київські студенти й гімназисти. До них приєдналися близько 80 добровольців із підрозділів Вільного козацтва з Ніжина. Вони мали на озброєнні 16 куле-метів та одну гармату. Росіяни переважали вдєсятеро, мали бронепотяг та артилерію. За-хисники Крут трималися 6 годин. Потім вони забрали вбитих та поранених і відступили в на-прямку до Києва, руйнуючи за собою залізнич-ну колю. Однак одна студентська чота відірвалася від своїх і потрапила в полон. Усіх їх наказали розстріляти.

8 лютого (26 січня) радянські війська ввірва-лися в Київ. На вулицях розгорнулося полюван-ня на гайдамаків, офіцерів, монархістів і всіх, хто був хоч чимось схожий на «ворога револю-ції». Кількість жертв вимірювалася тисячами.

← 1-ша сотня Січових стрільців, яка брала участь у придушенні більшовицького по-встання в Києві в січні 1918 р.

2. Яка суть та в чому полягає значення Четвертого Універсалу Центральної Ради

Війна, яку розгорнула проти УНР радянська Росія, спонукала Центральну Раду рішуче відмежуватися від режиму більшовицької диктатури. Крім того, треба було самостійно виступити на мирних переговорах у Брест-Литовську, які вже почалися.

Закрите засідання Малої Ради, що на ньому обговорювався текст **Четверто-го Універсалу**, почалося **22 (9) січня 1918 р.** і тривало три дні. У ніч на 25 січня

на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею М. Грушевський оприлюднив *останній Універсал Центральної Ради, який проголошував незалежність УНР*.

Центральна Рада ухвалила Четвертий Універсал у ситуації кризи національного руху і втрати довіри до її дій з боку українського суспільства. Російські війська швидко захоплювали територію України. Керівники УЦР не змогли протиставити їм істотні військові сили.

Одночасно з Четвертим Універсалом Мала Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію.

Українські есери, яким належала більшість у Центральній Раді, скористалися реорганізацією Генерального секретаріату на **Раду народних міністрів** і поставили питання про надання їхній політичній силі посади голови уряду. В. Винниченко змушений був піти у відставку, а уряд очолив **Всеволод Голубович**.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

*...Однині Українська
Народна Республіка
стає самостійною,
ні від кого не залежною,
вільною, суверенною
державою українського
народу...*

- Проголошено самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави українського народу й наголошено на її прагненні мирно співіснувати із сусідніми народами
- Підтверджено всі демократичні свободи, декларовані Третім Універсалом, наголошено на праві всіх націй УНР на національно-персональну автономію
- Підтверджено повноваження влади УЦР до моменту скликання Українських установчих зборів
- Повідомлено про перетворення Генерального секретаріату на Раду народних міністрів (РНМ), якій доручено продовжити переговори з Центральними державами й укласти мирний договір
- Призначено перевибори місцевих органів влади
- Встановлено термін передачі соціалізованої землі селянам – до початку весняних робіт
- Викладено вимогу РНМ негайно взятися до відновлення промисловості з переведенням її на виробництво продукції для мирного часу
- Оголошено про державний контроль над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпортом та ціноутворенням, з установленням монополії на найбільш прибуткову продукцію
- Оголошено про організацію народної міліції

Проаналізуйте схему. Чим Четвертий Універсал принципово відрізнявся від попередніх? Сформулюйте історичне значення Четвертого Універсалу.

3. Що передбачав Брестський мир, якими були його наслідки

УНР потрібно було шукати союзників на міжнародній арені, щоб протистояти агресії з боку радянської Росії. Керівники Центральної Ради хотіли заручитися підтримкою Франції та Великої Британії, які перемагали у війні з Німеччиною та її союзниками. Антанта, однак, була налаштована вороже до УНР, оскільки не бажала розчленування Росії, не сумніваючись у недовговічності Раднаркому.

Німеччина та її союзниця Австро-Угорщина були зацікавлені в укладенні миру з УНР, щоб отримати доступ до продовольчих ресурсів українських земель. З Брест-Литовська до Києва надійшло повідомлення, що представників УНР чекають на мирних переговорах.

На нараді керівників провідних партій – есерів і есдеків – було визначено делегацію УНР у складі **В. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза й О. Севрюка. 1 січня 1918 р.** вона прибула до Брест-Литовська й поставила питання про свою участь у перемовинах у самостійному статусі. Нарком закордонних справ Росії Л. Троцький змушений був заявити, що визнає право націй на самовизначення і не вбачає перешкод для задоволення вимоги делегації УНР. Від імені Четверного союзу міністр закордонних справ Австро-Угорщини Оттокар Чернін визнав українську делегацію повноправним учасником переговорів. Формальне визнання УНР як самостійної держави союзники відклали до моменту підписання мирного договору. Затягуючи переговори, Раднарком виграв час, щоб завершити захоплення більшої частини території України включно з її столицею – Києвом. Це давало можливість замінити делегацію УЦР на делегацію проголошеної наприкінці грудня 1917 р. радянської України.

Після відновлення перемовин 1 лютого Л. Троцький заявив, що в складі російської делегації перебувають представники українського радянського уряду Є. Медведєв і В. Шахрай. Мовляв, більша частина України контролюється саме цим урядом, а отже, мирний договір, укладений із представниками УЦР, не можна розглядати як мир з УНР. У відповідь на це виконувач обов'язків голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив присутніх із текстом Четвертого Універсалу УЦР. О. Чернін від імені Четверного союзу заявив, що є всі підстави визнати УНР суверенною державою, яка може самостійно укласти міжнародні договори.

Заради досягнення миру Німеччина й Австро-Угорщина були згодні віддати УНР Холмщину з Підляшшям, а західноукраїнським землям у складі Австро-Угорщини надати статус окремого коронного краю. Сторони відмовлялися від взаємних претензій щодо відшкодування завданих війною збитків, домовилися про обмін військовополоненими й зобов'язалися відновити економічні відносини. Зобов'язання УНР були цілком конкретні: за першу половину 1918 р. постачити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів м'яса (живою вагою), іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. За умовами договору, укладеного між Росією та Центральними державами 3 березня 1918 р., Раднарком зобов'язувався визнати законність уряду УЦР

на території України й укладений ним договір із країнами Четверного союзу.

Отже, 9 лютого (27 січня) 1918 р. було ухвалено перший у світовій війні мирний договір між Українською

← Підписання українською делегацією (М. Левитський, О. Севрюк, М. Любинський) Брестського мирного договору. 9 лютого (27 січня) 1918 р.

Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією та Болгарією з другого. Українська делегація більше не приховувала, що Центральна Рада потребує негайної збройної допомоги.

Пригадайте фрагмент Третього Універсалу, що стосується встановлення кордонів, проаналізуйте карту. Порівняйте терени автономної України згідно з «Інструкцією Тимчасового уряду» від 17 (4) серпня 1917 р., УНР відповідно до Третього Універсалу УЦР та за умовами Брестського мирного договору.

↑ Територія Української Народної Республіки за Третім Універсалом і Брест-Литовським договором

4. Як відбувався вступ німецько-австрійських військ в Україну

Наступ більшовиків змусив Малу Раду й Раду народних міністрів виїхати з Києва на Волинь. Перебуваючи в Коростені, Мала Рада 25 (12) лютого ухвалила закон про запровадження в УНР григоріанського календаря з 16 лютого. Отже,

§ 9. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УНР. БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

16 лютого стало вважатися 1 березня. У той самий день Рада народних міністрів затвердила державний герб УНР. Ним став тризуб Володимира Великого. Перебуваючи в Житомирі, Мала Рада затвердила 1 березня закон про грошову одиницю, карбування монети й друк кредитних державних білетів – гривень. 2 березня вона ухвалила закон про громадянство УНР.

Німецькі війська почали наступ на територію УНР. На київському напрямі наступальні дії вели 23 німецькі дивізії, на одеському – 10 австро-угорських. Разом із німецькими військами рухалися нечисленні збройні сили Центральної Ради. Загальна чисельність сил Центральних держав в Україні сягала 450 тис. солдатів і офіцерів. Це дало змогу швидко витіснити радянські війська. *Наприкінці квітня 1918 р. вся територія УНР опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.*

← Петро Болбочан (1883–1919)

Український військовий діяч, полковник Армії УНР. Командир Запорізького корпусу – найбільш боєздатної та дисциплінованої частини української армії. Брав участь у всіх воєнних конфліктах УНР. Заперечував погляди С. Петлюри на військове і державне будівництво, за що у січні 1919 р. був усунутий з посади командувача військами Лівобережжя. У лютому – червні 1919 р. командував частинами УГА в Галичині. Розстріляний у червні 1919 р. за звинуваченням у спробі військового заколоту.

У квітні 1918 р. уряд В. Голубовича без погодження з вищим німецьким командуванням відрядив групу військ Запорізького корпусу Армії УНР на чолі з **Петром Болбочаном**, який мав наказ раніше за німців звільнити Кримський півострів від більшовиків та захопити Севастополь. Завершальним етапом воєнної операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. Попри успішний військовий рейд Запорізького корпусу, який першим звільнив кримську землю від більшовицьких загонів, за вимогою німецького командування він змушений був припинити наступ.

Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність, з їхнього погляду, співпраці з нею. Не отримуючи з боку української влади реальної підтримки щодо обіцяного в Бресті постачання Центральним державам хліба і сировини, їхнє командування прагнуло її замінити.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада провела засідання, яке

→ Німецькі війська в Києві. 1918 р.

виявилось останнім. Депутати без обговорення затвердили **Конституцію УНР**. За спогадами (протокольний запис другої половини засідання не проводився), М. Грушевського проголосили президентом УНР, хоч у тільки що затвердженій Конституції цієї посади не передбачалося.

Основні положення Конституції УНР:

- Україна мала стати парламентською республікою;
- усім громадянам, незалежно від віку, віри, раси, статі, гарантувалися демократичні свободи, включно з активним і пасивним виборчим правом для всіх громадян, що досягли 20 років;
- вищу законодавчу владу в Україні мали здійснювати Всенародні збори, виконавчу – Рада народних міністрів, судову – Генеральний суд;
- самоврядування на місцях належало виборним радам та управам громад, волостей і земель.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Підписання Брест-Литовського мирного договору **»** Ухвалення УЦР Четвертого Універсалу **»** Похід Петра Болбочана на Крим.
2. Покажіть на карті події першої війни РСФРР і УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.). Як відбувалося звільнення УНР від більшовицьких військ? Які події визначили початок та завершення війни?
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої участі в подіях грудня 1917 – березня 1918 рр.: М. Грушевський, В. Голубович, С. Петлюра, М. Муравйов, В. Антонов-Овсієнко, О. Чернін, Л. Троцький, П. Болбочан.
4. Схарактеризуйте зміст Четвертого Універсалу та зробіть висновок про історичне значення цього документа.
5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованих висновків щодо наслідків і значення Брестського мирного договору. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або заперечення викладеної думки.

» 1. Україна вперше виступила як незалежна держава, суб'єкт міжнародної політики. **»** 2. Незалежність Української Народної Республіки була визнана низкою європейських держав та, зокрема, більшовицькою Росією. **»** 3. Укладені в Бресті угоди сприяли збереженню української державності. **»** 4. Брестський мир зашкодив зв'язкам України з країнами Антанти. **»** 5. Угода сприяла встановленню залежності від німецької сторони.

6. На яку подію Павло Тичина відгукнувся віршем «Пам'яті тридцяти»?

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

7. Які історичні реалії засвідчує фрагмент джерела? Прокоментуйте цитований документ.

«...Та як там не виправдувалися представники українського уряду й не старалися пояснити присутність австро-німецьких військ як нібито чисто службової, помічної сили, факт розквартирування чужих військ з усіма його неминучими наслідками був в усіх перед очима. Для елементів крайніх, більшовицьких це давало привід для агітації проти українського уряду, а елементом несоціалістичним подавало надію, що може хоч тепер удасться вплинути на політиків Центральної Ради, щоб вони зрелися своїх утопій про соціалізацію землі і, користуючись з присутності союзної військової сили, подбали про практичне впорядкування нагальних питань життя й про заспокоєння краю...» (Д. Дорошенко).

§ 10 Брестський мирний договір: політичні наслідки та реакція суспільства

Практичне заняття № 3

1. Якими були наслідки підписання Брестського мирного договору УНР з країнами Четверного союзу

Виконайте завдання 1. Скориставшись поданими нижче твердженнями про наслідки для УНР підписання Брест-Литовського миру, сформулюйте дві тези: одну з позитивною, а другу – з негативною оцінкою події. Обґрунтуйте кожну тезу кількома аргументами.

- Звільнення теренів України від більшовиків.
- Утвердження кордонів УНР, сформованих за етнографічною ознакою.
- Встановлення залежності від німецької сторони, яка використала важке становище України для розв'язання власних продовольчих та політичних проблем.
- Унеможливлення розвитку відносин України з країнами Антанти, які виходили переможцями в Першій світовій війні й визначали зміни на геополітичній карті повоєнної Європи.

2. Як, за свідченням джерел, сприймали та оцінювали події січня 1918 р. мешканці Києва

Прочитайте джерело, узагальніть, про що в ньому йдеться; з'ясуйте, коли відбулися описані в ньому події. Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає; поміркуйте, навіщо автор документа свідчить про ці події, з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

ДОКУМЕНТ
1

З «Київських спогадів» очевидця подій – відомого юриста й громадського діяча Олексія Гольденвейзера: «То була початкова епоха більшовизму, коли Рада народних комісарів щодня ухвалювала декрети, які мали засвідчувати втілення тих або інших “завоювань революції”, – скасування права власності, націоналізацію, проголошення різних прав і привілеїв пролетаріату. Українці не могли аж надто відставати в цьому революційному завзятті; тому в Четвертому Універсалі сформульовано пункт про соціалізацію землі, робітничий нагляд за виробництвом тощо. Загалом позицію українських владних партій визначало те, що вони по суті аж ніяк не правіші за більшовиків: ті за негайний мир, і ці за негайний мир; ті за безпосередній перехід до соціалізму, і ці так само; у тих влада в руках рад, а в цих – у руках Центральної Ради, яка так само є представництвом пролетаріату й найбіднішого селянства. Однак, попри всі старання українців довести, що вони – ті самі більшовики, це змагання “хто лівіший” закінчилось не на їхню користь...

26 січня... Київ захопив радянський загін Муравйова. Бомбардування міста тривало цілих 11 днів – від 15 до 26 січня. Більшовицькі батареї були розташовані на лівому березі Дніпра, у районі Дарниці. Звідти перелітним вогнем обстрілювали місто. Кидали на нас через раз тридюймовки й шестидюймовки... Жертв серед киян було порівняно небагато; проте руйнування були жахливі. Думаю, що не менше половини будинків у місті зазнали пошкоджень від снарядів. Спалахували пожежі, і це справляло моторошне враження. Легко уявити собі стан киян у ті дні. Переживши згодом ще з десяток переворотів, евакуацій, погромів, мешканці Києва з непідробним жахом згадують про ці одинадцять днів бомбардування. Майже весь час населення провело в підвалах, у холоді й темряві. Магазили й базари, цілком зрозуміло, були закриті; тому доводилося харчуватися випадковими залишками, адже запасів тоді ще ніхто не робив. 26 січня зранку до міста ввійшли більшовики. Вони пробули в Києві того разу лише три тижні, і той перший прояв більшовизму не був позбавлений яскравих вражень і своєрідної демонічної сили. Рада, залишивши Київ, розташувалася в Житомирі; про її переговори з німцями нічого ще не знали. Проте вже в наступні дні після одержання першої телеграми про Брестський мир містом розходилися чутки про німецький наступ на Україну. Незабаром стала помітною зніяковілість і в самих більшовиків. А ще за пару днів одна з місцевих газет насміялася передрукувати наказ одного німецького генерала, у якому повідомлялося, що німецька армія, на прохання представників дружнього українського народу, рушила звільняти Україну з-під влади більшовиків.

Наступ німців розгортався з фантастичною швидкістю. Жодного опору їм не чинили. За якихось 7 днів після підписання миру вони були вже в Києві... Наступного ранку, після втечі Євгенії Бош та інших комісарів, до міста ввійшли незначні українські частини на чолі з Петлюрою. Німці з галантності надали їм честь увійти першими. До обіду в місті стало відомо, що на вокзалі німці. ...Цікавість брала гору, і кияни юрбами потяглися на вокзал, щоб подивитися на заморських гостей... Вигляд вони мали обвітрений, зморений і виснажений.

➔ Парад німецьких військ на Думській площі в Києві (нині майдан Незалежності). 1918 р.

» 1. Яким, на вашу думку, було ставлення киян до німецьких військ у місті? Яку роль відігравала у цьому ставленні Перша світова війна? (Чи мають рацію ті історики, які вживають щодо німців в Україні у цей період термін «окупаційні війська»?) » 2. Яким би мало бути (було) ставлення до більшовицьких загонів, які перед тим орудували в місті? » 3. Чи могли кияни зарадити ситуації, у якій опинилися? » 4. Яким, на вашу думку, міг бути вихід в українців за тих умов?

Одягнені в суцільний сірий колір, із сірими заплічниками, біля сірих візків і кухонь, німецькі полки справляли враження якогось каравану подорожніх.

Утім, наступного дня на Софійському майдані німецьке командування влаштувало доволі імпозантний парад, який, за словами присутніх, уже більшою мірою відповідав нашим уявленням про німецьку армію.

Потім почалося те, що один німецький солдат визначив словами “Ми наведемо лад”. Було видрукувано прекрасний план міста німецькою мовою. На всіх перехрестях встановлено дощечки з німецькими написами. Спеціальні стрілки вказували, як куди пройти, і одразу було зазначено, скільки хвилин на це потрібно. Все місто, наче павутинням, обплутали телеграфними й телефонними дротоми...»

» 1. Оцініть цитований документ за критеріями об'єктивності. Спробуйте визначити політичні симпатії автора. Які оцінки в цьому документі є найпереконливішим, на вашу думку, доказом його упередженості чи неупередженості? » 2. Як автор намагається відтворити настрої переважної більшості киян? Чи є підстави вважати, що оцінки, засвідчені в документі, є виявом панівних настроїв міщан? Наскільки сприйняття подій залежало від політичних поглядів, національності чи віросповідання мешканців Києва?

Виконайте завдання 2.

Пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел. Проаналізуйте подане джерело відповідно до цих правил.

3. Чому УЦР, попри активну розбудову національної держави, не втримала влади

» 1. Скориставшись прийомом «Кошик ідей», визначте здобутки Української Центральної Ради у державотворчому процесі. » 2. Порівняйте ваші міркування з наведеними нижче. Яке з цих досягнень уважаєте найважливішим для державотворчого процесу? Свою думку обґрунтуйте.

Здобутки УЦР у державотворчому процесі:

- створення передумов для національно-культурного розвитку України;
- національні меншини отримали право національно-персональної автономії;
- залучення до політичного життя широких мас, набуття досвіду політичної боротьби, пробудження національної самосвідомості;
- початок процесу соціально-економічних перетворень;
- демократизація суспільно-політичного життя;
- закладення основ мирної зовнішньої політики України.

Поміркуйте, що дає підстави для запропонованого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або заперечення висловленої думки.

ДОКУМЕНТ
2

«Проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності у ХХ ст. Однак, з погляду сьогодення, текст Третього Універсалу не може не викликати критичних зауважень. Проголошуючи створення Української Народної Республіки з метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула *“дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії*

здоров'я, силу і нову будуччину". Таким чином, зваливши на свої плечі тягар перетворення Росії на федеративну республіку, УЦР добровільно зобов'язувалася "силами нашими помогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів". На думку Д. Дорошенка, "це було явно непотрібне й непотрібне для України завдання"» (сучасний український історик В. Верстюк).

» 1. Проілюструйте твердження, що характеризують причини поразки УЦР, конкретними фактами. » 2. Які з причин вважаєте суб'єктивними? Чому?

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

- Відсутність підтримки національної програми УЦР з боку політично активного міського населення внаслідок переважання росіян у всіх великих містах України.
- Необґрунтовані розрахунки лідерів УЦР на підтримку українізованих полків царської армії, яка в 1917 р. втратила боєздатність і швидко розтанула внаслідок утечі солдатів у села – ділити поміщицьку землю.
- Недооцінка лідерами УЦР Раднаркому, який вони вважали одним з урядів, що утворився на теренах колишньої імперії, а не спадкоємцем центрального імперського уряду. Звідси – необґрунтовані сподівання на можливість утворення демократичної федерації народів колишньої імперії і самовпевнена переконаність у тому, що УЦР зможе стати провідною силою у розбудові такої федерації.
- Недооцінка національної програми більшовиків, які почали відновлювати дореволюційні кордони імперії, що розпалася, під ідеологічним гаслом утворення «незалежних» радянських республік.
- Недооцінка соціальної програми більшовиків і неспроможність лідерів УНР здійснювати активну соціальну політику в умовах радянської анархії, яка запанувала під гаслом «експропріації¹ експропріаторів».
- Відсутність міжнародної підтримки, особливо з боку Антанти, тобто тих держав, які перемагали в Першій світовій війні.
- Неспроможність лідерів УНР створити сильну вертикаль влади, щоб здійснювати свою політику на периферії.
- Міжпартійні й особистісні суперечності всередині керівництва УЦР.

¹ Експропріація – примусове відчуження приватної власності.

Виконайте завдання 3. З-поміж наведених тверджень про причини поразки Української Центральної Ради оберіть три, які вважаєте найістотнішими. Обґрунтуйте свій вибір.

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

» Попри те що УЦР не втримала владу, її історичне значення важко переоцінити. У чому воно полягає? » Чому, на вашу думку, упродовж існування СРСР ця сторінка української історії була під заборобою? » Які деталі у свідченнях очевидців про події 1918 р. справили на вас найбільше враження? » Наведіть факт, який вважаєте уособленням трагічності ситуації, що у ній опинилася Україна.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів. Так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах/групах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Розділ 3

Розгортання ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

§ 11 Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

Звільнивши за підтримки іноземних військ територію України від більшовиків, УЦР потрапила в залежність від німецького та австрійського військового керівництва. Спроби діячів УЦР дотримувати демократичного курсу, окресленого Третім і Четвертим Універсалами, спричинили невдоволення німецького командування. Центральні держави розраховували одержати від України продовольчі та інші ресурси, що були надзвичайно потрібні для продовження війни з Антантою. Тому вони були зацікавлені в утвердженні влади, здатної покласти край анархії. Їхній вибір припав на нащадка гетьманського роду **Павла Скоропадського**. Німці обіцяли йому підтримку за певних умов: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих зборів, недопущення виборів у будь-які законодавчі інститути до «повного замирення» краю, ліквідація земельних комітетів, поновлення приватної власності на землю й утримання австро-німецьких військ, що перебували на території України.

29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот. УЦР була розпущена, натомисть проголошена Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. В історії визвольних змагань розпочався новий період, який тривав сім місяців. Попередню назву – Українська Народна Республіка – замінили на нову: **Українська Держава**. Гетьман зосередив у своїх руках усю повноту влади: законодавчу, виконавчу, судову.

29 квітня 1918 р. На Всеукраїнському хліборобському з'їзді П. Скоропадського проголошено гетьманом України

13 листопада 1918 р. Український національний союз створює Директорію УНР (Київ)

16 листопада 1918 р. Директорія УНР піднімає повстання проти гетьманського уряду (Біла Церква)

28 листопада 1918 р. Більшовики створюють Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим

квітень
1918

грудень
1918

30 квітня 1918 р. П. Скоропадський звертається з «Грамотою до всього українського народу»

Листопад 1918 р. Початок наступу радянських військ на територію України

14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікається влади

Проаналізуйте карту. **» 1.** Визначте, які території охоплювала Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Порівняйте їх з: 1) Автономною Україною в кордонах, окреслених «Інструкцією Тимчасового уряду Генерального секретаріату»; 2) Українською Народною Республікою в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради; 3) Українською Народною Республікою за Брестським мирним договором. **» 2.** Про які проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави свідчить карта? Поміркуйте, чим вони були зумовлені.

↑ Українська Держава гетьмана П. Скоропадського

1. Якою була внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського

29 квітня в найбільшій столичній залі – у двоповерховому кінному цирку (нині на цьому місці – кінотеатр «Україна») зібралося майже 8 тис. делегатів **Всеукраїнського хліборобського конгресу**. Коли в ложі з'явився **П. Скоропадський**, залунали вигуки «Хай живе гетьман!». Скоропадський, якого головуєчий запросив у президію, подякував присутнім за довірену йому владу. На

↑ Молебень на Софійському майдані в Києві на честь проголошення П. Скоропадського гетьманом України. 1918 р.

цьому процедура виборів закінчилася. Зважаючи на лояльне ставлення німецького командування, прибічники гетьмана в ніч на 30 квітня захопили державні установи.

У виданому після перевороту універсалі – «Грамоті до всього українського народу» – засвідчено курс внутрішньої політики уряду гетьмана П. Скоропадського. Проаналізуйте джерело. » 1. З'ясуйте, як у «Грамоті...» схарактеризовано причини приходу до влади П. Скоропадського. » 2. Сформулюйте суть основних напрямів політики нової влади, задекларованих у документі, за планом: 1) державний устрій; 2) верховна влада; 3) соціально-економічні відносини.

→ Павло Скоропадський (1873–1945)

Український військовий і державний діяч, гетьман Української Держави (1918). Нащадок українського аристократичного роду. Учасник Першої світової війни, генерал-лейтенант, командир 34-го корпусу російської армії, після українізації – 1-го Українського корпусу, отаман Вільного козацтва. Прийшов до влади внаслідок державного перевороту за підтримки німецького військового керівництва (29 квітня 1918 р.). Усунутий від влади в результаті повстання, очоленого Директорією. 14 грудня 1918 р. зрікся гетьманства й емігрував до Німеччини.

Подискутуйте, чому внутрішня політика П. Скоропадського спричиняла невдоволення різних прошарків населення України. Свої міркування повідомте класу за алгоритмом: *ми вважаємо..; тому що..; отже.*

«Громадяни України!

Колишнє Українське Правительство не здійснило державного будівництва України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні,

економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна кара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом усієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також усі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють у державних інституціях, застаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

У найближчий час буде виданий закон, що установить новий порядок виборів до Українського Союму...

Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядки колишнього Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по оформленню купчих до купівлі-продажу землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель за їх дійсною вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи... 29 квітня 1918 р., м. Київ».

Головою гетьманського уряду став **Федір Лизогуб**, міністром закордонних справ – Дмитро Дорошенко, міністром освіти та мистецтв – Микола Василенко, міністром юстиції – Михайло Чубинський. Усі вони були передусім фахівцями, а не політичними діячами. Представників соціалістичних партій П. Скоропадський до свого уряду не залучив.

Гетьман задумав створити 300-тисячну армію, оснащену за останнім словом техніки, з панцерними спецчастинами та авіацією. Проте німецьке командування народження повноцінної української армії вважало небезпечним для себе. Адже сам П. Скоропадський, як колишній генерал царської армії,

↑ Офіційна урядова газета часів Української Держави

→ Гетьман П. Скоропадський з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом. Київ. 1918 р.

→ Вільгельм Габсбург-Лотрінген (1895–1948)

Австрійський архієпископ, племінник Карла I – останнього імператора Австро-Угорщини. Вільгельма Габсбурга знали в Україні як Василя Вишиваного – таке ім'я йому дали українські воїни під час Першої світової війни.

надто добре воював проти них у недалекому минулому. Крім того, німецькому генералітету було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» їхніх військ.

Однак до заходів із розбудови українського війська гетьман таки вдався. У серпні 1918 р. Є. Коновалець отримав від Скоропадського дозвіл на відродження *січового стрілецтва* із розміщенням у Білій Церкві. Збройні сили гетьмана склалися із *Запорозької дивізії* (з полком *гайдамаків*), *Сірожупанної* і *Сердюцької (гвардійської) дивізій*.

Після укладення Брестського миру у складі австро-німецьких військ в Україні перебував легіон УСС. Він входив до військової групи полковника **Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного)**, який з квітня 1918 р. обіймав посаду командира легіону. Саме в ньому деякі опозиційні до П. Скоропадського українські діячі вбачали претендента на голову Української Держави.

У серпні 1918 р. австрійське військоове командування передало у розпорядження Української Держави Сірожупанну дивізію, сформовану в Австро-Угорщині з українських військовополонених. Під час повстання проти гетьмана дивізія перейшла на бік Директорії.

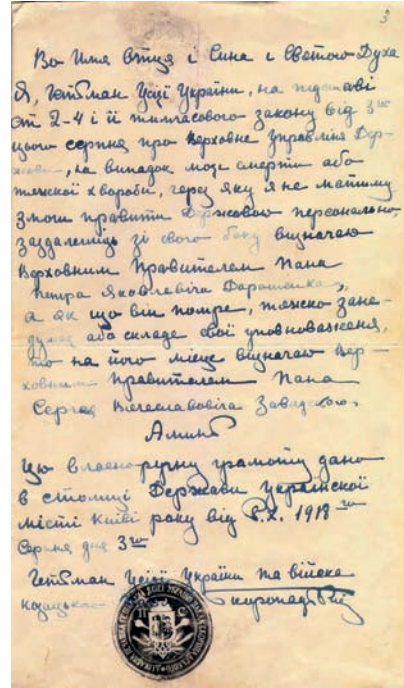
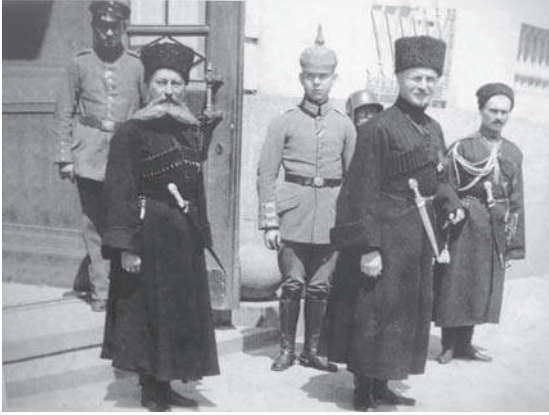
Проаналізуйте таблицю. Поміркуйте, що було спільним, а що відрізняло внутрішню політику Центральної Ради та Гетьманату. Які внутрішньополітичні ініціативи гетьмана зумовили падіння його режиму?

ОСОБЛИВОСТІ
ВНУТРІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ
ГЕТЬМАНА ПАВЛА
СКОРОПАДСЬКОГО

- Зосередження гетьманом усієї повноти влади в Українській Державі
- Залежність гетьмана від австро-німецьких військових формувань
- Розбудова збройних сил Української Держави
- Згортання попередніх революційно-демократичних перетворень (відновлення права приватної власності на фабрики, заводи, шахти, відновлення поміщицького землеволодіння, скасування 8-годинного робочого дня, відновлення цензури, припинення виходу соціалістичних газет, розгін органів місцевого самоврядування, заборона проведення з'їздів демократичних партій, заборона страйків тощо)
- Наростання соціальної напруги: масові селянські повстання, страйкова боротьба робітників
- Заснування українських наукових і культурно-мистецьких установ: Української академії наук, Національної бібліотеки України, Національного архіву України, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Українського національного театру
- Налагодження грошового обігу, вдосконалення грошової системи, збалансування державного бюджету, відкриття кількох українських банків, заснування нових акціонерних компаній, відродження промислових підприємств і бірж
- Основною соціальною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія, селяни-власники

→ Заповіт гетьмана П. Скоропадського. 3 серпня 1918 р.

↓ Гетьман на ганку своєї резиденції

2. Як селяни та робітники поставилися до гетьманського режиму

Розчаровані політикою влади, селяни й робітники поновили боротьбу. Поширилися підпали маєтків, убивства поміщиків та їхніх управителів. Селянські протести набули характеру справжньої війни з владою. Найбільш активним був партизанський рух у Київській губернії. Очолювали й координували партизанщину більшовицькі та лівоесерівські організації.

Робітнича боротьба, на противагу селянській, була значно організованішою й масштабнішою. У липні – серпні 1918 р. припинили роботу близько 200 тис. залізничників. Це істотно позначилося на обсягах продовольства та сировини, що його вивозили до Німеччини й Австро-Угорщини.

3. Якими були напрями зовнішньої політики Павла Скоропадського

Уряд радянської Росії зобов'язався за умовами Брестського миру визнати незалежність України й укласти з нею мирний договір. У травні 1918 р. до Києва прибула для ведення переговорів російська делегація на чолі з Х. Раковським. Українську делегацію на переговорах очолив С. Шелухін. 12 червня сторони підписали попередній договір про припинення стану війни між Україною і Росією. Відновлювалися поштові, телеграфні, залізничні та інші комунікації. Українська держава отримала можливість заснувати консульства в багатьох містах Росії. У головному питанні – про **делімітацію** кордону – сторони не дійшли згоди. Російська делегація погоджувалася з етнографічним підходом до визначення

СЛОВНИК

Делімітація кордонів (від лат. *delimitatio* – встановлення кордонів) – визначення в договорі загального напрямку лінії кордону між сусідніми державами та її графічне зображення на карті, що додається до договору.

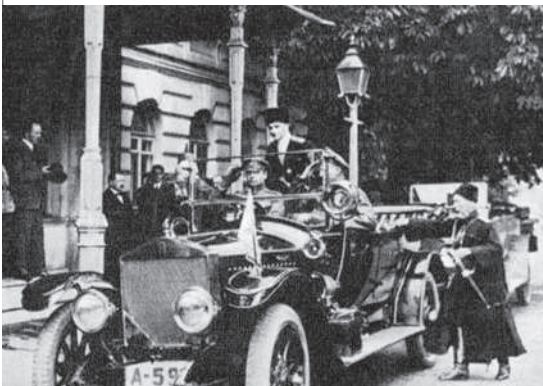
↑ Гетьман П. Скоропадський та кайзер Вільгельм II під час зустрічі у Берліні. Вересень 1918 р.

кордону, але висунула необґрунтовані претензії на великі території. Х. Раковський відверто затягував переговори, вичікуючи поразки Німеччини у двобої з Антантою, що зробило б нечинним Брестський мир.

Гетьманська дипломатія приділила багато уваги проблемі *Холмщини й Підляшшя*. Проте царський уряд не допустив у контрольовані ним п'ять повітів Холмщини гетьманську адміністрацію. Так само кайзерівський уряд не бажав передавати Україні *Кримський півострів* з великою військово-морською базою в Севастополі та Чорноморський флот. Німецька окупаційна адміністрація передала владу в Криму колишньому царському генералу **Сулейману Сулькевичу**. Створений ним крайовий уряд не приховував намірів зберегти Крим для «єдиної та неділимої» Росії, яка мала постати в майбутньому, після знищення більшовицького Раднаркому. Забезпечивши німецький нейтралітет, П. Скоропадський оголосив блокаду Криму. Вона паралізувала економічне життя півострова, виявивши його цілковиту залежність від материка. Сулькевич капітулював і погодився на переговори про форму державного об'єднання з Україною. Восени 1918 р. сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії, які підлягали затвердженню кримськотатарським Курултаєм та іншими національними і громадсько-політичними організаціями.

У березні 1918 р. набуло актуальності *бессарабське питання*. Румунія після укладення миру з Австро-Угорщиною відразу ж анексувала Бессарабію. Гетьманський уряд розірвав дипломатичні відносини з Румунією і заборонив вивезення до неї будь-яких товарів. Тільки через півроку, коли виникла потреба шукати контактів з Антантою, П. Скоропадський погодився на укладення тимчасового торговельного договору. В Румунії розміщувалися дипломатичні представництва країн Антанти, і гетьман сподівався на її посередництво в переговорах. Питання про долю Бессарабії було відкладене до кінця війни.

У березні 1918 р. набуло актуальності *бессарабське питання*. Румунія після укладення миру з Австро-Угорщиною відразу ж анексувала Бессарабію. Гетьманський уряд розірвав дипломатичні відносини з Румунією і заборонив вивезення до неї будь-яких товарів. Тільки через півроку, коли виникла потреба шукати контактів з Антантою, П. Скоропадський погодився на укладення тимчасового торговельного договору. В Румунії розміщувалися дипломатичні представництва країн Антанти, і гетьман сподівався на її посередництво в переговорах. Питання про долю Бессарабії було відкладене до кінця війни.

← Гетьман П. Скоропадський перед своєю резиденцією на вул. Інститутській. Київ. 1918 р.

Восени 1918 р. розпочалися переговори про об'єднання *Кубанської Народної Республіки* з Українською Державою. 21 жовтня було узгоджено договір про об'єднання. Однак сталося це запізно: на Північному Кавказі уже формувалася білогвардійська Добровольча армія, а сам П. Скоропадський в Україні опинився в критичному становищі.

Представники гетьмана в Румунії, Швеції та Швейцарії шукали контактів із представниками Антанти, намагаючись переконати їх у тому, що запрошення німців в Україну було не більш ніж намаганням захиститися від більшовиків. 14 листопада гетьман відправив у відставку уряд Ф. Лизогуба. *Новий уряд мав утілювати в життя зовнішньополітичний курс на федеративний зв'язок із майбутньою небільшовицькою Росією*, якої ще не існувало. Переорієнтацією з Німеччини на Росію й наголосом на спільній, разом з Добровольчою армією генерала А. Денікіна, боротьбі проти більшовизму гетьман сподівався здобути прихильність Антанти.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Звернення П. Скоропадського з «Грамотою до всього українського народу» » Підписання Брестського договору УНР з Центральними державами » Початок повстання проти гетьманського уряду.
- 2. Порівняйте територію Української Держави гетьмана П. Скоропадського з територією Української Народної Республіки в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради. Встановіть причинно-наслідкові зв'язки між зазначеними змінами.**
- 3. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *Українська Держава, Гетьманат.*
- 4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої участі в подіях доби Української Держави:** Ф. Лизогуб, С. Сулькевич.
- 5. Які з тверджень характеризують становище України за гетьмана П. Скоропадського? Відповідь обґрунтуйте.**
  - » 1. Перевибори до органів місцевого самоврядування на підставі майнового цензу.
  - » 2. Накидання селянам принципів артільно-комуністичного ведення господарства.
  - » 3. Співпраця з усіма політичними партіями та організаціями.
  - » 4. Жорсткі німецькі реквізиції.
  - » 5. Масові селянські повстання; страйкова боротьба робітників.
  - » 6. Підпорядкування фінансів України фінансовим органам радянської Росії.
  - » 7. Формування регулярної армії.
  - » 8. Посилення дисципліни на виробництві, скасування 8-годинного робочого дня.
  - » 9. Шовіністичний, антиукраїнський розгул.
- 6. Серед наведених тверджень про причини падіння Гетьманату оберіть три, які вважаєте найістотнішими. Свій вибір обґрунтуйте.**

Причини падіння Української Держави гетьмана П. Скоропадського:

  - » Згортання революційних завоювань, досягнутих унаслідок падіння самодержавства.
  - » Втрата австро-німецькими гарнізонами окупаційних функцій в Україні після Листопадової революції в Німеччині й розпаду Австро-Угорщини.
  - » Неможливість для гетьмана спертися на війська Антанти.
  - » Конфронтація гетьмана майже з усіма українськими політичними партіями.
  - » Неможливість для гетьмана знайти спільну мову з російськими білогвардійцями.
  - » Війна гетьманської та окупаційної адміністрації із селянськими масами, які бажали негайно поділити поміщицьку землю на зрівняльних засадах (подібно до того, як це було зроблено в сусідній Росії).

§ 12 Директорія УНР: у вогні війни та політичного протиборства

У серпні 1918 р. з ініціативи українських соціал-демократів постав блок політичних сил **Український національний союз (УНС)**, який проголосив своєю метою створення суверенної демократичної держави парламентського типу. П. Скоропадський спробував порозумітися з Національним союзом, однак цього не допустили кадетські міністри й торговельно-промислові кола. Коли стало зрозуміло, що німецькі багнети більше не рятуватимуть гетьманський режим, голова Українського національного союзу В. Винниченко вирішив діяти, не гаючи часу. В ніч на 14 листопада 1918 р. в Києві відбулося таємне засідання, в якому взяли участь представники політичних партій, Селянської спілки, Січових стрільців, профспілки залізничників. Було створено **орган із п'яти осіб для керівництва повстанням проти гетьмана – Директорію**. Головою Директорії став В. Винниченко, а її збройні сили очолив С. Петлюра.

У ніч на 14 грудня до Києва ввійшли *Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем* – основна військова сила, на яку спиралася Директорія під час антигетьманського повстання. Кілька днів П. Скоропадський переховувався в місті, а потім у мундирі німецького офіцера виїхав до Берліна.

1. Що впливало на внутрішньополітичний курс Директорії

Директорія була органом, який здійснював керівництво повстанням. Після здобуття перемоги її функції вичерпалися. Попервах Директорія намагалася зберегти єдність українських політичних сил. 26 грудня вона призначила уряд УНР (його очолив соціал-демократ **Володимир Чехівський**), до складу якого ввійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в УНС. Того

18 грудня 1918 р.
Урочистий вступ
Директорії УНР до
Києва

6 січня 1919 р. Ухвалення Тимчасовим
робітничо-селянським урядом України
декрету про нову назву радянської
держави – Українська Соціалістична
Радянська Республіка

22 січня 1919 р.
Проголошення Акта
злуки УНР та ЗУНР
(Київ)

**грудень
1918**

**січень
1919**

**лютий
1919**

26 грудня 1918 р.
Сформування
Директорією УНР
Ради народних міністрів

16 січня 1919 р.
Оголошення
Директорією
війни РСФФР

5 лютого 1919 р.
Захоплення Києва
радянськими
військами

→ Голова Директорії УНР В. Винниченко та член Директорії С. Петлюра під час параду українських військ на Софійській площі з нагоди вступу Директорії до Києва. 18 грудня 1918 р.

самого дня Директорія видала програмову декларацію, побудовану на засадах так званого **трудового принципу**, згідно з яким влада на місцях мала належати трудовим радам.

Місцеві ради повинні були організувати вибори на Всеукраїнський **Трудовий конгрес** – вищий тимчасовий законодавчий орган УНР. За інструкцією, затвердженою Директорією УНР на початку січня 1919 р., вибори на Трудовий конгрес відбувалися по куріях¹ (селянської, робітничої і «трудової інтелігенції») у кожній губернії і в ЗУНР.

Відкриття в Києві Трудового конгресу передувало об'єднання **УНР і ЗУНР**². 22 січня 1919 р. Директорія УНР видала Універсал про затвердження **злуки** Наддніпрянської Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину соборну Українську Народну Республіку.

Перша сесія **Трудового конгресу** почалася **23 січня 1919 р.** у Київському оперному театрі. Зібралось близько 400 делегатів, серед яких і 36 представників ЗУНР. Конгрес затвердив акт про створення єдиної соборної України, обговорив питання владних повноважень, внутрішньої та зовнішньої політики. До наступної сесії Конгресу верховну владу й оборону держави доручали здійснювати Директорії УНР. До складу Директорії ввійшов представник від ЗУНР **Євген Петрушевич**.

Утім, серед членів Директорії УНР не було згоди щодо зовнішнього політичного курсу. В. Винниченко й перший голова Ради народних міністрів В. Чехівський прагнули порозуміння з Москвою, а С. Петлюра обстоював зближення з Антантою. Щоправда, невдовзі стало зрозуміло, що обидва ці вектори є однаково безперспективними.

Криза влади поглиблювалася особистим суперництвом між В. Винниченком і С. Петлюрою. Вплив останнього невпинно зростав. Однак реальна влада на місцях належала виборним **отаманам**³ напівпартизанських загонів, з яких склалися збройні сили УНР. Такі загони воліли воювати неподалік від рідних осель, а у разі невдачі розпоршувалися без бою. Деякі отамани переходили зі своїми загонами на бік більшовиків, інші не бажали визнавати будь-якої влади, крім власної.

¹ Розряд виборців за якоюсь ознакою (соціальний стан, майно, національність тощо).

² 1 листопада 1918 р. на західноукраїнських землях була проголошена українська держава – **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Про неї детально дізнається в наступному параграфі.

³ **Отаманщина** як явище зародилася в Армії УНР наприкінці 1918 р. під час антигетьманського повстання, коли до регулярних військ масово вливалися селянські повстанські загони, сформовані різними отаманами. Свавільні дії таких частин, їхнє небажання підпорядковуватися наказам командування підірвали Директорію зсередини, знесилювали її в боротьбі з більшовицькими військами.

↑ Сотня Січових стрільців під час військової підготовки. Київ. Грудень 1918 р.

Під час падіння гетьманського режиму Директорія УНР мала 100-тисячну армію, а через півтора місяця, перед здачею Києва, чисельність її військ скоротилася вп'ятеро.

У спогадах сучасників фігурують імена близько 60 повстанських отаманів. Історики впевнені, що їх було набагато більше. Найвпливовіші серед них – Никифор Григор'єв (Херсонщина, Миколаївщина, Черкащина, частина Катеринославщини), Нестор Махно (Північна Таврія, Катеринославщина), Зелений (Данило Терпило) (Київщина).

Соціальна політика Директорії була не більше ніж декларацією добрих намірів. Її члени проголошували відданість інтересам трудящих селян, але діяли надто нерішуче. Строків і порядку поділу землі не було визначено. На малоземельному Правобережжі Польща домоглася від Директорії визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних, відтак їхня власність стала недоторканою. Відданість інтересам робітничого класу теж була декларативною. Отамани на місцях придушували страйки, забороняли робітничі організації, розганяли профспілки.

На основі тексту заповніть таблицю «Внутрішня політика Директорії УНР» за напрямками: соціально-економічна політика, організація оборони, збереження єдності держави, національне питання.

Здобутки	Втрати

2. Що визначало перебіг другої війни радянської Росії з УНР (грудень 1918 р. – червень 1919 р.)

Наступ більшовицьких військ змусив Директорію одразу після завершення роботи Трудового конгресу залишити Київ. 2 лютого її резиденцією стала Вінниця.

11 листопада 1918 р. кайзерівська Німеччина підписала акт про перемир'я, який де-факто означав капітуляцію. Брестський мирний договір утратив чинність.

17 листопада в Москві було створено окрему від Реввійськради РСФРР Українську революційну військову раду в складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Г. П'ятакова та Й. Сталіна. Тобто більшовицьке керівництво вдалося до уже випробуваного маневру, щоб замаскувати вторгнення в Україну: виглядало так, нібито цілком незалежна від Росії радянська Україна бореться з режимом, накинутим трудящим масам іноземними імперіалістами.

28 листопада, через два тижні після створення Директорії, було сформовано **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України** у складі Г. П'ятакова (голова), Артема (Ф. Сергєєва), К. Ворошилова, В. Затонського, Е. Квірінга, Ю. Коцюбинського, М. Подвойського, О. Шліхтера та інших. В. Антонову-Овсієнку дали можливість відібрати для створюваної Української радянської армії не залучені на фронтах військові формування. **3 січня 1919 р.** його армія увійшла до **Харкова**. Разом із нею прибув Тимчасовий уряд України. 4 січня було створено *Український фронт* під командуванням Антонова-Овсієнка, перед яким стояло завдання оволодіти головними переправами на Дніпрі в районі Києва, Черкас, Кременчука й Катеринослава. Пересвідчившись у неможливості дипломатичних переговорів, Директорія УНР 16 січня офіційно оголосила війну радянській Росії.

12 січня, завдавши поразки Сірожупанній дивізії Армії УНР, радянські формування увійшли до Чернігова. Інші червоноармійські частини 19 січня захопили Полтаву, 27 січня – Катеринослав, а 1 лютого – Кременчук. Надзвичайно погіршив ситуацію перехід на бік більшовиків отаманів **Н. Григор'єва** і **Зеленого (Д. Терпила)**. Наприкінці січня 1919 р. Лівобережна Україна опинилася в руках більшовиків. **5 лютого 1919 р. червоні війська вступили в Київ. А навесні радянську владу було встановлено на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.**

На початку березня Директорія переїхала з Вінниці до Проскурова, а через деякий час у Рівне. 5 травня уряд перебрався до Радзивилова. Згодом, після втрати Луцька, який захопила польська армія, Директорія та уряд УНР залишилися без власної території.

3. Чому орієнтація Директорії УНР на Антанту зазнала краху

23 листопада 1918 р. перші антантівські десанти висадилися в *Севастополі*; 2 грудня до *Одеси* прибув французький **корабель «Мірабо»**. У середині грудня в Одесі почалася висадка 15-тисячного військового десанту Антанти, який змусив війська УНР залишити місто. 13 січня 1919 р. в Одесі розташувався штаб французької десантної дивізії. Наприкінці січня – на початку лютого війська Антанти взяли під свій контроль *Херсон* і *Миколаїв*.

За півтора місяця на Чорноморське узбережжя висадилися дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини – загалом близько 60 тис. осіб. Утім, цими силами інтервенти спромоглися захопити лише вузьку смугу узбережжя.

Антанта допомагала білогвардійцям генерала **Антоня Денікіна** відновлювати неподільну Росію. Вона не визнала Української Держави гетьмана П. Скоропад-

ського і не збиралася визнавати Директорію УНР. Однак остання не могла протидіяти Антанті. У неї було досить інших ворогів: Польща прагнула відновити кордони Речі Посполитої 18 ст., на півночі й північному сході готувалися до вторгнення армії більшовицької Росії, на південному сході нагромаджували сили білогвардійці.

Після переїзду Директорії до Вінниці група провідних міністрів УНР зустрілася з французьким командуванням. Воно висунуло такі вимоги: реорганізувати Директорію і вивести з неї представників соціалістичних партій; відмовитися від «більшовицької» соціально-економічної політики; реорганізувати Армію УНР і у стислі терміни збільшити її, мобілізувавши до 300 тисяч осіб; підпорядкувати Армію УНР нарівні з Добровольчою армією А. Денікіна союзному командуванню.

С. Петлюра заявив про припинення свого членства в УСДРП, щоб залишитися в Директорії. В. Винниченко вийшов з Директорії і передав повноваження глави С. Петлюрі. В. Чехівський подав у відставку, а на посаді голови уряду УНР його замінив безпартійний **Сергій Остапенко**. Проте новий уряд опинився в цілковитій ізоляції.

Влада в Директорії зосередилася в руках С. Петлюри. Втім, сподівання на швидку й ефективну допомогу з боку Антанти виявилися марними. З'ясувалося, що в Антанти немає сил для розгортання масштабних воєнних дій в Україні. У березні під тиском більшовиків союзні війська залишили Херсон та Миколаїв, а на початку квітня – Одесу. 9 квітня в Рівному члени Директорії санкціонували створення нового (знову-таки – соціалістичного) уряду на чолі з **Борисом Мартосом**, що засвідчило крах проантантівської політики.

Прочитайте уривок із джерела. Запропонуйте програму заходів Директорії, які, на вашу думку, могли б поліпшити ситуацію в Україні. Вислухавши пропозиції всіх груп, обговоріть про те, чи бачили тогочасні європейські уряди державу Україна на політичній карті Європи.

ДОКУМЕНТ
1

З розповіді сучасника про події весни 1919 р.: «Оголосивши війну СРСР, Директорії нічого більше не залишалось, як горнутися під крило Антанти. Боронитися від СРСР, навіть оточеної з усіх боків ворогами, власними силами не було змоги. Робітництво, стероризоване військовим отаманським режимом, почало переходити від глухого невдоволення до збройних виступів проти Директорії. Селянство Харківщини, Чернігівщини, Полтавщини, почасти Київщини також почало підніматися проти директоріанських отаманів. Республіканська армія, що ще кілька тижнів тому дивувала всіх своїм революційним ентузіазмом і дисципліною, побачивши, що її втягають у національну війну з Росією, що по всьому директоріанському фронту йде спішна заміна гасел класової соціально-економічної боротьби на гасла національно-державницькі, розтавала на очах, як сніг на сонці. Одні частини “большевичились”, інші просто розвалювались: козаки самовільно кидали свої частини і зі зброєю в руках йшли “додому”.

За таких умов не залишалось ніякої надії на оборону території Республіки від численних ворогів. Найбільшу небезпеку для Директорії все ж являла мілітарна сила СРСР, що її підкріплювали робітничо-селянські повстання на Україні та повна руїна тилу республіканської армії, яку викликали ті повстання. Небезпека ця була настільки велика й очевидна, що Директорія, зараз же після оголошення війни Росії, зійшла з позиції “нейтралітету” щодо Антанти і почала шукати в ній для себе союзника...» (П. Христюк).

За допомогою карти підготуйте повідомлення про становище українських земель у першій половині 1919 р. Оберіть експертну групу, яка оцінюватиме доповіді груп за планом: 1) чи точно визначено територію, захоплену більшовицькою Червоною армією на середину березня; 2) чи правильно визначено українські терени, захоплені польською армією; 3) чи точно визначено терени, контрольовані Директорією УНР у липні та серпні?

----- Кордони Української Народної Республіки після Акта злуки 22 січня 1919 р.

← Наступ Червоної армії в січні – червні 1919 р. та в жовтні 1919 – березні 1920 рр.

— Межа просування Червоної армії на середину березня 1919 р.

▨ Район, контрольований Директорією УНР у липні 1919 р.

■ Територія, зайнята військами УНР та УГА внаслідок наступу в липні – серпні 1919 р.

— Наступ білогвардійських армій генерала Денікіна

----- Межа просування денікінців на липень 1919 р.

— Денікінський фронт на середину жовтня (максимальне просування)

----- Денікінський фронт на початку грудня (після поразки під Орлом і Кромами)

← Удари денікінців по українських позиціях у листопаді – грудні

▢ Район зосередження українських військ на початку грудня

----- Межа територій, зайнятих Червоною армією в жовтні 1919 р.

----- Лінія фронту Червоної армії на початку 1920 р.

— VII.19 Етапи просування польських військ

— Сучасний кордон України

↑ Україна в 1919 р.

§ 12. ДИРЕКТОРІЯ УНР: У ВОГНІ ВІЙНИ ТА ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

4. Що визначало становище Директорії УНР улітку 1919 р.

На початку червня 1919 р. Армія УНР, закінчивши реорганізацію (усі військові з'єднання було зведено в групи й дивізії), опинилася в оточенні між польськими й більшовицькими військами. За цих умов українські війська перейшли в контрнаступ проти більшовиків на Західному Поділлі. 3 червня частини Армії УНР під командуванням полковника **Олександра Удовиченка** розбили більшовицькі частини під Кам'янцем і захопили місто. У червні розпочинається **Кам'янецька доба Директорії УНР** (до листопада 1919 р.). Незабаром до Кам'янця-Подільська переїхали центральні державні установи УНР, усі міністерства.

← Олександр Удовиченко (1887–1975)

Генерал-полковник Армії УНР. Учасник основних воєнних подій у добу визвольних змагань. У березні 1920 р. сформував і очолив Залізну дивізію, брав участь у спільному з поляками поході на Київ. Із 1924 р. мешкав у Франції, військовий історик.

На початку липня загони В. Антонова-Овсієнка зупинили наступ військ С. Петлюри. У середині липня на подільську землю перейшли **Українська Галицька армія (УГА)** й уряд **ЗУНР**. Перехід через Збруч Галицької армії докорінно змінив розклад сил. Радянське командування зупинило свої війська перед Кам'янцем, щоб не опинитися між двома українськими арміями.

↑ Члени Директорії та воєначальники Армії УНР. Сидять члени Директорії Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко. Кам'янець-Подільськ. Липень 1919 р.

Після об'єднання армій УНР і ЗУНР ситуація на Правобережжі радикально змінилася: перед двома національними арміями України залишилося тільки два противники – радянська й білогвардійська російські армії.

Злиття українських армій не залишилося поза увагою **А. Денікіна**. Він уповільнив темпи просування на Москву, щоб не втратити України. Кавалерійські частини білогвардійців під командуванням генерала М. Бредова швидким маршем посунули на Київ.

З'єднані УГА й Армію УНР очолив С. Петлюра. Водночас у Кам'янецьку добу помітно загострилася боротьба між різними течіями українського національно-визвольного руху. Опозицію не влаштовувала політика Директорії УНР. Напруженими були персональні стосунки С. Петлюри і Є. Петрушевича.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР » Початок повстання проти гетьманського уряду, проголошеного Директорією УНР » Переїзд Директорії УНР до Кам'янця-Подільська.
- 2. До якої межі просунулася Червона армія територією України на середину березня 1919 р.? Які території були підконтрольні Директорії в липні 1919 р.?**
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях Української революції в січні – липні 1919 р.:** С. Петлюра, В. Винниченко, Є. Петрушевич, С. Остапенко, О. Удовиченко, В. Антонов-Овсієнко, А. Денікін.

- 4. Що спричинило події, про які йдеться в джерелі? Схарактеризуйте здобутки та прорахунки політики Директорії УНР протягом першої половини 1919 р.**

Зі спогадів учасника Трудового конгресу України С. Ковалевського: «Пригадую перше засідання Трудового конгресу, яке відбулося в будинку Київської опери, де не раз уже відбувалися селянські з'їзди. Вразила мене театральність цього першого засідання. Велика сцена була прибрана українськими килимами й великим жовто-блакитним прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий тризуб. У глибині сцени п'ять укритих червоним оксамитом великих крісел для членів Директорії... Коли члени Директорії з'явилися на сцені, члени Конгресу встали, вітаючи їх покликами... оркестр грав національний гімн...»

- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**

«Отаманом міг стати всякий, хто хотів. Головним отаманом видавалося посвідчення, що такий-то має формувати "загін", йому давалося кілька мільйонів карбованців, і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні звіту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за "свою діяльність" ці "національні герої" за прикладом "головного національного героя" не визнавали» (В. Винниченко).

«Москва уважно стежила за подіями в Україні та чекала на слушний момент, щоб підбити її під свою владу. Внутрішній переворот в Україні дуже ослабив адміністративний і господарський апарат і відтягнув увагу населення від головної загрози – з боку Москви, бо всі зусилля української влади були скеровані на налагодження нормального життя і порядку. Лінію фронту на північних кордонах з його стратегічними пунктами, які займала раніш австро-німецька армія, мусила тепер тримати нечисленна і не зовсім підготовлена Українська Армія...» (О. Удовиченко).

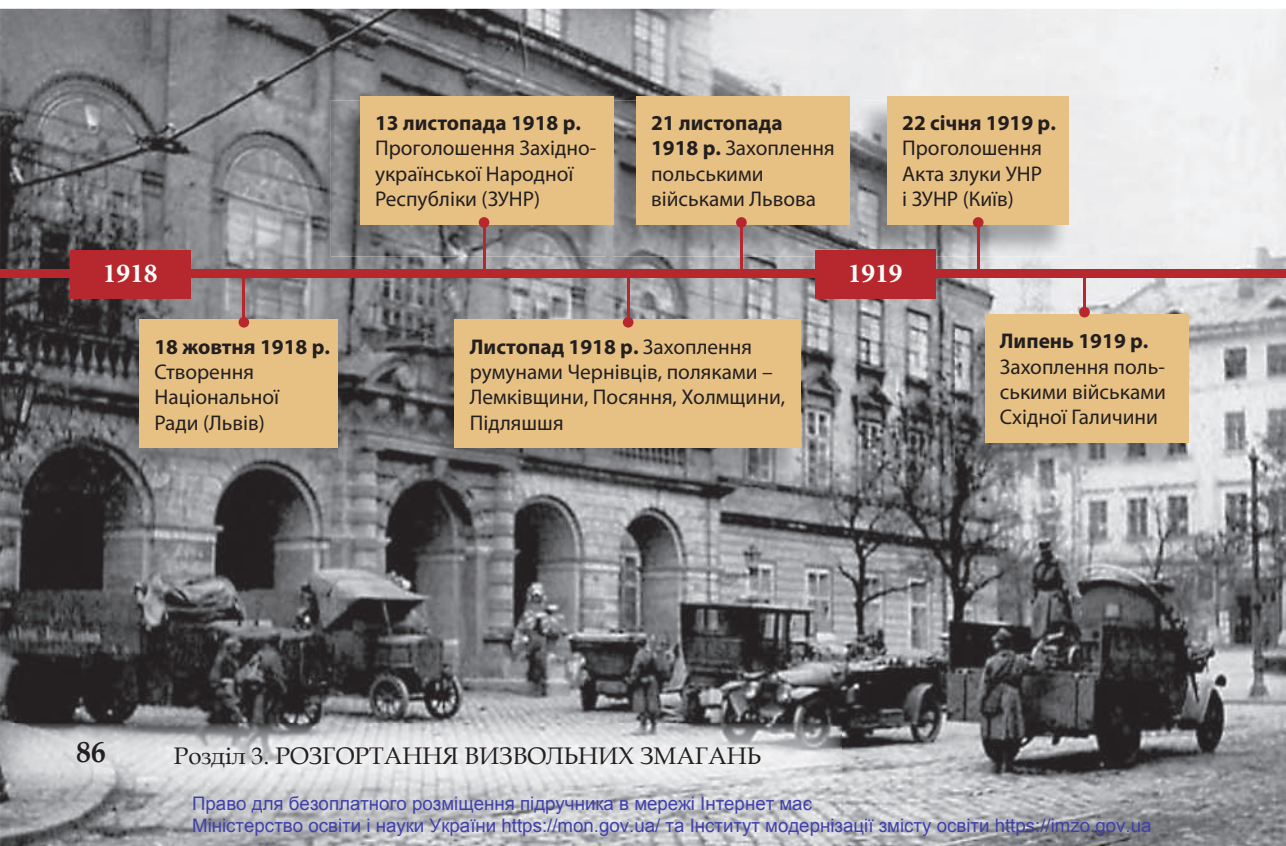
- 6. Доберіть 3–4 аргументи на підтвердження слушності думки, яка й стала назвою цього параграфа: «Директорія УНР: у вогні війни та політичного протиборства».**

§ 13 Західноукраїнська Народна Республіка

Поразка Центральних держав у Першій світовій війні та зумовлений нею розпад Австро-Угорської монархії актуалізували державотворчі плани галицьких українців. **18 жовтня 1918 р.** у Львові зібралися визначні діячі Східної Галичини й Буковини, а саме: послы до імперського парламенту, депутати Галицького та Буковинського сеймів, керівники політичних партій, митрополит Андрей Шептицький, єпископ Гнат Хомишин. Вони проголосили себе Конституантою (Установчими зборами) й обрали **Українську Національну Раду** – вищий орган влади української держави, розташованої на теренах Східної Галичини, Лемківщини, Північно-Західної Буковини й Закарпаття. **Головою УНРади обрали Є. Петрушевича.** *«Заснувши 31 жовтня 1918 р. під австрійською державною владою, виконуваною поляками, населення Львова прокинулося 1 листопада 1918 р. під владою Української Національної Ради. Як символ цієї влади майорів на вежі ратуші український синьо-жовтий прапор»*, – писав сучасник. У ніч на 1 листопада збройні загони Національної Ради зайняли Львів, а потім – усю Східну Галичину. Події у Львові 1 листопада 1918 р. увійшли в історію під назвою «Листопадового чину».

Уже в ті дні було висловлено думку про майбутню злуку з Наддніпрянською Україною і створення соборної незалежної національної держави. Однак здійснювати задумане доводилося у запеклому протистоянні з відроджуваною Польщею.

1918

18 жовтня 1918 р.
Створення
Національної
Ради (Львів)

13 листопада 1918 р.
Проголошення Західно-
української Народної
Республіки (ЗУНР)

**21 листопада
1918 р.** Захоплення
польськими
військами Львова

Листопад 1918 р. Захоплення
румунами Чернівців, поляками –
Лемківщини, Посяння, Холмщини,
Підляшшя

1919

22 січня 1919 р.
Проголошення
Акта злуки УНР
і ЗУНР (Київ)

Липень 1919 р.
Захоплення польськими
військами
Східної Галичини

Розгляньте карту. » 1. Визначте терени Української держави, які були задекларовані Українською Національною Радою 19 жовтня 1918 р., вказуючи назви історичних земель України. » 2. Порівняйте терени з фактичними кордонами ЗУНР. З'ясуйте, що стало на заваді створенню держави в задекларованих 19 жовтня межах. » 3. Що визначало внутрішньо- та зовнішньополітичне життя ЗУНР наприкінці 1918-го – у першій половині 1919 р.?

↑ Західноукраїнська Народна Республіка.
Українсько-польська війна

← **Дмитро Вітовський (1887–1919)**

Воював у складі легіону УСС. Голова Українського військового генерального комісаріату, який здійснив переможне Листопадове повстання 1918 р. у Львові («Листопадовий зрив») і передав владу в Галичині Українській Національній Раді. Секретар (міністр) військових справ ЗУНР.

1. Що визначало державотворчу діяльність Української Національної Ради

9 листопада Українська Національна Рада утворила уряд – **Тимчасовий державний секретаріат**. Очолив його лідер найвпливовішої на той час Національно-демократичної партії **Кость Левицький**. Того самого дня УНРада затвердила назву української держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Територія республіки становила 70 тис. кв. км з населенням близько 6 млн осіб. Свою діяльність Державний секретаріат розпочав з напрацювання проекту «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». Його було ухвалено на засіданні УНРади 13 листопада.

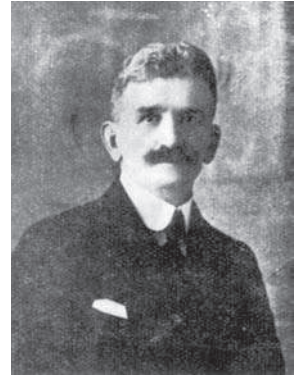
Утім, уже 21 листопада 1918 р. молода держава зазнала могутнього удару польських військ. Галицькі вояки були змушені здати Львів, і уряд переїхав спочатку до Тернополя, а наприкінці грудня – до Станіславова. Новій державі вдалося забезпечити певний порядок і стабільність, створити органи місцевого управління. Важливим завданням соціально-економічної політики було розв'язання земельного питання. Деякі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, розподілялися між селянами. Виборчі права було надано всім громадянам ЗУНР, передбачалися широкі права національним меншинам.

← **Делегація ЗУНР та УНР у Львові, вул. Третього Травня (нині – Січових стрільців). Листопад 1918 р.**

→ Євген Петрушевич (1863–1940)

Депутат австрійського парламенту та Галицького сейму. Лідер визвольних змагань у Західній Україні. Обраний президентом УНРади (обіймав цю посаду до 9 червня 1919 р.). 9 червня 1919 р. призначений диктатором ЗО (Західної області) УНР. Був одним з ініціаторів і безпосередньо реалізовував злуку УНР та ЗУНР. Після переходу Галицької армії та уряду ЗО УНР за р. Збруч, на територію Наддніпрянської України, виявилися гострі розходження політичних ліній Петрушевича та Петлюри. У листопаді 1919 р. залишив Кам'янець-Подільськ, виїхавши до Відня. До кінця життя перебував у еміграції в Берліні.

Однак політичні партії, що входили до Національної Ради, виступали проти конфіскації землі у великих власників для передачі її селянам. В умовах польської агресії це послабило підтримку проголошеної національної держави українським населенням.

Керівництво ЗУНР послідовно заявляло про своє рішення *«перестати існувати як окрема держава й злитися в одну велику державу з Українською Народною Республікою»*. Урочиста церемонія підписання **Акту злуки** відбулася **22 січня 1919 р.** на Софійському майдані у присутності десятків тисяч людей. УНР і ЗУНР об'єднувалися в єдину соборну Українську Народну Республіку. Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії.

Прочитавши документ, розкажіть про державу на західноукраїнських землях за планом:

- » 1. Яку назву мала держава, коли її утворено?
- » 2. У яких межах визначено кордони?
- » 3. Який державницький статус задекларовано?
- » 4. Хто представляв народ, яку виборчу систему впроваджували?
- » 5. Якими мали бути герб і прапор держави за «Тимчасовим основним законом» від 13 листопада 1918 р.?

ДОКУМЕНТ
1

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. зазначає: «Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові 19 жовтня 1918 р., охоплює весь простір колишньої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західноукраїнська Народна Республіка.

Простір Західноукраїнської Народної Республіки покривається суцільними українськими етнографічними теренами в межах колишньої Австро-Угорської монархії – тобто українською частиною колишніх австрійських коронних країв Галичини з Володимирією й Буковиною та українськими частинами колишніх угорських комітатів¹: Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморосш...

Ця державна територія творить самостійну Західноукраїнську Народну Республіку.

Права влади іменем Західноукраїнської Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, обране на підставі загального, рівного, безпосереднього таємного й

¹Адміністративно-територіальна одиниця в Угорському королівстві.

← Старшини Другого корпусу Української Галицької армії. Стрий. 1919 р.

пропорціонального права голосування незалежно від статі. На цій основі мають бути обрані Установчі Збори Західноукраїнської Народної Республіки. До часу зібрання Установчих Зборів вся повнота влади належить Українській Національній Раді й Державному Секретаріату.

Гербом Західноукраїнської Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у правий бік. Державна печатка має напис довкола герба: "Західноукраїнська Народна Республіка"».

2. Як розгорталася та які результати мала українсько-польська війна

ЗАУВАЖТЕ

У листопаді – грудні 1918 р. УНР надіслала збройним силам ЗУНР 20 тис. гвинтівок, 300 кулеметів, 80 гармат.

Уже перші збройні сутички з польськими військами змусили уряд ЗУНР подбати про створення власної армії. Основою її став полк Українських січових стрільців. Завдяки загальній мобілізації в лавах **Української Галицької армії (УГА)** опинилося близько 100 тис. осіб. До неї приєдналися солдати, які служили в австрійських військах. Для розв'язання проблеми офіцерських кадрів доводилося звертатися по

допомогу до уряду УНР, призначати на командирські посади колишніх австрійських і німецьких офіцерів, а також офіцерів з царської армії. За сприяння С. Петлюри УГА очолив надніпрянський генерал **Михайло Омелянович-Павленко**. Скрутно було і з військовим спорядженням, гостро бракувало зброї та набоїв.

Війна ЗУНР із Польщею тривала з перемінним успіхом. Переломний момент настав, коли у квітні 1919 р. проти УГА виступив 60-тисячний корпус

← **Михайло Омелянович-Павленко (1878–1952)**

Генерал-полковник Армії УНР. Від початку підтримав Українську революцію. У грудні 1918 – червні 1919 рр. був головнокомандувачем УГА. З грудня 1919 р. – командувач Армії УНР (до липня 1921 р.). З листопада 1920 р. перебував у таборі інтернованих вояків у Польщі, згодом – в еміграції. Автор наукових праць із військової історії України.

на чолі з **Юзефом Галлером**, сформований у Франції з польських військовополонених.

У середині травня польські війська, зміцнені армією Галлера, перейшли в загальний наступ і до початку червня захопили майже всю Галичину, крім невеликого трикутника між річками Дністер і Збруч. 26 травня 1919 р. голова (президент) УНР Є. Петрушевич та уряд ЗУНР залишили столицю – Станіславів. 9 червня Українська Національна Рада наділила президента ЗУНР повноваженнями диктатора. Є. Петрушевич призначив нового керманича УГА – наддніпрянського генерала **Олександра Грекова**. Ці червневі тижні стали періодом останнього відчайдушного наступу УГА, відомого під назвою **Чортківської офензиви**¹. У результаті було відвойовано майже половину території, окупованої польськими військами з середини травня. УГА невдовзі просунулася до Львова. Проте розвинути і зміцнити успіх не вдалося, галицькі з'єднання просто не мали чим битися з поляками. Контрнаступ останніх відкинув українців на попередні позиції.

У середині липня 1919 р. галицькі вояки перейшли Збруч. Є. Петрушевич та уряд опинилися на території УНР, а Галицька армія приєдналася до її військових частин. Зведені армії УНР і ЗУНР мали близько 80 тис. бійців. Польські війська заволоділи всією Галичиною і Західною Волинною. На **Паризькій мирній конференції**, де вирішувалася доля Європи після Першої світової війни, Польща заручилася підтримкою Франції і отримала право на тимчасову окупацію Східної Галичини (про це докладніше ви дізнаєтеся в розділі 5).

¹ З польської – наступ.

→ Представники Антанти і члени делегації ЗУНР під час переговорів про припинення українсько-польської війни. Львів. 26 лютого 1919 р.

Поясніть думку істориків, спираючись на конкретні факти з історії ЗУНР.

ДОКУМЕНТ
2

«Історія ЗУНР поза рідною землею сповнена трагізму. Очевидно, особливо з позицій сьогодення, що й приреченою на невдачу була і діяльність її уряду на еміграції, як рівночасно намагання республіканської дипломатії привернути увагу світової спільноти

до долі Східної Галичини. Терези історії у черговий раз схилилися на користь Польщі... Реальне існування упродовж восьми з половиною місяців національної галицької державності поставило на практичній ґрунт в українському русі гасло Соборної Української держави» (сучасні історики О. Павлишин, О. Рубльов).

3. Яким було становище на інших українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини

Буковина. На Конституанті у Львові 18 жовтня 1918 р. були присутні 22 буковинські делегати. Повернувшись до Чернівців, вони створили Крайовий комітет на чолі з відомим громадським діячем **Омеляном Поповичем**. Комітет почав перебирати на себе владу в імперській адміністрації. З листопада Крайовий комітет провів у Чернівцях велике (до 10 тис. учасників) Буковинське народне віче. На ньому було вирішено приєднати українську частину Буковини до Західноукраїнської держави. Учасники цього історичного зібрання ухвалили ще один пункт своїх вимог: «*Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України*». Однак уже на початку листопада 1918 р. королівська Румунія ввела у край свої війська.

Територія **Хотинщини** (Північної Бессарабії, що від 1812 р. перебувала у складі Росії) з лютого до початку листопада 1918 р. була під австрійською окупацією. Спроби уряду УНР, а потім Української Держави утвердити в Хотині свою адміністрацію виявилися марними. На початку листопада Бессарабію окупували румунські війська.

Закарпаття. На початку листопада 1918 р. Угорщина проголосила незалежність. Закарпатська Україна століттями перебувала під угорською адміністрацією. Тому вона опинилася у складі нової держави. На початку 1919 р. з дозволу Антанти новоутворена Чехо-Словаччина захопила західну частину Закарпаття, а Румунія – південно-західну. У березні 1919 р. в Угорщині було проголошено радянську владу, яка протрималася на Закарпатті тільки 40 днів. Наприкінці липня 1919 р. весь край був під контролем чеських військ. На основі рішень **Сен-Жерменського договору 1919 р.** і **Тріанонського договору 1920 р.** Закарпатська Україна ввійшла до складу Чехо-Словаччини.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Захоплення Східної Галичини польськими військами **»** Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки **»** Проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР.
2. Які терени Української держави були задекларовані УНРадою у жовтні 1918 р.? Якими були фактичні кордони ЗУНР? Які терени ЗУНР захопила Польща на середину листопада 1918 р.; узимку 1918–1919 рр.; на початку червня 1919 р.?
3. Складіть речення, використавши поняття: «*Листопадовий зрив*», *Українська Національна Рада*, *Державний секретаріат*, *УГА*, *Акт злуки*, *Чортківська офензива*.
4. Опишіть одним реченням діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби ЗУНР: Д. Вітовський, К. Левицький, М. Омелянович-Павленко, О. Греков, Ю. Галлер.

5. Які з тверджень характеризують політику уряду ЗУНР? Відповідь обґрунтуйте.

» 1. Забезпечення демократичних прав і свобод для всього населення. » 2. Здійснення аграрної реформи за викуп. » 3. Націоналізація фабрик і заводів. » 4. Уведення 8-годинного робочого дня та соціальних гарантій для трудящих. » 5. Здійснення аграрної реформи через безкоштовне передання великих поміщицьких володінь безземельним селянам. » 6. Скасування приватної власності на землю, її націоналізація та створення колективних господарств. » 7. Забезпечення національних прав і демократичних свобод лише для українського населення. » 8. Забезпечення широких повноважень національним меншинам.

6. Порівняйте перші заходи Української Національної Ради у 1918 р. та Української Центральної Ради у 1917 р. Що вони мають спільного? Чим відрізняються? У чому причини таких невідповідностей? Порівняйте обставини, за яких були створені УНР і ЗУНР.

7. Виберіть твердження, у яких ідеться про Є. Петрушевича.

» 1. Був першим головою Державного секретаріату, створеного Українською Національною Радою ЗУНР. » 2. Організатор і керівник повстання 1 листопада 1918 р. у Львові, командувач збройних сил ЗУНР, згодом – державний секретар військових справ ЗУНР. » 3. Був членом Директорії УНР згідно з ухвалою Трудового конгресу України в Києві. » 4. Після захоплення поляками майже всієї Галичини призначений диктатором Західної області УНР. » 5. Як голова Українського національного союзу відігравав провідну роль в організації антигетьманського повстання. » 6. Був президентом Української Національної Ради, яка проголосила створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. » 7. Залучив до державного будівництва представників усіх політичних партій і рухів, усіх верств населення, уникнувши при цьому загострення соціальних конфліктів.

8. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«По місту ходили українські військові патрулі. Ця переміна була великою несподіванкою для всіх львів'ян без різниці у національності й віросповіданні... Перший день української влади минув спокійно. Вона не зустрічала ніякого опору. Однак вже по полудні почали приходити відомості, що в околиці головного залізничного вокзалу, в міській школі ім. Конарського щоразу більше відчувається акція польської військової організації. Ця акція швидко перемінилася на польсько-українську війну за володіння Львовом...» (М. Лозинський)

«19 березня 1919 р. до командувача Галицькою армією генерала Омеляновича-Павленка наспіла телеграма з Парижа, підписана Вільсоном, Ллойд-Джорджем, Клемансо й Орландо, з пропозицією негайно спинити бої в околицях Львова. Така ж телеграма була вислана до генерала Розвадовського, коменданта Львова. Поки триватиме припинення бойових операцій, війська обох сторін стоять на своїх позиціях. Комунікація залізницею між Львовом і Перемишлем залишається вільною з причини потреби щоденного забезпечення міста Львова» (О. Удовиченко).

§ 14 1919 рік: встановлення УСРР та окупація України білогвардійцями

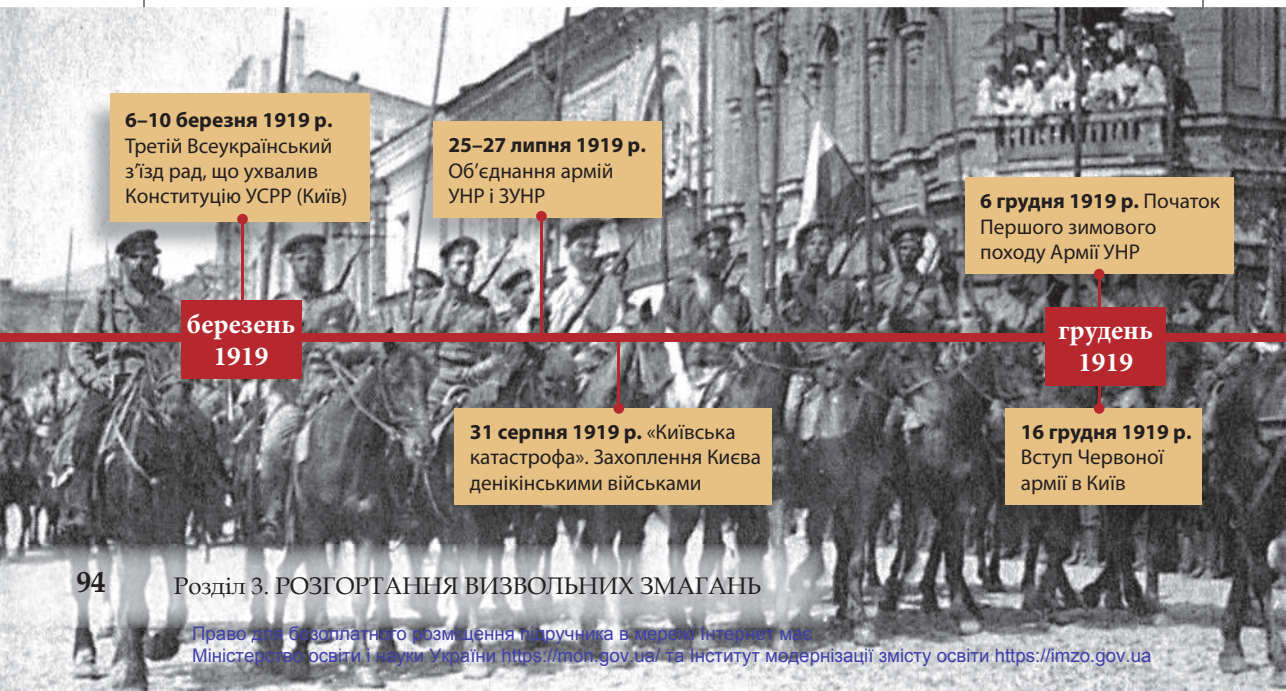

З перших місяців 1919 р. в Україні **утвердилася компартійна диктатура**. Формально, за радянською Конституцією, Україна вважалася незалежною республікою. Однак фактично влада належала КП(б)У, яка була частиною РКП(б). Після утвердження диктатури Москва почала здійснювати в Україні комуністичну програму соціально-економічних перетворень. Однак її невідповідність інтересам селянства швидко призвела до **селянських повстань**, набагато масштабніших, ніж ті, що відбувалися проти німецько-австрійських окупантів роком раніше. Селянство України вже в березні – квітні 1919 р. почало виступати проти влади під гаслами «*Геть комуни!*», «*За Радянську владу без комуністів!*». Якщо у квітні селянських повстань було зареєстровано 93, то уже в липні – 207. Це змусило Леніна і Раковського зупинити соціально-економічні перетворення.

Антибільшовицькі виступи селянства істотно вплинули на стан переважно селянської за своїм складом Червоної армії, спричинивши в ній низку заколотів, а також загальне послаблення дисципліни й масове дезертирство. Такими сприятливими для себе обставинами скористався білогвардійський генерал **Антон Денікін** зі своєю Добровольчою армією та гаслами «єдиної й неподільної Росії».

1. Як формувався комуністичний режим в Україні. У чому полягала суть соціально-економічних перетворень більшовиків

На початку лютого 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України встановив нову назву держави – **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)** – та переїхав з Харкова до Києва. За аналогією з московським виконавчим органом влади уряд назвали **Радою народних комісарів**, скорочено –

6–10 березня 1919 р.
Третій Всеукраїнський з'їзд рад, що ухвалив Конституцію УСРР (Київ)

25–27 липня 1919 р.
Об'єднання армій УНР і ЗУНР

6 грудня 1919 р. Початок Першого зимового походу Армії УНР

березень 1919

грудень 1919

31 серпня 1919 р. «Київська катастрофа». Захоплення Києва денікінськими військами

16 грудня 1919 р. Вступ Червоної армії в Київ

Раднаркомом. Головою уряду став **Християн Раківський**, призначений ЦК РКП(б). У березні 1919 р. відбувся **Третій Всеукраїнський з'їзд рад**, який ухвалив **першу Конституцію УСРР** та обрав **Центральний виконавчий комітет (ЦВК)** України на чолі з **Григорієм Петровським**.

Радянська державність насаджувалася Москвою, яка формувала склад Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У. Спочатку в населених пунктах створювали військово-революційні комітети – **ревкоми**. Вони здійснювали так зване **радянське будівництво**: добір потрібних кандидатів у депутати рад, проведення виборів, під час яких забезпечувалося проходження відібраних кандидатур, створення апарату виконавчих комітетів рад. Своїх противників більшовики оголошували контрреволюціонерами і розправлялися з ними за допомогою **ЧК – Надзвичайної комісії** (рос. – Чрезвычайная комиссия).

1 червня було опубліковано декрет ВЦВК, згідно з яким РСФРР й УСРР об'єднували: 1) військові організації і військове командування; 2) ради народного господарства (вищі органи керівництва промисловістю); 3) управління залізничним транспортом; 4) наркомати фінансів; 5) наркомати праці. Керівництво цими п'ятьма галузями зосереджувалося в московських колегіях.

ЦК РКП(б) дозволив залишити звання «нарком УСРР» за головами всіх об'єднаних відомств, крім військового.

14 червня 1919 р. ЦВК рад України схвалив декрет про утворення **«воєнно-політичного союзу»** і запропонував урядовим установам негайно втілити його в життя.

На території України було поширено політику **воєнного комунізму**, яка передбачала:

- » запровадження загальної трудової повинності;
- » мілітаризацію праці;
- » заборону приватної торгівлі;
- » продовольчу розверстку;
- » карткову систему постачання міського населення;
- » націоналізацію всіх підприємств.

Надзвичайно жорстоку політику радянська держава провадила щодо села. Заготівельники вимагали від селян здавати всю продукцію, що перевищувала норму, встановлену на особисті потреби. Завдання щодо збору «розкладали» по дворах, селах, волостях і повітах. Так з'явилася **продрозверстка**. Декрет Раднаркому про хлібну й фуражну розверстку вийшов у січні 1919 р. Вона не була податком, оскільки її обсяг визначався потребами держави в продовольстві та здатністю Наркомпроду і його воєнізованих підрозділів (разом з добровільними продовольчими загонами робітників) вилучати продукцію в селян. Тож продрозверстка була **реквізицією**.

↑ Більшовицький плакат. Текст на плакаті: «Пролетарії всіх країн, з'єднайтеся. Бо се бій останній і рішучий. Ми його зачали, а ти доверши, Клас могутчий».

СЛОВНИК

Реквізіція (від лат. *requisito* – вимога) – примусове вилучення державою майна у приватного власника.

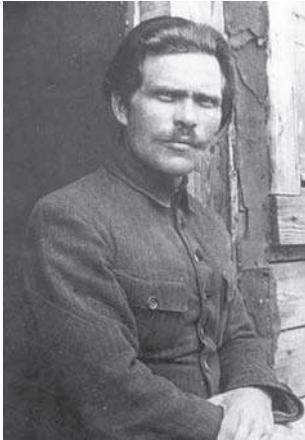

У 1919 р. із запланованих 140 млн пудів хліба з українського села вдалося вилучити лише 8 млн пудів.

Щоб полегшити вилучення зерна, селян треба було об'єднати у великі «соціалістичні» господарства – **комуни** та **радгоспи**. Йшлося про здійснення суцільної колективізації селянських господарств. У відповідь піднялася могутня хвиля селянського протесту.

Антибільшовицькі виступи селян виявилися особливо загрозливими через те, що вони розгорнулися передусім у збройних силах. Один із перших виступів проти уряду очолив отаман **Зелений (Д. Терпило)**. Його загони входили до Армії УНР, а потім у повному складі перейшли на бік Червоної армії. В. Антонову-Овсієнку довелося докласти великих зусиль, щоб придушити повстання.

Услід за Зеленим проти влади виступили численні селянські загони «батька» **Нестора Махна**. На з'їзді селянських депутатів Катеринославщини в Гуляйполі, який відбувся у квітні 1919 р., було висловлено категоричну незгоду з антиселянськими рішеннями Третього Всеукраїнського з'їзду рад. Однак Х. Раковський не наважився вжити каральних заходів проти «батька», який своїми силами тримав весь фронт проти денікінців між Маріуполем і Волновахою.

← Нестор Махно (1888–1934)

Керівник найбільшого за масштабами селянсько-повстанського руху в Україні у 1918–1920 рр. Зумів зібрати величезну селянську армію (в окремі моменти – до 100 тис. осіб). Очолював боротьбу селян проти німецьких підрозділів та Гетьманату, згодом – проти Директорії УНР, денікінців, більшовиків (з останніми укладав тимчасові союзи). Після операції з розгрому П. Врангеля, у якій Махно виступав на боці Червоної армії, його військо було знищене радянською владою. Емігрував до Румунії (1921), потім – до Франції.

Наймасштабнішим був виступ отамана **Никифора Григор'єва**. У лютому 1919 р. він перейшов на бік більшовиків і спромігся блискавично витіснити війська Антанти з півдня України. Однак у травні він звернувся з маніфестом «До українського народу», в якому закликав боротися проти комун, «чрезвычайки» й комісарів. З великими труднощами Раковському вдалося розгромити григор'євців.

Проаналізуйте карту на с. 85. З'ясуйте, які терени України перебували під контролем Добровольчої армії А. Денікіна: 1) на липень 1919 р.; 2) на середину жовтня; 3) на початок грудня після поразок від Червоної армії.

2. Як було встановлено денікінський режим в Україні. Чому він зустрів рішучий спротив

З весни 1919 р. головним театром воєнних дій між радянськими й білогвардійськими військами став **Донбас**. **4 травня А. Денікін** захопив **Луганськ**, у черв-

→ Парад з нагоди звільнення Харкова від більшовиків. У центрі – А. Денікін. 5 липня 1919 р.

ні — *Харків* і *Катеринослав*. Білогвардійці швидко окупували Лівобережну Україну, намагаючись блокувати наступ Армії УНР на Одесу та не допустити захоплення нею Києва, адже влітку об'єднана Армія УНР активізувала свої дії. Її частини тіснили червоних із заходу на схід та північ.

Наприкінці серпня працівники радянських урядових установ змушені були терміново залишити *Київ*. **31 серпня** в столицю вступили українські війська. Саме в Києві зустрілися об'єднані сили українського війська й підрозділи Добровольчої армії під командуванням генерала М. Бредова. Вони взяли Печерськ і почали наступ на інші райони міста. Війська УНР не чинили опору, виконуючи наказ штабу Головного отамана про толерантне ставлення до «добровольців». Попри нечисленність білогвардійці діяли рішуче. Бредов домогся від командувача УГА генерала Кравса згоди на відступ з Києва аж до Василькова. С. Пеглора, який не брав участі в Київському поході, пізніше назвав його «**київською катастрофою**». Відступ армій УНР та УГА з Києва наклав негативний відбиток на всі подальші події визвольного руху в Україні: 1) розв'язав руки Денікіну, який до осені 1919 р. захопив майже всю Україну; 2) посіяв зневіру в українське військо, його керівництво і в перемогу повстанського руху в Україні загалом; 3) призвів до остаточного розколу в самій Директорії.

На захопленій території України було створено *три області: Харківську, Київську та Новоросійську* (з центром в Одесі). Їх очолили *генерал-губернатори* з необмеженими повноваженнями.

Денікін почав відновлювати поміщицьке землеволодіння. Селян змушували вносити на потреби денікінської армії разовий податок у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. 8-годинний робочий день у промисловості теоретично визнавався, але його запровадження відкладалося до мирного часу. Було відновлено царське законодавство щодо загальноосвітньої школи, яке фактично забороняло викладання українською мовою. Почастішали спалахи антисемітизму, що виявлялися в єврейських погромах.

Роздивіться плакати. Яким політичним силам вони «належать»? Яким символічним змістом сповнене кожне зображення? Яке ставлення до подій та явищ тогочасної доби прагнули сформувати в глядачів автори?

3. Що таке білий та червоний терор

На основі джерел поясніть суть політики, що її визначають як терор. Виглумачте поняття «білий» та «червоний» терор. Порівняйте масштаби білого та червоного терору.

1 Сучасник подій та дослідник терору Сергій Мельгунов у праці «Червоний терор в Росії 1918–1923» (Берлін, 1924) ділився міркуваннями: «...Дані історії нам промовляють, що "білий" терор завжди був жадливіший "червоного", інакше кажучи, реставрація несла із собою більше людських жертв, ніж революція. Якщо визнавати більшовиків продовжувачами революційної традиції, то доведеться визнати й зміни цієї традиційної історичної схеми. Не можна пролити більше людської крові, ніж це зробили більшовики; не можна собі уявити більш цинічної форми, ніж та, у яку вбраний більшовицький терор. Це система, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного здійснення в життя гвалту, це такий відкритий апофеоз убивства як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі.

"Білий" терор – явище іншого порядку, це насамперед ексцеси на ґрунті безкарності влади й помсти. Де і коли в актах урядової політики й навіть у публіцистиці цього табору ви знайдете теоретичні обґрунтування терору як системи влади? Де і коли звучали голоси із закликом до систематичних офіційних убивств? Де й коли це було в урядах генерала Денікіна, адмірала Колчака або барона Врангеля? Моральний жах терору, його руйнівний вплив на людську психіку врешті не в окремих убивствах і навіть не в кількості їх, а саме в системі... У своїх свідченнях перед "судом" адмірал Колчак зазначав, що він був безсильним у боротьбі з явищем, що отримало назву "отаманщини". Ні, слабкість влади, ексцеси, навіть класова помста й... апофеоз терору – явища різних порядків».

2 Учасник подій 1919 р. Олександр Доценко у «Літописі Української революції» так розповідав про денікінський режим: «...На Україні терор не зменшувався: двоглавий російський орел знову пишався там, де ще не так давно були українські відзнаки, чорносотенство знову було на чолі влади, появилися старі постаті, знані... як люті україножери. У Києві чорносотенники зруйнували пам'ятник Шевченкові, а на пам'ятнику Богдану

Хмельницькому до приїзду Денікіна відновлено напис "Богдану Хмельницькому – єдина не- делимая Россия", – причім губернатор Май-Маєвський на одному з бенкетів зазначив: "Пусть ни одна кощунствующая рука не осквернит этой надписи". В тижневий строк комендант Киє- ва наказав зняти всі вивіски на "малороссийском языке" і замінити вивісками на "русском языке"».

4. Які події осені та зими 1919 р. визначали політичне становище в Україні

20 вересня денікінці розгорнули наступ проти Армії УНР. 24 вересня Директорія оголосила війну Добровольчій армії. У вересні – жовтні 1919 р. три- вали бої УНР проти білогвардійців на Правобереж- жі. Українські війська були виснажені військовими діями проти Червоної армії. Їм бракувало зброї, бое- припасів, одягу. У листопаді командування УГА уклало союз із генералом А. Денікіним. Однак через епідемію участь Галицької армії в бойових діях ста- ла неможливою.

На початку листопада 1919 р. Червона армія за- хопила Чернігів. У середині листопада завдяки знач- ній перевазі в живій силі вона завдала денікінцям поразки й почала відтискати їх у південному на- прямку. 11 грудня були захоплені Харків і Полтава, 16 грудня – Київ.

Найважливішу роль у розгромі денікінського тилу відіграли загони **Нестора Махна**. У липні, перейшовши на правий берег Дніпра, махновці об'єдналися із загонами григор'євців. Отамана Григор'єва було вбито. Кількість повстанців зростає настільки, що в серпні 1919 р. Махно віддав наказ про реорганізацію своїх загонів на армію, яка отримала назву **Рево- люційно-повстанська армія України (махновців)**. Уже в серпні – вересні дені- кінці відчували на собі її силу. Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць, і вони ним, не гаючи, скористалися. Катеринославщина була оголо- шена базою махновської армії.

Після переходу УГА на бік Денікіна ситуація УНР так різко погіршилася, що отримала дещо пізніше назву «**ли- стопадова катастрофа**». В Армії УНР залишилося не більш ніж 8–10 тис. бій- ців. 16 листопада уряд та Армія УНР залишили Кам'янець-Подільськ, до якого увійшли польські військові під- розділи. На початку грудня уряд опи- нився в Чорторії біля Любара (Волинь).

Отже, кінець 1919 р. був часом по- літичної невизначеності в Україні.

» Якій політичній силі належить листівка?

↑ Прапор махновців

↑ Голова Директорії УНР Симон Петлюра (у центрі) серед політичних та військових діячів УНР. Праворуч від нього – М. Омелянович-Павленко

Денікінська влада занепадала, більшовицька лише формувалася. Державні органи УНР розпалися на кілька частин. Члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець були відряджені до Європи. Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де перебувала частина уряду та українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким, який вів переговори з поляками. Прем'єр-міністр І. Мазепа з іншою частиною уряду залишилися на території України. Порятунком із «**трикутника смерті**» для армії знайшли в партизанському поході у тилах білих і червоних. Перед від'їздом за кордон С. Петлюра призначив командувачем Армії УНР генерала **Михайла Омеляновича-Павленка**. На чолі з ним 6 грудня 1919 р. армія вирушила в п'ятимісячний похід, який дістав назву **Першого зимового**. Майже 10 тис. бійців Армії УНР, долаючи спротив білих військ, прорвали фронт і вирушили до столиці. Білогвардійці, які потерпали від тифу й виснажилися в боях із червоними, не чинили спротиву. З лютого 1920 р. почалися бої з червоноармійцями, які на той час уже витіснили білогвардійців. Похід Армії УНР хоч і не мав практичних наслідків, проте сприяв продовженню національно-визвольної боротьби, підтримував віру українців у перемогу.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: » Початок Першого зимового походу Армії УНР » Ухвалення першої Конституції УСРР » «Київська катастрофа».
2. Якою була межа максимального просування денікінського фронту (на середину жовтня)? Яка територія була зайнята військами УНР та УГА внаслідок наступу в липні – серпні 1919 р.?

3. Складіть речення, використавши поняття, терміни, назви: УСРР, Раднарком, ревком, ЧК, військовий комунізм, воєнно-політичний союз, продрозверстка, червоний терор, білий терор, «листопадова катастрофа», «трикутник смерті».

4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Української революції в серпні – грудні 1919 р.: С. Петлюра, М. Омелянович-Павленко, Х. Раковський, А. Денікін, Н. Григор'єв, Н. Махно, Зелений (Д. Терпило).

5. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження історика.

«По суті, капітуляцією перед білогвардійцями завершився похід українських армій на Київ. Загалом, факт здачі Києва виходив далеко за межі окремої невдалої військової операції; він вніс новий неспокій у становище українського громадянства, деморалізуюче вплинуло на війська. В основі його лежали не помилкові дії генерала Кравса, а знову ж таки різні підходи у ставленні до армії генерала Денікіна» (В. Верстюк).

6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

Зі статті голови ВУЧК М. Лациса: «У зв'язку з авантюрою отамана Григор'єва Рада оборони оголосила червоний терор стосовно лівих соціалістів-революціонерів-активістів і "незалежників"-активістів... Хто не з нами, той проти нас... Ми вдаримо по ворогу... ми повинні розстрілювати на місці кожного, хто взяв або збирається взяти проти нас зброю. Нам це диктує здоровий глузд, наш інстинкт самозбереження. Червоний терор необхідний. Це змушена дія до самозахисту».

Ультиматум голові так званого Українського робітничо-селянського уряду Раковському, висунутий отаманом Головного штабу повстанських військ України Ю. Мазуренком 28 червня 1919 р.: «Від імені повсталого українського працюючого народу заявляю вам, що робітники і селяни України повстали проти вас як влади завойовників, котра, прикрившись святими для нас гаслами: 1) влади Рад робітників і селян; 2) самовизначення народів, аж до відокремлення; 3) боротьби проти імперіалістів-завойовників і гнобителів трудящих мас – псує не тільки всі святі гасла і руйнує дійсну владу робітників і незаможних селян сусідньої держави, а ще й використовує їх з метою, далекою від усякого соціалістичного устрою.

1. Ви іменуєте себе "урядом робітничим", а водночас вивозите з України сировину, матеріали, вугілля й навіть машини і тим самим припиняєте роботу на заводах і фабриках, викидаючи на вулицю голодних робітників.

2. Ви іменуєте себе "селянським урядом", а водночас анархічним вивозом руйнуєте селянські господарства, а ваші так звані "красноармейці" палять хати, грабують села, гвалтують жінок, убивають стариків і дітей. Ви насильно відбираєте хліб і вивозите із України.

3. Ви іменуєте себе "радянським урядом", а замість цього ввели "комісародержавіє" і "чрезвичайки", котрі нічим не відрізняються від царських губернаторів, жандармів і охранок».

§ 15 Реставрація УСРР. Радянсько-польська війна. Розгром військ Петра Врангеля

Керівництво РКП(б), зваживши на негативний досвід двох війн з УНР, зробило все можливе, щоб третє вторгнення більшовицьких збройних сил виглядало як визвольний похід, а не чергова окупація. Воєнні успіхи більшовиків зумовлювалися насамперед величезними ресурсами, які стали доступними внаслідок націоналізації та мілітаризації російської економіки. У сільському господарстві, де компартійна диктатура мала справу з мільйонами дрібних власників, ці методи не спрацьовували. Тому більшовики вдалися до конфіскації сільськогосподарської продукції через **продрозверстку**. Заборона ринкової торгівлі й продрозверстка руйнували підвалини селянського господарства, уже раніше підірвані нескінченними війнами.

1. Які відносини склалися між українським радянським керівництвом та центральною владою у 1920 р. Як відновлювалася радянська влада в Україні

19 листопада 1919 р. Х. Раковський передав В. Леніну «Тези з українського питання». У цьому документі йшлося про потребу відновлення УСРР з *конституційним статусом незалежного державного утворення, але на засадах «воєнно-політичного союзу»*. 21 листопада політбюро ЦК схвалило їх, поклавши в основу резолюції «**Про Радянську владу на Україні**».

Відродження рад в Україні знову почалося зі створення **ревкомів**. 11 грудня 1919 р. в Москві відбулося засідання членів президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР, на якому був затверджений склад **Всеукраїнського революційного комітету** (Всеукрревкому) – центрального тимчасового надзвичайного органу радянської влади в Україні.

Квітень 1920 р. Укладення Варшавської угоди між Директорією та урядом Польщі

25 квітня 1920 р. Початок наступу польських військ на радянську Україну

12 червня 1920 р. Червона армія захопила Київ

Жовтень – листопад 1921 р. Другий зимовий похід Армії УНР

1920

1921

11 грудня 1919 р. Створення Всеукрревкому

Лютий 1920 р. Утворення Раднаркому УСРР і ВУЦВК

6 травня 1920 р. Вступ польських та українських військ до Києва

Листопад 1920 р. Перекопсько-Чонгарська операція Південного фронту

Березень 1921 р. Ризький мир

Кінець жовтня – початок листопада 1920 р. Контрнаступ радянського Південного фронту у Північній Таврії проти білогвардійських військ П. Врангеля

За допомогою карти з'ясуйте, яким було становище українських земель у 1920 р. З огляду на розклад сил, об'єкти й події, що відображені на ній, сформулюйте якомога більше запитань; запропонуйте їх іншим групам і вислухайте відповіді.

— Межа просування польських військ станом на 24 квітня 1920 р.

➔ Райони зосередження військ УНР:
1 у квітні 1920 р.
2 у серпні 1920 р.
3 у листопаді 1920 р.

➔ Дії польських військ у квітні – травні та в серпні 1920 р.

— Радянсько-польський фронт станом на 5 червня

➔ Наступ радянських військ проти поляків у травні – серпні та проти білогвардійців у серпні – листопаді 1920 р.

— Радянсько-польський фронт станом на 15 серпня 1920 р.

----- Радянсько-польський фронт на день укладення перемир'я 20 жовтня 1920 р.

— Радянсько-польський кордон за Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р.

➔ Наступ білогвардійських військ барона Врангеля в серпні – жовтні 1920 р.

----- Межа просування білогвардійців станом на 1 жовтня

■ Територія Української СРР на початок 1921 р.

— Сучасний кордон України

↑ Україна в 1920 р. Радянсько-польська війна. Розгром військ П. Врангеля

Наприкінці лютого 1920 р. Всеукраєвком припинив існування. Влада перейшла до Раднаркому на чолі з Х. Раковським і ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Вибори до рад проходили за вже апробованою процедурою, яка забезпечила абсолютну перевагу більшовикам. Скликанням у травні Четвертого Всеукраїнського з'їзду рад завершилася побудова радянського, цілком підконтрольного

§ 15. РЕСТАВРАЦІЯ УСРР. РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА. РОЗГРОМ ВІЙСЬК ПЕТРА ВРАНГЕЛЯ

КП(б)У апарату державної влади. З'їзд відбувся в *Харкові*, який став столицею УСРР.

Для остаточного контролю над радами, державним апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою, зрештою, економікою і суспільно-політичним життям більшовикам треба було усунути конкурентні політичні організації й утвердити **однопартійність**.

СЛОВНИК

Український націонал-комунізм – національно орієнтований напрям у комуністичному русі, який виник в Україні. Його представники вважали, що комунізм потрібно не уніфікувати за російським зразком, а пристосовувати до специфічних українських національних умов.

В Україні міцних позицій у КП(б)У бути не могло, доки серед селянства були впливовими інші комуністичні партії, утворені місцевими організаціями лівих українських есерів. Найбільшу загрозу для більшовиків становила **Українська комуністична партія боротьбистів (УКП(б))**. Лідери – Г. Гринько, В. Блакитний, О. Шумський, П. Любченко. Українські націонал-комуністи здебільшого висували вимоги створення незалежної української радянської республіки з окремою Червоною армією і під керівництвом організаційно самостійної комуністичної партії. З огляду на вплив боротьбистів серед селянства В. Ленін, обіцяючи «незалежність» УСРР, у березні 1920 р. змусив УКП(б) до саморозпуску і злиття з КП(б)У.

2. У чому полягала суть комуністичного будівництва в УСРР у 1920 р.

Після встановлення радянської влади в Україні відновилися комуністичні перетворення. Передусім було здійснено **націоналізацію** (у формі конфіскації) промисловості, залізниць, банків. Над одержавленими підприємствами почав стрімко розгалужуватися колосальний управлінський апарат. Було утворено *Бюро з відбудови промисловості* (Промбюро) на правах філії Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР. Уся ця система призначалася для здійснення нездійсненого: налагодити управління з одного центру величезною масою націоналізованих підприємств (в Україні наприкінці 1920 р. – 10 773).

У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без **трудової повинності**. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було потрібно для держави, влада сприймала як контрреволюційний виступ. З'явилося поняття «*дезертир трудового фронту*». При Раді оборони (з квітня 1920 р. – Рада праці та оборони, РПО) створили Головний комітет зі здійснення трудової повинності (Головкомтруд) з мережею місцевих установ.

12 жовтня 1920 р. Раднаком УСРР ухвалив постанову «Про табори примусових робіт». Організацію мережі таборів було покладено на чекістів. Створювалося Центральне управління таборів (ЦУЛАГ). У жовтні 1920 р. в УСРР уже функціонувало сім концтаборів.

У лютому 1920 р. було підписано закон про хлібну розверстку, згідно з яким мало бути отримано 160 млн пудів зерна. Затвердили й розверстку на велику рогату худобу, овець, свиней, яйця, картоплю тощо. По всій Україні створювали **комітети незаможних селян (комнезами)**, що були покликані організовувати й контролювати вилучення продовольства.

Продрозверстка поширювалася на всі селянські двори з посівною площею понад три десятини. Установлювалася **колективна відповідальність** (кругова порука) сільських громад за виконання встановлених центром норм.

Загалом у 1920 р. держава заготовила в Україні 71,5 млн пудів хліба. Навіть за допомогою військової сили і комнезамів план спромоглися виконати менше ніж на половину.

У липні 1920 р. з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції», дія якого негайно поширилася на територію України. Декрет забороняв установам, підприємствам і організаціям купувати матеріали або продукти на вільному ринку. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки за безготівковою формою.

У грудні було підготовлено проект заміни грошей **«трудоми»** (трудовими одиницями). Напередодні скасування грошей (яке так і не відбулося), 4 грудня 1920 р., Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого вжитку».

Висловіть своє ставлення до політики економічних перетворень, що її провадили в Україні більшовики. Чи хотіли б ви жити за тих часів? Як характеризують нову владу поняття *«дезертир трудового фронту»*, *«табори примусових робіт»*, *«колективна відповідальність»* тощо? Поміркуйте, зміцненню чи послабленню більшовицької влади сприяла політика «воєнного комунізму» в Україні.

3. У чому суть Варшавського договору УНР та Польщі

Юзеф Пілсудський, який здобув у Польщі майже диктаторську владу «начальника держави», тривалий час проводив переговори про утворення спільного антибільшовицького фронту в Україні із С. Петлюрою. Голова Директорії, прагнучи обстоювати незалежність УНР, погодився на умови, викладені в трьох таємних конвенціях. Вони були підписані у **квітні 1920 р.** і відомі під загальною назвою **Варшавської угоди**.

Політична і торговельно-економічна угоди стосувалися кола питань:

- Польща визнавала незалежність УНР та Директорію УНР на чолі із С. Петлюрою як верховну владу в державі;
- польський уряд зобов'язувався не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України;
- українському населенню в Польщі, як і польському в Україні, гарантувалися національно-культурні права;
- УНР офіційно погоджувалася на анексію Польщею частини західноукраїнських земель (*кордон між Польщею та УНР встановлювався по лінії контрольованих військами Пілсудського територій: у межах Польщі залишалися Холмищина, Підляшшя, Посяння й Лемківщина (від 1918 р.), Західна Волинь і частина Полісся до Збруча й Горині (від травня 1919 р.) і Східна Галичина (від липня 1919 р.)*).

24 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було укладено **військову конвенцію**, суть якої полягала в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками (Польща зобов'язалася забезпечити військо УНР озброєнням та боєприпасами, а УНР польські формування – продовольством, фуражем тощо).

← Головний отаман Армії УНР С. Петлюра і польський маршал Ю. Пілсудський. Вінниця. 1920 р.

Умови Варшавської угоди обурили не тільки галичан, а й відомих наддніпрянських політиків.

Подискутуйте, зваживши на позиції галичан і Петлюри, про переваги і недоліки Варшавської угоди. Скористайтеся аргументами М. Лозинського, наведеними в джерелі.

ДОКУМЕНТ 1 Михайло Лозинський «Українська революція. Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920»: «Перехід Галицької армії до Денікіна й варшавська декларація місії УНР були тими актами, які своїм змістом унеможливили акт з'єднання. З одного боку, Галицька армія, за яку політично відповідала Диктатура, що виводила свою владу від Української Національної Ради, яка заключила акт з'єднання, – перестала обороняти Українську Народну Республіку й віддалася в розпорядження її ворога Денікіна. З другого боку, Директорія УНР, яка була другою договірною стороною при акті з'єднання, зреклася Галичини на користь Польщі. Тут треба ствердити, що акт з'єднання не давав на це Директорії УНР ніякого права. Так само Директорія УНР тоді повинна би в переговорах з Польщею стати і твердо стояти на тім, що галицька територія, на яку Польща має претензії, є територією Західноукраїнської Народної Республіки і про неї Директорія УНР не може рішати».

Підтвердіть фактами або спростуйте слушність думки сучасного історика: «Українсько-польський союз від самого початку був приречений на поразку, проте дав можливість на рік подовжити історію УНР» (В. Верстюк).

4. Як розгорталися воєнні дії на теренах України навесні – восени 1920 р.

25 квітня 1920 р. війська Пілсудського ввійшли в Україну. Разом з ними наступала Армія УНР. Дислоковані біля Вінниці дві бригади УГА, які після розгрому денікінців перейшли на службу радянської влади, приєдналися до неї. Однак польське командування роззброїло й розформувало галичан.

Захопивши **6 травня 1920 р. Київ**, польська армія зупинилася на підступах до Дніпра. Червона армія, ставши в оборону, готувалася до контрнаступу. Після напружених боїв польські війська терміново евакуювалися з Києва. **12 червня до Києва вступила Червона армія.**

Війська Західного фронту під командуванням М. Тухачевського розпочали наступ на Варшаву. Війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим пішли на Львів. Керівники Польщі звернулися до держав Антанти. Англія та Франція пообіцяли допомогу, але Польща в обмін на це мала обмежитися на сході лінією кордону, накресленою в декларації Антанти від 8 грудня 1919 р.

→ Полковник М. Безручко (в центрі) та Головний отаман С. Петлюра (праворуч) приймають парад українських військ у Києві. 8 травня 1920 р.

Отримавши згоду поляків, міністр закордонних справ Великої Британії лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до Росії і запропонував їй зупинити свої війська за 50 км від лінії, визначеної Антантою як східний кордон Польщі. Відтоді ця лінія дістала назву **лінії Керзона**. Однак Раднарком РСФРР відмовився від посередництва.

13 серпня радянські війська підійшли до варшавської фортеці Модлін. Наступного дня поляки здійснили контрудар і завдали їм поразки. За десять днів основна частина червоних військ опинилася аж за Бугом. Наприкінці вересня фронт знову перемістився в район Житомира й Бердичева. Перемога поляків над Червоною армією була названа «**дивом на Віслі**».

У серпні 1920 р. обидві сторони розпочали в Мінську переговори про перемир'я. На початку вересня їх було перенесено до Риги, де вони тривали аж до весни наступного року. У **березні 1921 р.** Польща, з однієї сторони, і РСФРР та УСРР — з другої підписали **Ризький мир**.

За умовами *Ризького мирного договору* українські етнічні землі площею 122 тис. кв. км (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Холмщина) ввійшли до складу Польщі. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусію.

» 1. Роздивіться написи на більшовицьких плакатах. Які пропагандистські завдання виконували їх творці? » 2. Як узгоджуються ідеологічні гасла плакатів з наказом одного з командувачів Червоної армії під час радянсько-польської війни М. Тухачевського: «*Бійці робітничої революції! Спрямуйте свої погляди на Захід. На Заході вирішується доля світової революції. Через труп білої Польщі лежить шлях до світової пожежі. На багнетах понесемо щастя і мир трудовому люду. На Захід! На Вільно, Мінськ, Варшаву – марш!*»?

§ 15. РЕСТАВРАЦІЯ УСРР. РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА. РОЗГРОМ ВІЙСЬК ПЕТРА ВРАНГЕЛЯ

← Загін добровольців з Миколаєва перед відправленням на фронт. 1920 р.

Коли радянські війська почали битву за Київ, білогвардійці виступили з Криму й завдали удару по їхніх тилах. Та в боях під Каховкою червоноармійці зупинили армію генерала **Петра Врангеля**, який посів посаду головнокомандувача збройних сил півдня Росії замість А. Денікіна. У середині серпня Врангель кинув у бій усі наявні сили і захопив Олександрівськ. Однак через брак кількості військ він не зміг розширити фронт і взяти Катеринослав. Радянське керівництво провело до-

даткову мобілізацію й створило окремий Південний фронт, який очолив М. Фрунзе. Фрунзе мав майже 200 тис. бійців, найбоєздатнішими з-поміж них були махновські частини (Н. Махно уклав у жовтні угоду про спільні дії).

Крим було визволено внаслідок **Перекопсько-Чонгарської операції**, яка розпочалася 8 листопада. Ціною колосальних жертв червоноармійці прорвали Перекопські укріплення й увійшли на півострів. До 16 листопада Червона армія зайняла Керч. Це знаменувало ліквідацію Південного фронту.

ЗАУВАЖТЕ

В окремих регіонах повстанський рух не згортався до 1922 р. На території Чигиринського повіту (нині Чигиринський, Кам'янський райони Черкаської обл.) було проголошено **Холднорську республіку (1919–1922)**, яка боролася з денікінцями, а згодом – з більшовиками. Основою руху стали місцеві селяни, а його центром – село Мельники (нині Кам'янський район Черкаської обл.).

Після 12 жовтня, коли на радянсько-польському фронті було оголошено перемир'я, ситуація на Правобережжі для Армії УНР та її білогвардійських союзників стала безнадійною. 18 листопада Червонокозацька дивізія В. Примакова й бригада Г. Котовського увірвалися у прикордонний Волочиськ. Залишки військ С. Петлюри перейшли через Збруч на територію Польщі.

У жовтні – листопаді 1921 р. відбувся **Другий зимовий похід** Армії УНР Правобережною Україною. Його метою була допомога партизанському рухові, організація збройного повстання проти більшовицької влади. Під с. Базар більшовики розстріляли 359 взятих у полон вояків Армії УНР. Другий зимовий похід завершив період збройної боротьби Армії УНР за українську державність.

Прочитайте фрагмент джерела, з'ясуйте, про що в ньому йдеться, що є добре відомим, а що новим. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть своє ставлення до подій або діячів, згаданих у джерелі.

Документ 2 Ісаак Мазепа в книзі «Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.» так описував ситуацію в Україні: «В міру зміцнення московської влади на Україні міжгромадянська війна поволі вщухла. Восени 1921 р. навіть Махно, під натиском більшовицьких військ, емі-

грував за кордон. А коли в листопаді того ж 1921 р. Ю. Тютюнник спробував знову розгойдати партизанщину на Україні, це скінчилося новою катастрофою під Базаром... На другий день усіх полонених погнали до сусіднього містечка Базар, де замкнули в церкві. 21 листопада 359 полонених (тобто майже всіх за винятком померлих від ран та тих, яких залишено для "додаatkового слідства") присуджено до розстрілу. Того ж дня над могилою, викопаною під Базаром, присуд виконано. Перед розстрілом переможці пропонували засудженим "покаятися" і вступити в червону армію. Ні один з повстанців на це не пішов. Могутнє "Слава!" і спів "Ще не вмерла Україна" заглушили ворожі скоростріли. Цим переможени, змучені вояки висловили все, про що вони мріяли і за що вмирали...

Трагедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація. Ліквідувавши свій фронт проти Врангеля і проти поляків, більшовики мали тепер змогу кинути всі свої сили проти українського визвольного руху. Через голод і терор московських окупантів повстанський рух на Україні поволі затих. У нерівній боротьбі зломилася воєнна сила України...»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Захоплення Червоною армією Києва під час радянсько-польської війни » Укладення Варшавської угоди Директорією та урядом Польщі » Другий зимовий похід Армії УНР » Перекопсько-Чонгарська операція Південного фронту.
- 2. Якою була лінія радянсько-польського фронту на 5 червня та 15 серпня 1920 р.? Де розгорнулися воєнні дії під час наступу білогвардійських військ Врангеля?**
- 3. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *український націонал-комунізм, боротьбисти, комнезами, троди, «диво на Віслі», дезертир трудового фронту, табори примусових робіт, лінія Керзона.*
- 4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Української революції в 1920 р.:** С. Петлюра, П. Врангель, Н. Махно, М. Фрунзе, Ю. Пілсудський, М. Тухачевський, В. Затонський.
- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**
«...В цих умовах масові заворушення на Україні не вщухали. Цілий 1920-й рік не переставали вибухати селянські повстання. З приводу цих повстань самі більшовики в "Збірнику звітів народних комісаріатів" за 1920 рік писали, що тільки за період від 20 травня 1920 р. і до 1 січня 1921 р. відібрано у повстанців: "205 кулеметів, 13 гармат, 23 714 рушниць та обрізів, 683 револьвери та інше майно. Сюди, – додає автор звіту, – не увійшли трофеї, відібрані у Махна, які нараховують понад 600 кулеметів, 20 гармат і багато іншого майна"» (*І. Мазена*).
«Боротьбисти відрізняються від більшовиків з-поміж іншого тим, що обстоюють безумовну незалежність України... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Ми цю партію перереєстрували, і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово втілений тов. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени» (*В. Ленін*).
- 6. Чи вважаєте слушним міркування сучасника подій? Відповідь обґрунтуйте.**
«За Директорією УНР пішли совітська Росія й радянська Україна, які договором у Ризі зрелися на користь Польщі тих самих українських земель, включно з Галичиною, які призначав Польщі Варшавський договір з Головним отаманом Петлюрою. Коли пригадати, що головним агітаційним знаряддям совітської Росії й радянської України проти петлюрівщини було те, що "Петлюра запродав українські землі й українські маси селянства й робітництва в неволю шляхетської Польщі", то це дасть найліпшу оцінку Ризького договору і становища інтересів українських мас селянства й робітництва» (*М. Лозинський*).

§ 16 Портрет Симона Петлюри на тлі епохи

Практичне заняття № 4

1. Як у наочній агітації більшовиків відтворено останній етап Української революції

Роздивіться плакати і зробіть висновок, яким напрямом політики більшовиків у 1919–1920 рр. вони присвячені. Які художні засоби використано для втілення пропагандистських ідей?

Чому пильна увага більшовицьких пропагандистів у 1919–1920 рр. була спрямована саме на постать С. Петлюри й, зокрема, карикатуризацію його образу?

Виконайте завдання 1. На прикладі одного з плакатів поясніть, як пропагандисти маніпулювали історичними фактами. Чому пропаганда не передбачає вільний обмін думками, позиціями, інтерпретаціями? Наведіть 2–3 аргументи, які спростовують позицію пропагандистів.

2. Як сучасники оцінювали риси вдачі та діяльність Симона Петлюри

Прочитавши свідчення учасників подій, підготуйте розповідь про С. Петлюру за планом: **»** 1. Завдяки яким особистим якостям С. Петлюра став одним з лідерів Української революції? **»** 2. Яка риса в його світогляді найбільше вражала сучасників? Наскільки ця риса є важливою для політика? **»** 3. Яке враження справили розповіді сучасників про С. Петлюру на вас?

→ Симон Петлюра (1879–1926)

Відіграв ключову роль у подіях Української революції. Член Центральної Ради, голова Українського генерального військового комітету (УГВК), входив до першого складу Генерального секретаріату. З листопада 1918 р. – член Директорії та Головний отаман Армії УНР. З лютого 1919 р. до кінця 1920 р. – голова Директорії УНР, фактично одноосібний лідер Української революції. Після радянсько-польської війни 1920 р., коли можливості подальшої боротьби були вичерпані, Петлюра емігрував до Європи. У 1926 р. підступно вбитий більшовицьким агентом у Парижі.

ДОКУМЕНТ
1

Сергій Єфремов писав у щоденнику: «Петлюру я знав, либонь, з 1905 р. У Центральній Раді в 1917–1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розвинених політиків. Після того, як уступив він до Директорії, я з ним мало зустрічався, але кожного разу робив він гарне враження. Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитися з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей».

ДОКУМЕНТ
2

Ісаак Мазепа у своїй праці «Україна в огні й бурі революції» розповідав про С. Петлюру: «В українській визвольній боротьбі часів революції Петлюра був історичною особою. Він був головним творцем української армії. Це він своїм ентузіазмом, енергією і глибокою вірою в українську справу більше, як хто інший з тодішніх українських провідників, допоміг відродити століттями приспане національне почуття і дух боротьби за власну державність у нашій народі. І в смутній добі найбільшого політичного хаосу на Україні, на початку 1919 р., коли захиталися в своїй вірі в сили українського народу Грушевський, Винниченко й інші, Петлюра зостався на своїм місці, вів далі непримиренну боротьбу проти московських окупантів».

Прочитайте джерела, пригадайте: а) причини укладення Варшавської угоди; б) основні положення політичної та військової конвенції; в) ставлення до угоди сучасників. Поміркуйте, чому ця угода була таємною. Чи можна договір назвати взаємовигідним та рівноправним?

ДОКУМЕНТ
3

Ісаак Мазепа в «Україні в огні й бурі революції 1917–1921» писав: «Польсько-український союз 1920 р. був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 р. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. У можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставилися з недовірою як до “червоної”, так і до “білої” Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході – Польщею та Румунією.

Більше того, при переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі поступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби. Цю ситуацію поляки використали у своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли...

На це Петлюра сказав:

– Я не дивлюся на справу так песимістично. Наш договір з поляками підписаний за активною допомогою Франції. Отже, поляки не зможуть нам безконтрольно диктувати свою волю. До того ж Пілсудський є прихильник самостійної України. Я певен, що ви самі переконаєтесь в цьому, коли познайомитесь з ним. Взагалі, – додав Петлюра, – мусимо дивитися на Варшавський договір як на тимчасовий вихід із тяжкої ситуації. Треба нам якось зміцнити свої сили для того, щоб продовжувати боротьбу з нашим головним ворогом – Московщиною».

ДОКУМЕНТ
4

Зі «Щоденника» відомого громадського діяча, добродійника, публіциста того часу Євгена Чикаленка: «У перший день пішов я до С. Петлюри, щоб довідатися, чого вони від мене, власне, хочуть. Петлюра зараз же вийшов до мене у вітальню і запросив до кабінету. Враження Петлюра справив на мене втомленого, змученого і якогось пригніченого... На моє запитання, чого чи нащо вони з Лівичьким мене викликали, він відповів, що їм взагалі хотілося б порадитися з українськими буржуазними елементами, а особливо зо мною, який весь вік так багато працював для українського відродження і т. д. Перше всього їм хотілося б знати мою думку про договір з поляками, який вони оце мають підписати, і коротенько розказав, у чім той договір міститься. Границя з Польщею приблизно має піти від Дністра по Збручеві, а потім по Стирі й по Прип'яті до Дніпра. Польща за те визнає самостійну Українську державу в її етнографічних межах на сході та військовою силою і технічною допомогою pomoже Українському урядові виперти більшовиків за Дніпро. Я на це одповів, що не вірю в успіх цього договору, що він, на мою думку, скінчиться так само нічим, як і договір Виговського, бо є третій контрагент – Москва, яка всіма силами буде намагатись захопити Україну, і, певне, справа української державності скінчиться так само, як і в 17 в. – миром Москви з Польщею за наш кошт, тобто підлом України по якомусь новітньому Андрусівському договору. На це Петлюра відповів мені, що вони другого виходу не бачать і рішають зробити останню спробу організації Української держави».

➔ Зустріч Головного отамана Армії УНР С. Петлюри після звільнення Фастова від більшовицьких частин. 29 серпня 1919 р.

» 1. Як, за спостереженням І. Мазепи, сучасники оцінювали політичну ситуацію кінця 1919 – початку 1920 рр.? Чому С. Петлюра вважав перспективним союз із Польщею? » 2. Як Є. Чикаленко поставився до укладення Варшавської угоди; чи вірив він в успіх справи? Якою була, з його погляду, ціна питання? » 3. Висловіть свою думку щодо перспектив Варшавської угоди і шансів збереження Української держави. Як на місці С. Петлюри вчинили б ви?

Виконайте завдання 2. Дайте стислі відповіді на запитання. » 1. Чому, як на вас, ім'я Петлюри стало одним із символів у боротьбі за українську незалежність? » 2. Висловіть припущення щодо того, як сам С. Петлюра оцінював шанси Української революції. Чому він не зрікся розпочатої справи? » 3. Чому С. Петлюра не зміг утілити в життя задуми з відродження УНР?

3. Якими були причини поразки Директорії УНР

- Директорія опинилася між двох вогнів – російських білогвардійців, яких підтримувала Антанта, і російських більшовиків, які спромоглися за рік побудувати міцну владну вертикаль у центральних регіонах колишньої імперії й створити багатомільйонну Червону армію.
- Ахіллесовою п'ятою Директорії була Армія УНР, яка складалася переважно із селянських партизанських загонів. Вони не бажали віддалятися від району проживання й досить легко піддавалися більшовицькій агітації. Тим більше що Директорія не могла і навіть не бажала суперничати з радянською Росією в популістській політиці.
- Однією з основних причин поразки державницьких сил в Українській революції був брак твердо усталених поглядів на тактику і стратегію виживання в несприятливій міжнародній ситуації.
- Конфліктні стосунки між членами Директорії паралізували її дієздатність як верховного органу влади, яким вона стала неочікувано для себе самої.
- Обґрунтованість рішення С. Петлюри укласти воєнний союз з відроджуваною (у тому числі на українських землях) Другою Річчю Посполитою й досі ставлять під сумнів вітчизняні історики (хоча воно є одним з наріжних камінців для зміцнення українсько-польських відносин у сучасну епоху).

Виконайте завдання 3. З-поміж наведених тверджень про причини краху Директорії й загибелі УНР як незалежної держави оберіть ті, з якими погоджуєтесь. Які з причин, на вашу думку, є суперечливими або потребують додаткової аргументації? Свої міркування обґрунтуйте.

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

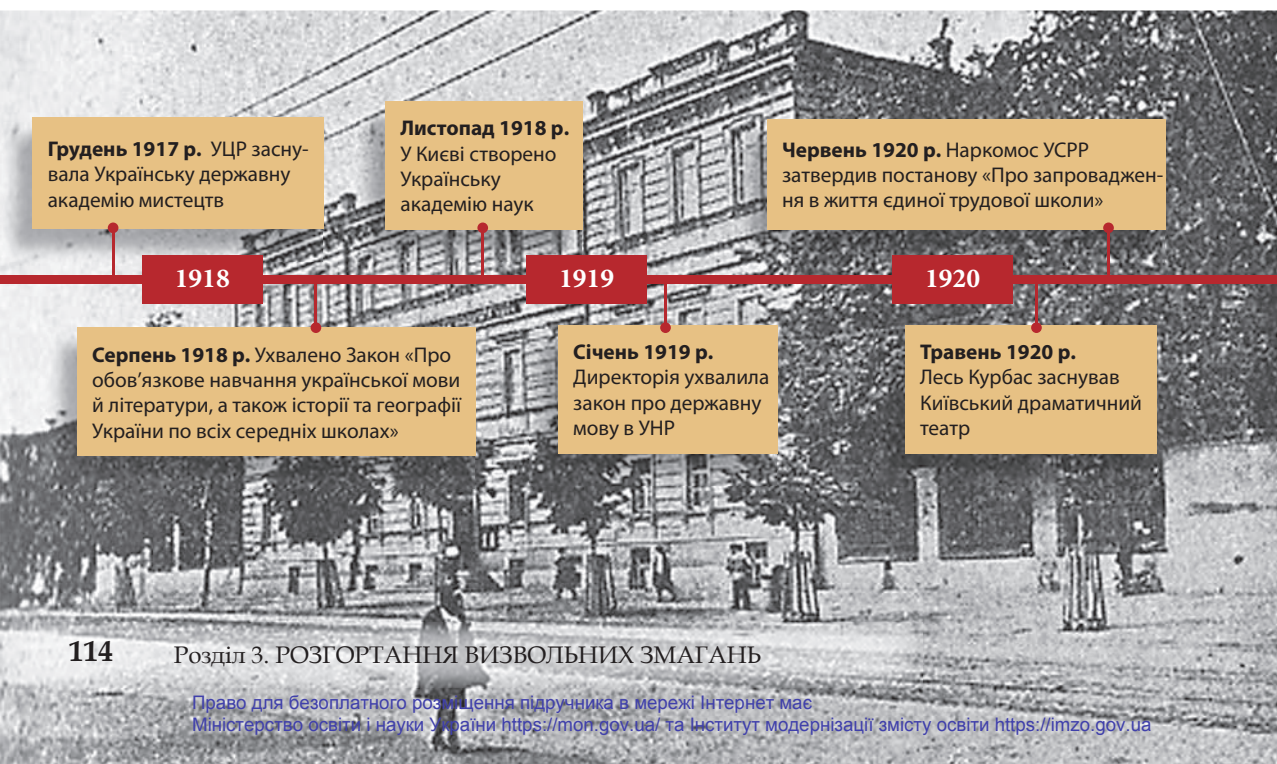
» 1. Хто, на ваш погляд, мав більше шансів на створення й розбудову незалежної української держави: УЦР, гетьман П. Скоропадський чи Директорія С. Петлюри? » 2. Чому, попри поразку визвольних змагань, ця сторінка історії України замовчувалася за часів СРСР? Складіть перелік позитивних результатів Української революції. » 3. Що зрештою, як на вас, зумовило трагічний фінал революції – історичні обставини чи брак відповідальних провідників? Позицію обґрунтуйте.

§ 17 Культурно-освітнє життя

Перша світова війна, революції та національно-визвольні змагання, збройні військові втручання з боку різних держав украї несприятливо позначилися на матеріальних виявах тогочасного українського життя. Проте культурний процес в умовах революційної ситуації не уповільнився, а, навпаки, пришвидшився. Потяг народних мас до культурних надбань людства істотно зростав. Адже революція знищила самодержавний лад – основне гальмо на шляху розвитку національної культури.

Культурна діяльність Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, попри деяку декларативність, була послідовною й мала історичну тяглість. Найбільш сприятливі умови для розвитку культури склалися в Українській Державі П. Скоропадського. Окрім українізації освіти, відкриття українських шкіл, вищих навчальних закладів, було засновано Український національний архів, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, створено Українську академію наук. Тоді ж таки постали Національна опера, драматичний театр, державна капела, кобзарська школа.

Комуністична партія намагалася використати народжене революцією культурне піднесення в інтересах зміцнення своєї диктатури. Надаючи матеріальну підтримку митцям, ученим, працівникам народної освіти, вона водночас здійснювала політичні репресії. Ця політика батога й пряника давала можливість облупувати культурний процес ідеологічними стереотипами і впливати на думки мільйонів людей, які тягнулися до культури.

1. До яких заходів вдавалися уряди УНР і Української Держави для українізації освіти та створення національної школи

Від початку Української революції запровадження української мови в освіті набуло широкої громадської підтримки. У березні 1917 р. Товариство українських поступовців звернулося до громадян із закликом «закладати українські школи, насамперед народні, українізувати теперішні...» Уряд УНР опікувався створенням нових освітніх закладів з українською мовою навчання. У «Списку українських шкіл, що відкрилися в 1917 р.» зазначено, що на території УНР почали діяти 35 українських гімназій, 2 реальні школи, 6 учительських семінарій.

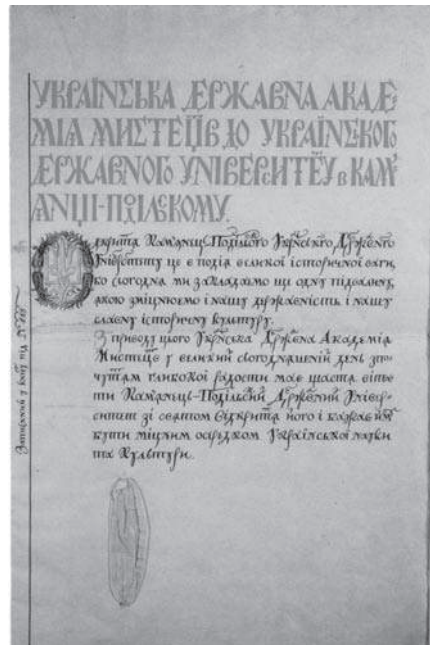
Українізація освіти була одним із провідних напрямів внутрішньої політики уряду Української Держави П. Скоропадського. Закон «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах» від 1 серпня 1918 р. закріплював обов'язкове викладання української мови не тільки в усіх типах шкіл, а й в учительських семінаріях, інститутах, духовних семінаріях. За цим законом передбачалося ввести у шкільні навчальні плани викладання української мови не менш як 3 години на тиждень у перших п'яти класах і не менш як 2 години – в останніх. Також було введено штатну посаду вчителя української мови й літератури. Восени 1918 р. в Україні налічувалося близько півтори сотні українських гімназій, у тому числі сільських. У Київському, Харківському й Одеському університетах було створено українознавчі кафедри – української мови, літератури, історії, права. Виняткове значення мало відкриття українських університетів: Київського, що постав на основі створеного урядом Центральної Ради народного університету, та Кам'янець-Подільського.

Українські уряди здійснювали масштабні заходи для утвердження української мови як державної в діяльності органів влади та управління.

1 січня 1919 р. Директорія УНР затвердила ухвалений Радою народних міністрів закон про державну мову в УНР. Українська мова ставала обов'язковою для вжитку в армії, на флоті, в усіх урядових, загальногромадських і публічно-правових установах.

Практичні результати запровадження української мови як державної та їх широка суспільна підтримка змусили більшовиків, які спочатку відкидали ідею державності української мови, підтримати її. Адже це був найефективніший спосіб утвердити свою владу на українських теренах.

➔ Вітальний адрес Української державної академії мистецтв Кам'янець-Подільському державному університету з нагоди заснування. Художнє оформлення Г. Нарбута. Київ. 1918 р.

» 1. Чому українізувати середню та вищу школу було набагато складніше, ніж початкову? » 2. Чому заходи з утвердження української мови як державної отримали якнайширшу суспільну підтримку? » 3. З яких причин більшовицький уряд був змушений підтримати українізацію, започатковану українськими урядами?

» 1. Що спонукало українського школяра написати такого листа? » 2. Що спонукало газетярів надрукувати цього листа? » 3. Чи могли, на ваш погляд, з'явитися публікації з протилежною думкою? Чому?

ДОКУМЕНТ
1

З допису в тижневику «Народна справа» від 31 серпня 1918 р. «Лента від малечі»: «Директор однієї з українських гімназій у Києві отримав такого листа: “До пана Директора. Посилаю вам на українську школу зі своєї схованки 2 крб сріблом, 1 крб рос. паперовий, 100 шагів марками, 1 корону і 2 копійки мідних, і прошу дуже dokonче найняти помешкання під школу, бо мені дуже хочеться вступити зараз до української гімназії. Я ще пришлю, як назбираю поміж товаришами”».

2. Як відбувалася комуністична ідеологізація культури

Більшовики намагалися використати надзвичайний потяг мас до культури у власних інтересах. Пов'язуючи ідеологію й культуру, партія В. Леніна обирала найпродуктивніший шлях до зміцнення своєї диктатури.

Ідеологізація культури почалася зі створення в лютому 1919 р. **Наркомату агітації і пропаганди** в українському радянському уряді. З кінця того самого року функції управління агітацією та пропагандою перейшли до комітетів КП(б)У. Політичні агітація та пропаганда відтоді стають функціональними обов'язками парткомів усіх рівнів.

ЗАУВАЖТЕ

До кінця 1920 р. в Україні діяло близько 15 тис. культурно-освітніх установ різного типу. Серед них було 1300 клубів, 5000 хат-читалень, близько 4000 «Просвіт». У всіх великих містах працювали палаци культури.

В Україні почалася швидка розбудова мережі культурно-освітніх закладів, метою яких були популяризація, поширення й нав'язування комуністичних ідей. Створювалися палаци культури, народні університети, селянські будинки, клуби, хати-читальні. Влаштовувалися мітинги, лекції, диспути, концерти тощо. Водночас зі створенням нових культурно-освітніх закладів ішов активний процес більшовизації «Просвіт», заснованих українською інтелігенцією у попередні роки.

Усі «буржуазні» газети були закриті. Проте радянська влада подбала про регулярний випуск власних періодичних видань, які активно поширювали комуністичну ідеологію.

При ВУЦВК було засноване **Всеукраїнське державне видавництво**, яке випускало матеріали для пропагандистів і агітаційну літературу для широких мас. Попри нестачу паперу і поліграфічних потужностей сумарна кількість віддрукованої у 1920 р. пропагандистської продукції (періодичних видань, прокламацій, плакатів, брошур тощо) перевищила 18,5 млн примірників.

Більшовики надавали великого значення *монументальній пропаганді*, у якій революційні ідеї пов'язували з національною традицією. Зокрема, повсюдно в Україні зводилися пам'ятники К. Марксу і Т. Шевченку.

← Пам'ятник у сквері на бульварі ім. Т. Шевченка в Ромнах на Сумщині – перший в історії повнофігурний пам'ятник Кобзарю, відкритий у 1918 р. Нині цей пам'ятник є візитівкою міста. Його автор – відомий український скульптор Іван Кавалерідзе.

У січні 1919 р. в Наркоматі освіти УСРР було створено **Всеукраїнський кінокомітет (ВУФКУ)**. Він узяв під суворий контроль виготовлення й прокат фільмів, кіноапаратуру, запаси імпортової плівки. У кіновиробництві надавали перевагу хронікальним журналам і агітаційним стрічкам.

У попередні періоди важливим елементом духовної культури народу була релігія. Комуністична партія поставила собі за мету підпорядкувати або й зовсім винищити церкву. Вона прагнула виховати нове покоління цілковито атеїстичним. Тож із суспільного життя було вилучено духовну музику, чимало шедеврів світової літератури, релігійну філософію, неперевершені досягнення живопису на релігійну тематику тощо.

Поміркуйте, який вплив справляє ідеологізація на культуру: гальмує її поступ чи, навпаки, надає імпульсу для розвитку. Відповідь обгрунтуйте.

3. Якими були особливості освітньої політики більшовиків

РКП(б) – КП(б)У величезного значення надавала **ліквідації неписьменності (лікнепу)**. Одним з основних завдань, яке поставили перед собою більшовики, було навчити кожного читати газети, листівки й відозви. Наркомат освіти отримав право залучати до навчання неписьменних на засадах трудової повинності всіх грамотних громадян, звільнених від воєнної мобілізації. З весни

→ Працівники агітпотяга роздають літературу. Київ. 1920 р.

ЗАУВАЖТЕ

У 1920/21 навчальному році в республіці працювало 22 тис. шкіл з 2 млн 250 тис. учнів. Майже в половині навчання здійснювалося українською мовою.

У 1920 р. в Україні відкрилося 20 інститутів, 48 технікумів і близько сотні курсів педагогічного профілю. Наприкінці 1920 р. працювало 38 інститутів, у яких навчалося 57 тис. студентів. За цей рік вищу освіту з різних спеціальностей здобуло 3 тис. осіб.

1920 р. в Україні розгорнулася кампанія з організації шкіл та гуртків лікнепу.

У червні 1920 р. Наркомос УСРР видав постанову «Про запровадження в життя єдиної трудової школи». Шкільні заклади різних типів, зокрема приватні гімназії та ліцеї, перетворювалися на стандартизовані державні установи із семирічним навчанням. Єдина трудова школа поділялася на два ступені – перший (чотири класи) і другий (три класи). Після закінчення семирічки діти могли навчатися в професійно-технічних школах і технікумах. У Росії технікум був підготовчою школою для інститутів, а в Україні інститут і технікум визнавалися як рівноправні форми вищої школи (вишу) з тією різницею, що технікум випускав вузьких спеціалістів-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків.

1920 р. університети ліквідували, поділивши їх на кілька самостійних навчальних закладів. Серед них переважали інститути народної освіти, які готували педагогічні кадри для єдиної трудової школи.

Вихідці з робітників мали пільги під час вступу до вищої школи, а отже, відбувалося масове **оробітничення** (як тоді казали – пролетаризація) вишів. Утім, оскільки освітній рівень переважної більшості робітників був надзвичайно низький, при вишах створювалися **робітничі факультети** (робітфаки). Вони працювали за програмою єдиної трудової школи з тих предметів, які відповідали профілю вишу. Робітфаківців забезпечували гуртожитками й виплачували їм державні стипендії.

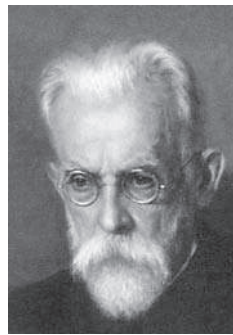
4. Як і коли було створено Українську академію наук

Ліквідація університетів обмежила можливості провадження наукових досліджень у вищій школі. Розвиток науки зосередився в **Українській академії наук**. У листопаді 1918 р. наказом гетьмана були призначені перші 12 академіків. Президентом Академії наук став **Володимир Вернадський**, ученим секретарем – **Агатангел Кримський**. УАН була поділена на три відділи. Перший відділ очолювали Д. Багалій, С. Єфремов, А. Кримський. Об'єктом його досліджень було духовне життя й культура українського народу. У другому відділі УАН зосереджувалися установи фізико-математичного та природничого профілю. Третій відділ УАН мав соціально-економічний напрям досліджень. У 1919 р. розпочав діяльність **Демографічний інститут** під керівництвом **Михайла Птухи** – перша у світі науково-дослідна установа з демографії.

Особливо продуктивно у 1919–1920 рр. працював перший відділ УАН. У його історичному підвідділі вивчали проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, географії, етнографії й філософії, у філологічному – всесвітнє і українське письменство, арабо-іранську філологію, тюркологію і загальне мовознавство. Плідно працювали комісії зі складання словника живої української мови, видання пам'яток новітнього письменства, археографічна комісія.

→ Володимир Вернадський (1863–1945)

Один із засновників УАН та її перший президент (1918–1921), почесний член багатьох іноземних академій і наукових товариств. Ідеї В. Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки – біогеохімії.

5. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва

Помітний поштовх для розвитку образотворчого мистецтва дала **Українська державна академія мистецтв**. Вона була створена Центральною Радою в грудні 1917 р.

Українська державна академія мистецтв – перша українська вища мистецька школа. Ректорами Академії упродовж 1917–1920 рр. були Василь та Федір Кричевські, Георгій Нарбут, Михайло Бойчук.

Більшу частину життя **Г. Нарбут** (1886–1920) провів у Санкт-Петербурзі. Він захоплювався українськими старовинними гравюрами й геральдиком. Його знахідки мали велике наукове значення й неабияк вплинули на всю його творчість. У березні 1917 р. художник, тоді уже всесвітньо відомий графік, переїхав до Києва. На замовлення урядів УНР і Української Держави виконав художнє оформлення різноманітних державних паперів: банкнот, поштових марок, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди урочистих подій. Він є автором українського державного герба й печатки, багатьох ескізів військової форми. Раптово помер у травні 1920 р. за короткочасної окупації Києва польськими військами.

Не менший вплив на українське образотворче мистецтво справила творчість **М. Бойчука** (1882–1937). Народився в

↑ Г. Нарбут

↓ М. Бойчук

→ Фундатори Української державної академії мистецтв. Сидять (зліва направо): Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Іван Стешенко, Микола Бурачек. Стоять: Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук. Листопад 1917 р.

Галичині, закінчив Академію мистецтв у Кракові. Бойчукізм у монументальному малярстві визнано окремим стилем. Художник творчо поєднував традиції народного орнаменту, мозаїки та фрески давньокіївської доби, українського портрета 17 і 18 ст., візантійського іконопису й раннього західноєвропейського Відродження.

← Г. Нарбут. Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. Котляревського. 1919 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Затвердження Директорією закону про державну мову в УНР » Початок кампанії з ліквідації неписьменності » Заснування Української академії наук.
- 2. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *лікнеп, єдина трудова школа, робітничення вищої школи, робітничі факультети, монументальна пропаганда.*
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях культурного життя:** П. Скоропадський, В. Вернадський, А. Кримський, Г. Нарбут, М. Бойчук.
- 4. Стисло сформулюйте, у чому полягало значення новостворених установ для культурного поступу України:** Українська академія наук, Українська державна академія мистецтв, Наркомат агітації і пропаганди, Всеукраїнське державне видавництво, Всеукраїнський кінокомітет.
- 5. За яких урядів в Україні відбувалися наведені події, явища, процеси?** » Створення Української академії наук; » боротьба з неписьменністю; » вихід друком кількох мільйонів українських підручників; » відкриття державних українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільську; » відкриття робітфаків; » упровадження курсу української мови в учительських семінаріях; » заснування вишів з українською мовою викладання; » створення Українського театру драми та опери; » ліквідація університетів; » націоналізація кінематографу, театрів, бібліотек, музеїв тощо й контроль за ними з боку відповідних державних установ; » план монументальної пропаганди; » реорганізація всіх типів шкіл на єдину трудову семіричну школу, розроблення плану українізації школи; » відкриття 150 українських гімназій; » діяльність агітпоїздів, агітмайданчиків, агітпароплавів тощо; » створення Української академії мистецтв.
- 6. Визначте, про які пам'ятки йдеться:** » 1. «У роменському пам'ятнику вже в самій поставі голови, у руці, яка лежить на коліні, у всій фігурі, органічно злитій з п'єдесталом, що нагадує курган, я намагався поряд із соціальною характеристикою передати нездоланну внутрішню силу поета, його зв'язок з рідною землею». » 2. «У гранично лаконічній формі Г. Нарбут поєднав риси української ікони, народної картини та монументального малярства, вирішивши композицію в урочисто-піднесеному, героїчному дусі, притаманному поемі І. Котляревського».

Розділ 4

Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні

§ 18 Внутрішнє і міжнародне становище радянської України на початку 1920-х рр. Утворення Радянського Союзу

Внутрішнє становище України після семи років майже безперервних воєнних дій було тяжким. Народне господарство на початку 1921 р. зазнало істотних, а подекуди й нищівних пошкоджень: були підірвані домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами заводські будівлі... Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Гостро відчувався брак продовольства: пайок у містах скоротили до ста грамів хліба, і той видавали не щодня. З припиненням воєнних дій поширилися протести селян проти заборони торгівлі й вилучення продовольства за продрозверсткою. ЦК РКП(б) зобов'язав керівників УСРР упродовж травня 1921 р. відправити не менш як 40 ешелонів з хлібом у розпорядження Наркомпроду РСФРР.

Селяни знову піднімалися на збройну боротьбу. Однак офіційна пропаганда твердила, що причиною труднощів є саботаж продовольчої політики радянської влади заможною частиною селянства – **куркулями**, і називала повстанський рух «**куркульським бандитизмом**». Боротьбу з повстанськими загонами в 1921 р. очолили безпосередньо керівники УСРР Х. Раковський і М. Фрунзе.

Кремлівські вожді потурбувалися, щоб «прив'язати» радянську Україну до Росії колосальною військовою силою. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувало-

Грудень 1920 р. УСРР та РСФРР підписали робітничо-селянський союзний договір про військовий та господарський союз

30 грудня 1922 р. І з'їзд рад СРСР за участю представників РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказької Федерації. Декларація про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Квітень 1925 р. Л. Каганович став генеральним секретарем ЦК КП(б)У

1921

1922

1923

1924

1925

Березень 1921 р. У Ризі підписано мирний договір між РСФРР та УСРР і Польщею

Листопад 1921 р. Другий зимовий похід Армії УНР на територію УСРР

1921–1923 рр. Голод у південних регіонах України

Жовтень 1924 р. Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі УСРР

§ 18. ВНУТРІШНЄ І МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

121

ся шість армій загальною чисельністю понад мільйон бійців і командирів. Водночас центр підривав національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність.

1. Якими були причини та перебіг голоду в радянській Україні 1921–1923 рр.

Прочитайте джерело. Яку основну причину голоду, що насувався, називає автор?

ДОКУМЕНТ
1

Ісаак Мазепа в книжці «Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.» так описує ситуацію в Україні: «Нелюдський режим московських більшовиків на Україні не змінився і в 1921 році. Як раніше, так і тепер більшовики беззастережно нищили все, що перешкоджало або, на їхній погляд, могло шкودити їхньому пануванню в Україні... Проводячи національний терор, більшовики грабували й українське народне господарство. Як і в попередні роки, для успішного витягання хліба з України провадилась політика “розшарування” села за допомогою т. зв. “комітетів неможлих селян” (“комнезамів”). У Росії такі комітети (“комбеди”) були скасовані більшовиками ще в 1918 р., але на Україні ці органи існували й далі для збирання податків натурою з українського села. “Комнезами” діставали певний відсоток зібраного збіжжя на свою користь. Тому комітети неможлих селян були переповнені всякими паразитарними, дармоїдськими елементами.

Попри величезний опір селянства більшовикам все-таки вдавалося за допомогою “комнезамів” забирати з України значну кількість харчових продуктів. Цей організований грабунк села мав катастрофічні наслідки для господарського життя країни. Через знищення промисловості й постійні реквізиції харчових продуктів селянин поволі втратив інтерес до дальшого розвитку свого господарства і обмежив виготовлення продукції лише потребами власного споживання. У цих умовах незабаром дійшло до страшної голодової катастрофи в Україні...»

У травні – червні 1921 р. стало зрозуміло, що насувається жахлива посуха. Природний катаклізм ударив по основних хліборобських регіонах: *Поволжю, Північному Кавказу, південних губерніях України*. У місцевостях, що не зазнали посухи, врожайність майже не поступалася звичайній. Але селяни посіяли тут істотно менше, ніж у роки, що передували продрозверстці. Виникла нерозв’язна ситуація з хлібом, за якої масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована: на фактор природного лиха наклалися наслідки комуністичного експерименту.

Становище в південних губерніях України трагічно погіршувалося, але газетам було заборонено писати про це. «*Братерська допомога хлібом*» формально незалежної України сусідній Росії виглядала б дивно, якби всі знали, що українські селяни також умирають з голоду.

Інформаційна блокада була знята тільки на початку 1922 р., коли почалася масова смертність від голоду. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський скористався цим, щоб укласти угоду з **Американською адміністрацією допомоги (АРА)**. Це була неурядова організація, створена в США для надання допомоги потерпілим від світової війни та її наслідків європейським країнам.

Хоча голод на півдні України більше не замовчували, республіка мусила й далі вивозити хліб для постачання «червоних столиць» (Москви і Петрограда). Голова Раднаркому РСФРР В. Ленін вимагав вивозити щодня до Москви 100 вагонів хліба. До примусового стягнення хліба ЦК КП(б)У був змушений залучити армію. Влада створювала надзвичайні продовольчі загони, які вилуча-

ли зерно у селян, застосовувала режим заручників, оточувала села загороджувальними загонами. У 1922 р. ревтрибунали виносили смертні вироки селянським родинам, які «ухилилися» від виконання продрозверстки. Тим часом до врожаю 1922 р. не дожили сотні тисяч селян південних губерній.

У березні 1922 р. кількість голодуючих в Україні, за неповними даними, сягнула 4 млн, з яких діти становили 1,9 млн осіб.

З 1922 р. Москва відновила експорт хліба. З України вивезли за кордон 13,5 млн пудів хліба нового врожаю. Щоб експорт зернових за таких умов світова спільнота не сприймала як аморальну дію, було оголошено, що завдяки врожаю 1922 р. голод припинено. Хоча насправді у південних губерніях голод тривав увесь 1922 р. і першу половину 1923 р.

Керівники РКП(б) турбувалися про постачання міст і забували про селян, які потерпали. Голодні робітники були небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Проте в політиці центру виявлялося й неоднакове ставлення до селянства різних регіонів: співчутливе до Поволжя й агресивно-лихе щодо південних губерній України. Це пояснювалося тим, що українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом.

Однак у другій половині 1921 р. цей рух стрімко пішов на спад. В умовах голоду політична активність села впала майже до нуля. Конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, *радянська влада скористалася природним катаклізмом, щоб упоратися з «куркульським бандитизмом»* та зламати опір, який чинило селянство. У 1921 р. в Україні було вперше застосовано терор голодом.

Прочитавши документ, наведіть кілька аргументів, які обґрунтовують думку, що голод деморалізує тих, хто його пережив. Вислухавши аргументи всіх груп, обговоріть у загальному колі проблему терору в політиці. Чому, попри його відверту аморальність, в історії так багато прикладів терору? Яка роль пропаганди в такій політиці?

ДОКУМЕНТ
2

Зі звіту Центральної комісії боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК (1923): «На Україні голод охопив цілком п'ять південних губерній... Уже до осені 1921 р. харчування населення стало різко погіршуватися. У Запорізькій губернії... харчування селян

У радянській пресі пропагувалася міжнародна пролетарська допомога, а роль «буржуазних» організацій у боротьбі з голодом замовчувалася. Статистика засвідчує, що Міжробдоп (Міжнародна робітничка допомога) надав стражденним від голоду в Україні 383 тис., місяця Ф. Нансена – 12,2 млн, АРА – 180,9 млн пайків.

» Які явища доби зображено на плакатах? » Чи є суперечності між зображеними та реальними подіями?

§ 18. ВНУТРІШНЄ І МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має

Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

становило від 1/4 до 1/3 нормального. Населення, знищивши все, що було хоч трохи придатно в їжу (ховрашки, кішки, собаки), стало харчуватися найрізноманітнішими «продуктами», поївши із сурогатів (макуха, полова, курай) і дійшовши до борошна з кісток, дерева, глини тощо. Доведені голодом до розпачу люди в багатьох селах і навіть містах дійшли до поїдання трупів і людожерства».

2. Яким був державний статус УСРР у 1921–1922 рр.

Україну приєднали до радянської Росії за допомогою збройної сили. У республіці розбудували систему установ та органів військової й цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від тієї, що функціонувала в Росії. Водночас Україну декларували як незалежну республіку, хоч її кордони позначалися тільки на карті.

Можливість побудови радянської республіки як начебто незалежної держави пояснювалася специфічною природою радянської влади. Вона являла собою *дві переплетені, невіддільні одна від одної владні вертикалі* – **компартійну** і **радянську**. *Радянські органи влади та управління* формувалися шляхом виборів, що було закріплено в конституціях республік. *Функції компартійних органів і підпорядкованих їм органів державної безпеки* не були зафіксовані конституційно, однак ці органи мали диктаторські повноваження. Партія будувалася на засадах «демократичного централізму» з підпорядкуванням її нижчих ланок вищим. Це означало, що диктаторські повноваження «партії нового типу» (ви слів Леніна) зосереджувалися в її найвищій ланці – Центральному комітеті, пленуми якого збиралися час від часу, а також у політичному бюро ЦК, яке працювало на постійній основі. Повноваження політбюро ЦК і повноваження ЦК були ідентичними. Тобто вважати політбюро ЦК самостійним органом влади неможливо.

28 грудня 1920 р. голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін підписали в Москві з **Християном Раковським**, який обіймав в УСРР обидві ці посади, **союзний робітничо-селянський договір**. У преамбулі договору було наголошено на незалежності й суверенності обох держав. З факту колишньої належності України до Російської імперії, як зазначалося в ст. 2, для УСРР не впливало жодного зобов'язання. Наступного дня договір був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад. 2 березня 1921 р. договір ратифікував V Всеукраїнський з'їзд рад.

Обидва уряди, і це було найістотнішим, *проголошували об'єднаними сім наркоматів*: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шля-

← Християн Раковський (1873–1941)

Один із фундаторів соціал-демократичних партій Болгарії та Румунії, згодом радянський комуністичний діяч в Україні. Від 1919 р. – голова Ради народних комісарів та народний комісар закордонних справ УСРР. У 1923 р. виступив із критикою Й. Сталіна, після чого позбавлений посад в Україні й відраджений постійним представником СРСР (постпредом) до Англії, пізніше – до Франції. Репресований (1938) і розстріляний (1941) як діяч «троцькістсько-зінов'євського блоку».

хів сполучення, пошти і телеграфу, Ради народного господарства. Такі ж договори були укладені і з іншими формально незалежними радянськими республіками. Таким чином набула остаточних контурів заснована влітку 1919 р. **договірна федерація**.

» 1. Чому в преамбулу було внесено тезу про незалежність і суверенність держав, які укладають договір про союз? » 2. Чому саме ці сім наркоматів проголошено об'єднаними?

→ Будівля Держпрому (1925–1928) в Харкові – столиці УСРР у 1919–1934 рр.

Найвідоміша пам'ятка архітектури конструктивізму в Україні, своєрідний символ Харкова; перша висотна залізобетонна каркасна споруда в Україні та СРСР. Висота будівлі в її найвищій точці – 63 м.

3. Як функціонував компартійно-радянський апарат у системі влади

Державною владою в завойованій більшовиками країні формально була *система рад*, вершину якої посідав Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК), а в Україні – **Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)**. Керівництво ВЦВК і ВУЦВК здійснювалося колегіальним органом – *Президією*, яку очолювали відповідно *М. Калінін* і *Г. Петровський*. Неофіційно їх називали всесоюзним і всеукраїнським старостами. Однак у більшовицькій ієрархії влади цим старостам відводили далеко не найперші місця. *Радянські органи влади, що їх персональний склад населення обирало за вказівкою компартійних комітетів*, правили за такі собі театральні декорації, за лаштунками яких Комуністична партія здійснювала свою диктатуру.

Носієм диктатури, офіційно названої **диктатурою пролетаріату**, був не робітничий клас і навіть не вся партія, а партійний з'їзд, який обирав таємним голосуванням ЦК РКП(б) – групу керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи.

У квітні 1922 р. В. Ленін заснував у партії посаду *генерального секретаря* і перетворив секретаріат ЦК на політичний орган, але цілком підпорядкований політбюро. На посаді генерального секретаря ЦК за пропозицією Леніна затвердили **Й. Сталіна**.

Коли Леніна вразив перший удар смертельної хвороби, постало питання про те, хто буде його наступником. Головним кандидатом на роль вождя вважався

↑ Йосип Сталін
(1879–1953)

Справжнє прізвище – Джугашвілі. З 1922 р. – генеральний секретар ЦК ВКП(б).

Л. Троцький. Тому члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменев, Г. Зінов'єв і Й. Сталін об'єдналися з наміром протидіяти йому. У червні 1923 р. «трійка» домоглася відкликання з України голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, який був союзником Троцького. Цю посаду обійняв **Влас Чубар**.

Партійні комітети перебрали на себе владні повноваження від радянських органів у кожній ланці управління. За останніми залишилися розпорядчі функції, а повноваження виконавчих парткомівських структур розширилися. Першими в ієрархії ставали **секретарі парткомів**. У квітні 1925 р. на чолі ЦК КП(б)У став один з найближчих помічників Сталіна Л. Каганович. Унаслідок відкликання Х. Раковського і призначення Л. Кагановича Сталін дістав цілковиту підтримку з боку КП(б)У під час своєї тривалої боротьби з іншими членами політбюро ЦК за вищу владу в партії та державі.

РКП(б) назовні виглядала як демократично побудована політична партія. Компартійна диктатура мала **олігархічну природу** (за радянською термінологією – колективне керівництво). Ключовий принцип демократичного централізму, що визначав будову державної партії і всіх створених нею організаційних структур, надавав найвищій партійній інстанції – політбюро ЦК – абсолютну владу.

Які факти доводять, що система влади в СРСР заперечувала принципи представницької демократії? Яка роль у зміцненні такої форми диктатури належала пропаганді?

4. Як відбувалося оформлення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

З ініціативи Х. Раковського ЦК КП(б)У в березні 1922 р. звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР у межах договірної федерації. ЦК РКП(б) визнав за доцільне створити комісію для підготовки проекту вдосконалення федеративних відносин. Усі члени комісії, крім Раковського, були прихильниками **«автономізації»** республік.

Розроблений Сталіним проект резолюції «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками» передбачав входження останніх у Російську Федерацію на *автономних* правах. У другій половині серпня сталінський проект надійшов на обговорення в ЦК компартії республік. В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Ознайомившись з матеріалами комісії, він запропонував утворити **Радянський Союз, тобто нову федерацію у складі Російської і Закавказької федерацій, України і Білорусії**. Форма єдиної держави, яку запропонував Ленін, була затверджена жовтневим (1922) пленумом ЦК РКП(б).

ЗАУВАЖТЕ

Радянська Україна (УСРР) мала територію в 452 тис. кв. км. За даними перепису населення 1926 р., населення УСРР становило **29 018 187** осіб, з них міського – **5 373 553** особи.

Роздивіться карту. ► 1. Визначте, якою була територія УСРР в 1922 р. Які зміни в адміністративно-політичному устрої УСРР відбулися в 1924 р.? Порівняйте її з 1) Українською Народною Республікою в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради; 2) Українською Народною Республікою за Брестський мирним договором. ► 2. Які терени УСРР були охоплені масовим голодом у 1921–1923 рр.? ► 3. У складі яких держав перебували західні та південно-західні українські землі?

	Головні райони антибільшовицького повстанського руху в 1921 р.		Індустріальні новобудови		Реконструйовані промислові об'єкти
	Літерами позначено:		1 Запоріжсталь		Луганський (Ворошиловградський) паровозобудівний завод
	Холодний Яр		2 Криворіжсталь		9 Макіївський машинобудівний завод
	Чорний Ліс		3 Азовсталь		10 Дніпродзержинський машинобудівний завод
	Райони, що найбільше постраждали від голоду 1921–1923 рр.		4 Дніпрогес		11 Дніпропетровський машинобудівний завод
	Території Київської та Харківської областей, що найбільше постраждали від Голодомору 1932–1933 рр.		5 Дніпроалюмінійбуд		12 Алчевський (Ворошиловський) машинобудівний завод
	Межі та центри автономної республіки та областей УСРР у 1934 р.		6 Краммашбуд		
			7 Харківський тракторний завод		
					Межа територій, де впродовж 1927–1932 рр. міське населення зросло вдвічі або більше

↑ Радянська Україна у 1921–1938 рр.

§ 18. ВНУТРІШНЄ І МІЖНАРОДНЄ СТАНОВИЩЕ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд рад затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. З ухваленням **Конституції СРСР 31 січня 1924 р.** на II з'їзді Рад Союзу РСР завершилося оформлення СРСР. До його складу увійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (створена в березні 1922 р. у складі трьох закавказьких республік: Грузії, Вірменії, Азербайджану). У жовтні 1921 р. на півострівній частині Таврійської губернії створено **Кримську АСРР** у складі РРФСР.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад схвалив поправки до **Конституції УСРР** згідно з її новим статусом союзної республіки. Конституція УСРР тепер фіксувала зміни, що впливали з фактів утворення у жовтні 1924 р. Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (**Молдавської АСРР**) у складі Української СРР і нового адміністративно-територіального поділу республіки. До складу Молдавської АСРР увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра. Столицею новоствореної автономії стало м. Балта, від 1929 р. – м. Тирасполь.

У 1923–1925 рр. в УСРР замість поділу губерній на повіти запроваджувався поділ на округи, а з 1925 р. – встановлювалася триступенева система управління: район – округа – центр. У 1930 р. було ліквідовано округи й укрупнено райони. Від 1932 р. знову запроваджувалася триступенева система управління: район – область – центр.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік **»** Підписання союзного робітничо-селянського договору між УСРР та РСФРР **»** Другий зимовий похід Армії УНР на територію УСРР.
- 2. Покажіть на карті регіони масового голоду 1921–1923 рр.**
- 3. Розшифруйте аббревіатури:** УСРР, СРСР, МАСРР, РРФСР, ВУЦВК, ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, АРА. Складіть із ними речення.
- 4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби:** Х. Раковський, Г. Петровський, Й. Сталін, Л. Каганович.
- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**
«РСФРР і УСРР входять між собою у військовий і господарський союз... Обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: перше – військових і морських сил, друге – Вищу раду народного господарства, третє – зовнішнього торгу, четверте – фінансів, п'яте – праці, шосте – шляхів і сьоме – пошти і телеграфу».
«Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР – Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в одну союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік».
- 6. Визначте, про яких діячів йдеться.**
» 1. Відомий діяч міжнародного соціалістичного руху. У січні 1919 р. очолив український радянський уряд. **»** 2. У 1928–1938 рр. – генеральний (від 1934-го – перший) секретар ЦК КП(б)У. **»** 3. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) з 1922 р. **»** 4. Вимагав від більшовицького центру «реального» суверенітету УСРР, виступав проти плану «автономізації» республік. **»** 5. Голова Ради народних комісарів УСРР від 1923 до 1934 р. **»** 6. У 1925–1928 рр. – генеральний секретар ЦК КП(б)У, ініціатор репресій проти національно свідомої частини її інтелігенції.

§ 19 Упровадження нової економічної політики. Кампанія українізації в УСРР

Селянські протести проти розверстки й заборони ринку в зимові місяці 1920–1921 рр. набули масового характеру. За цих умов В. Ленін змушений був припинити виконання комуністичної програми і вдатися до **нової економічної політики (непу)**.

Нова економічна політика означала перехід від обов'язкової праці до системи вільного наймання робочої сили, від розподілу продуктів за картками до ринкової торгівлі, від інфляційного «радзнаку» до стабільного червінця, а також децентралізацію управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, свободу підприємницької діяльності тощо.

Однак не варто переоцінювати неп. Компартійно-радянське керівництво не могло вдатися до справді ринкових методів господарювання в економіці. *Ринок* – це добровільна угода між виробниками та споживачами або посередниками з обох сторін. Диктатура і ринок – поняття несумісні. В умовах диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Запозичені від капіталістичного господарювання в роки непу зовнішні форми організації виробництва (трести, банки, біржі тощо) слугували лише імітацією ринкових відносин.

1. Як відбувався перехід до нової економічної політики

Нова економічна політика була започаткована постановою X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р. «**Про заміну розверстки натуральним податком**». Надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила закон про заміну розверстки податком, а РНК УСРР оприлюднила декрет про норми й розмір податку. Продподаток з урожаю 1921 р. було визначено в розмірі 117 млн пудів замість установленної раніше розверстки в 160 млн пудів.

Березень 1921 р.
X з'їзд РКП(б) скасував продрозверстку і запровадив продовольчий податок

Серпень 1921 р.
РНК УСРР ухвалила постанову про запровадження засад нової економічної політики

Квітень 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив коренізацію офіційною політикою влади

1921

1923

Жовтень 1921 р. Василя Липківського обрано митрополитом Української автокефальної православної церкви

Серпень 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанови про українізацію

Нова економічна політика означала відмову радянської влади від спроб створити економіку, цілком позбавлену товарно-грошових відносин.

- Держава повертала товаровиробникам право на вільні купівлю і продаж продукції.
- У відносинах із селянством вона відмовлялася від реквізицій продукції, а у відносинах з робітниками – від примусових мобілізацій.
- Виробнича діяльність підприємств державного сектору переводилася на **госпрозрахунок**.
- Припиняючи запровадження в життя своєї доктрини (як наголошувалося – тимчасово), державна партія визнала за приватними підприємствами право на існування і здійснила роздержавлення малих підприємств.

Ці заходи сприяли легалізації підприємницької діяльності. З'явилася так звана нова буржуазія – орендарі, комісіонери, маклери, торговці-гуртовики, промисловці. Їх назвали **непманами**. Діяльність непманів сприяла швидкому подоланню економічного хаосу і розрухи.

У жовтні 1922 р. з'явилися забезпечені золотом банківські білети – **червінці**. На початку 1924 р. грошова реформа успішно завершилася.

В Україні запровадження непу загальмувалося внаслідок голоду 1921–1923 рр.

Серед наведених тверджень про причини переходу до нової економічної політики в Україні оберіть два, які вважаєте найістотнішими. Свій вибір обґрунтуйте конкретними фактами. Які з причин вважаєте суб'єктивними? Чому?

ПРИЧИНИ
ПЕРЕХОДУ ДО НОВОЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ
ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

- Колапс радянської економіки, зумовлений неможливістю централізованого управління народним господарством з одного центру на засадах «єдиної фабрики»
- Розрив економічної «змички» міста й села внаслідок руйнування радянською владою товарно-грошових відносин
- Війна селян проти влади, спричинена реквізиціями селянської продукції та заборонаю вільної торгівлі
- Невиправдані сподівання більшовиків на світову революцію і невдача спроб «підштовхнути» її за допомогою Червоної армії в 1919 і 1920 рр.

2. Що змінив неп у господарському житті України

Одним із перших урядових декретів непівської доби було ліквідовано найзловісніший гавк (головний комітет) «воєнного комунізму» – Головкомтруд з мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

Главки були скасовані, а підприємства – об'єднані в **госпрозрахункові трести**. Госпрозрахунок ґрунтувався на самоокупності **трестів**, що витлумачували як досягнення безбитковості виробництва та одержання додаткового продукту – прибутку.

- Трести почали організовувати з осені 1921 р. Більшість великих шахт, де на початок 1923 р. працювало близько 94 тис. робітників, об'єднав трест «Донвугілля».

- У тресті «Південсталь» зосередилося 15 металургійних заводів (більшість з них була законсервована) і чимало вугільних шахт.
- Усю залізородну промисловість об'єднував Південнорудний трест (ПРТ). У хімічній промисловості створили три трести: «Хімвугілля», «Склосода», «Коксобензол».
- З утворенням трестів на Українську раду народного господарства (УРНГ) було покладене загальне керівництво державною промисловістю України.

↑ В одній з київських крамниць. 1926 р.

↑ Мітинг з нагоди пуску доменної печі № 5 металургійного заводу. Сталіно (нині – Донецьк). 1925 р.

» Про які явища доби нової економічної політики свідчать ці фотографії?

Водночас формувалася державний ринок засобів виробництва на основі синдикатів (організацій для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів), гуртових ярмарків, товарних бірж.

В оренду організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям) і приватним особам, включно з колишніми власниками, було передано 5200 малих підприємств.

У 1925/26 господарському році (господарські роки починалися з 1 жовтня і закінчувалися 31 вересня наступного календарного року) довоєнний рівень промислового виробництва було перевищено, що дало підстави для спрямування певної частини капіталовкладень на новобудови.

Відразу постало питання: де взяти кошти на новобудови? Будівництво Дніпровської ГЕС у Запоріжжі, Краматорського заводу важкого машинобудування, Криворізького металургійного заводу, десятків інших підприємств потребувало мільйонів і мільярдів рублів. *Джерело фінансування індустріалізації в радянської влади було одне – сільське господарство.*

Спираючись на текст, доведіть або спростуйте думку про те, що заходи більшовиків у господарському житті були половинчастими й ґрунтувалися не на засадах економічного розвитку, а на ідеологічних принципах та потребі виживання.

У 1923 р. у селянському користуванні було понад 92 % земельного фонду республіки. Решта залишалася в розпорядженні держави і призначалася для

§ 19. УПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ. КАМΠΑНІЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ В УСРР

» Які слова на плакаті допомагають визначити час його створення?

→ Здавання зерна за продподатком у с. Удачне на Донбасі. 1922 р.

промислового та радгоспного будівництва, селянських переселень тощо.

Основний тягар податку перекладався на заможні верстви села. Щороку дедалі більшу кількість незаможників звільняли від сплати податків. У 1925/26 господарському році податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники. Так партія створювала собі соціальну опору для майбутніх перетворень на селі.

У квітні 1921 р. у республіці почала формуватися єдина система споживчої кооперації.

■ Майже одразу з цієї системи виокремилася сільськогосподарська кооперація.

■ Набули розвитку спеціальні види сільгоспкооперації – машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, меліоративні та інші товариства.

3. У чому полягала суть радянської політики коренізації

Одразу після створення СРСР керівництво РКП(б) поставило на порядок денний чергового партійного з'їзду пункт про шляхи розв'язання національного питання. **XII партійний з'їзд у квітні 1923 р.** затвердив **політику коренізації** як офіційну лінію. Український різновид цієї політики отримав назву **українізації**. Її суть визначала така вимога: *«Члени РКП на території України повинні на ділі запроваджувати право трудящих мас навчатися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»*. Українців намагалися переконати в тому, що радянська влада – не окупаційна, а їхня власна влада.

Націонал-комуністи в керівництві КП(б)У (нечисленні більшовики українського походження і колишні боротьбисти) скористалися сприятливою політичною ситуацією в інтересах відродження української мови і культури.

Розділ 4. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має

Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

→ Олександр Шумський (1880–1946)

Член Центральної Ради, належав до лівого крила УПСР – боротьбистів. У 1919 р. – народний комісар освіти УСРР. Згодом вступив до КП(б)У, був членом її ЦК. Обіймав посаду наркома освіти в 1924–1927 рр., був одним з нахненників і керівників політики українізації. У 1927 р. звинувачений у «націоналістичному ухили» (так званий шумськізм). 1933 р. заарештований та засуджений за звинуваченням у націоналізмі. Загинув на засланні.

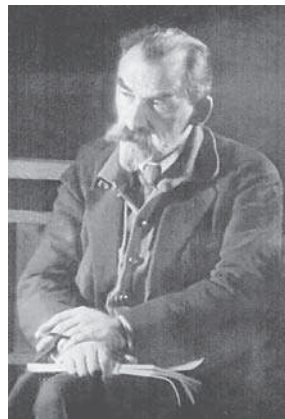
Першорядну роль у цьому процесі відігравали **наркоми освіти УСРР Олександр Шумський (1924–1927)** та **Микола Скрипник (1927–1933)**. Найбільшим досягненням націонал-комуністів було перетворення української мови на фактичну державну мову в межах УСРР. Утім, українізація не зачіпала інтересів російськомовного населення.

Українізація проводилася навіть за межами УСРР – у місцях компактного проживання українців. Населення Кубані, дві третини якого становили українці, отримало можливість навчати дітей в українських школах, читати українські газети і журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. Політика коренізації провадилася і в районах України, компактно населених національними меншинами. У них працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською та іншими мовами навчання.

З 1923 по 1927 рр. кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 54 %. На українську мову навчання перейшло понад чверть інститутів, більш як половина технікумів, 4/5 загальноосвітніх шкіл. Понад половину книжок і газет почали видавати українською мовою.

→ Микола Скрипник (1872–1933)

Один із засновників Комуністичної партії (більшовиків) України. У грудні 1917 р. став членом першого уряду радянської України. Відтоді посідав різноманітні урядові посади. 1927–1933 рр. керував роботою народного комісаріату освіти, якому разом із навчальними закладами підпорядковувались Академія наук і майже всі культурні установи. М. Скрипник активно сприяв проведенню українізації середньої та вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і викладачів, надавав широку підтримку становленню газетно-журнальної та книговидавничої справи українською мовою. У вересні 1928 р. затвердив новий український правопис (робота над ним тривала понад три роки). Діяльність М. Скрипника на освітянській ниві перервалася в лютому 1933 р. У червні 1933 р. сталінський намісник в Україні П. Постишев запропонував М. Скрипнику виступити з розгорнутою самокритикою своїх націоналістичних помилок, однак усі варіанти заяви, написані Скрипником, визнавалися незадовільними. За пропозицією Постишева М. Скрипника вивели зі складу політбюро ЦК КП(б)У. Розуміючи безвихідь, у яку потрапив, Скрипник застрелився.

Українці отримали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Частка українців у КП(б)У зростає з 20 % у 1920 р. до 52 % у 1927 р. Однак у ЦК КП(б)У українців було не більш як чверть. Генеральними секретарями ЦК КП(б)У ставали лише неукраїнці: німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, а після відкликання останнього в Москву в 1928 р. – поляк С. Косіор.

Прочитавши біографічну довідку, свідчення учасника подій, поміркуйте, чому М. Скрипник прагнув отримати максимум можливого з офіційної політики українізації. У чому це виявлялося?

ДОКУМЕНТ
1

Панас Любченко – голова РНК УСРР у 1933 р. зазначав: «Наша вина полягає і в тому, що ми Скрипника, який мав звання народного комісара освіти, зробили директором ВУАМЛІНу (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, утворена 1932 р. з Українського інституту марксизму), зробили його керівником Асоціації істориків, секретарем фракції Академії наук, головним редактором УРЕ. Одне слово, розставляти людей він мав змогу, не меншу змогу мав пропагувати, усно й друковано, свої націоналістичні погляди. Для цього потрібні були тільки бажання й наполегливість, а Скрипникові не можна відмовити в наполегливості».

Чому політика українізації спричиняла невдоволення державних чиновників УСРР? Які факти у свідченнях С. Єфремова вказують на те, що більшовицька українізація була тимчасовим заходом? Чи стала влада внаслідок українізації ближчою до народу?

ДОКУМЕНТ
2

Зі «Щоденників» С. Єфремова: «24 жовтня 1924 р. Українізація... От справжня злоба дня. Просто стогін і ґвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто із росіян і "тоже – малоросів" того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько собі спочивали під сподом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе, – виганяти. От тут от і почалося. Дістається, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться, вони як Богові Духа винні!¹...

¹ Невинні.

4. Як було утворено Українську автокефальну православну церкву

Задовго до запровадження офіційної кампанії коренізації Москва дозволила здійснити українізацію церкви. Створена у 1918 р. Всеукраїнська церковна рада наполягала на утвердженні в Україні незалежної від російського патріархату, тобто **автокефальної**, церкви. Підтримка автокефалії радянською владою пояснювалася бажанням розколоти й послабити Російську православну церкву.

↑ Василь (Липківський) у митрополичому вбранні

У жовтні 1921 р. було скликано собор, який проти волі патріарха обрав митрополитом священика **Василя Липківського**. Так було покладено початок Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ). У 1924 р. нова церква вже мала понад тисячу парафій. До неї почали приєднуватися українські парафії в Америці та Європі. Успіх став несподіванкою для влади, яка дозволила утворення УАПЦ з огляду на загальний занепад релігійного життя через церковні розколи. З 1926 р. на українську церкву почався наступ. У січні **1930 р.** вона була ліквідована. Самого ж Василя Липківського у віці 73 років чекісти розстріляли.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Ухвалення ВУЦВК та РНК УСРР постанови про українізацію **»** Ліквідація Української автокефальної православної церкви **»** Ухвалення РНК УСРР постанови про запровадження засад нової економічної політики.
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *госпрозрахункові трести, непмани, червінці, коренізація, радянська українізація, автокефальна церква.*
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби: О. Шумський, М. Скрипник, В. Липківський.
4. Проаналізуйте інформацію. Зробіть висновок про те, кого мала намір «українізувати» радянська влада.
» За переписом населення 17 грудня 1926 р., в Україні мешкало понад 29 млн осіб. З них українців – понад 23 млн, росіян – 2 млн 700 тис., євреїв – понад 1,5 млн осіб.
» Українську мову визнали рідною понад 22 млн, російську – близько 4,5 млн осіб. У містах України українську визнали рідною майже 2 млн осіб, у селах – понад 20 млн.
5. Що передбачала нова економічна політика в УСРР 1921–1928 рр.?
» 1. Заборону приватної торгівлі та ліквідацію товарно-грошових відносин.
» 2. Централізацію управління виробництвом і розподілом матеріальних ресурсів.
» 3. Запровадження продовольчої розверстки на селянську продукцію. **»** 4. Об'єднання підприємств промисловості в госпрозрахункові трести. **»** 5. Передачу малих підприємств в оренду організаціям і приватним особам. **»** 6. Формування трудових армій і запровадження трудової повинності. **»** 7. Оздоровлення грошового обігу.
» 8. Передачу підприємств великої промисловості в оренду приватним особам.
6. Прочитайте фрагмент джерела. У чому відмінність мети політики радянської коренізації, як її витлумачували в Москві та Харкові? Чому плани М. Скрипника з українізації Донбасу були неприйнятними для центрального партійного керівництва? Які факти у статті характеризують тогочасну мовну ситуацію в шахтарських районах Донбасу?

Зі статті М. Скрипника «Для чого потрібний трьохмісячник української культури у Донбасі?» (1929): «Колись багато товаришів гадало, що Донбас – це не Україна, а робітники Донбасу здебільшого не українці. Виявляється тепер, що це цілком невірно: серед гірняків майже 3/4, цебто біля 70 % робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Значна кількість донбасівських робітників говорить ламаною мовою, мовою українською, але з домішками російських слів, з перекрученням мови взагалі, так що вони правильно не говорять ні українською мовою, ні російською. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою й отримати знання української культури».

§ 20 Форсована індустріалізація радянської України

Зосередивши повноту влади у своїх руках, Сталін відмовився від нової економічної політики й почав примусовими засобами витискувати із сільськогосподарської галузі додаткові кошти для форсованої індустріалізації. У державі було створено господарський механізм, цілком заснований на **директивному плануванні**. Велику промисловість України віддали у підпорядкування загальносоюзним наркоматам. Господарників і спеціалістів, які звикли до ринкових умов, репресивними методами змушували працювати в **командній економіці**. Працю робітників стимулювали неекономічними засобами, головним чином через повсюдне запровадження **соціалістичних змагань**. У роки перших п'ятирічок в Україні було споруджено десятки великих підприємств, здебільшого в галузях важкої промисловості. Саме **важку промисловість** більшовики обрали пріоритетом для здійснення **форсованої** (тобто прискореної, надшвидкої) індустріалізації.

1. Що передбачала сталінська «генеральна лінія на соціалістичну індустріалізацію». Чим відрізнявся новий господарський механізм від непівського

Ринкові відносини між виробниками й споживачами не давали змоги цілком контролювати процес виробництва. Тому більшовицькі очільники вимагали замість «стихийного ринку» запроваджувати централізоване **директивне планування**. Потреба у технічній модернізації промисловості об'єктивно існувала. Радянська пропаганда здійснювала систематичні інформаційні атаки на неп під гаслами подолання економічної відсталості й перетворення СРСР на

Грудень 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на соціалістичну індустріалізацію країни

Жовтень 1928 р. Початок першої п'ятирічки

1932 р. Урочисте відкриття Дніпрогесу

1925

1928

1931

1935

Листопад 1927 р. Початок будівництва у Запоріжжі Дніпровської ГЕС

Травень – червень 1928 р. Відкритий суд над «шахтинцями» – представниками технічної інтелігенції

Жовтень 1931 р. Уведення в дію тракторного заводу в Харкові

1935 р. Започаткування стханівського руху

Соціалістична індустріалізація – комплекс заходів, ужитих ВКП(б) у 1920–1930-х рр., що мав на меті модернізацію промисловості: будівництво заводів, фабрик, залізниць та інших індустріальних об'єктів і глибоку технічну реконструкцію наявних підприємств.

Форсована індустріалізація – створення великого машинного виробництва, передусім важкої промисловості, прискореними темпами.

↑ Будівництво механічного цеху № 6 на Новокраматорському машинобудівному заводі. Дніпропетровщина. 1932 р.

індустріальну державу. Новій економічній політиці надавали значення підготовчого етапу на шляху **індустріалізації країни**.

У грудні **1925 р.** XIV з'їзд РКП(б), на якому назву партії змінили на Всесоюзну – ВКП(б), проголосив **курс на індустріалізацію**. XV з'їзд ВКП(б) у грудні **1927 р.** схвалив директиви **першого п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр.**, за якими середньорічні темпи приросту промислової продукції затверджувалися в розмірі 16 %.

Таке зростання передбачали забезпечити коштом селянства. Змінювався і спосіб вилучення ресурсів села до бюджету, підвищувалися податки та впроваджувалася **політика «ножиць цін»**, тобто встановлення завищених цін на промислові товари й, навпаки, занижених – на сільськогосподарську продукцію.

Селян, звісно ж, не влаштовували «ножиці цін». Вони скоротили закупівлю промтоварів для власних потреб і не повезли хліб на ринок. Узимку 1927–1928 рр. у країні спалахнула гостра **хлібозаготівельна криза**. Й. Сталін вирішив примусити селян здавати хліб за не вигідними для них цінами під загрозою кари аж до конфіскації майна. **Методи адміністративного тиску** на селянство знову стали реальністю. Це допомогло на початку 1928 р. подолати кризу. Зокрема, в Україні у січні – лютому 1928 р. заготовили 70 млн пудів хліба.

Методи адміністративного примусу були названі **«надзвичайними заходами проти куркуля»**. Узимку 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася. Цього разу її загострення було зумовлено загибеллю озимини в Україні через край несприятливі погодні умови. На 1 квітня 1929 р. республіка здала державі 27 млн пудів зерна проти 200 млн на цю ж дату попереднього року.

Створений у першій п'ятирічці господарський механізм був цілком відірваний від ринку. Він характеризувався високим ступенем централізації управління народним господарством, застосуванням адміністративно-командних методів управління. **Командна економіка** розвивалася тільки за директивами. Компартийна олігархія здійснювала індустріалізацію країни насамперед в інтересах воєнно-промислового комплексу (ВПК) і галузей, що його обслуговували. У плануванні, фінансуванні й постачанні промисловість була поділена на **групи «А»** (виробництво засобів виробництва) і **«Б»** (виробництво товарів

↑ Радянські агітаційні плакати. 1930-ті рр.

» 1. Який символічний зміст вкладав автор у зображення? Яке ставлення до явищ та процесів намагався сформуванати в глядачів? 2. Які пропагандистські ідеали доби втілено в плакатах?

народного споживання). На розвиток групи «А» виділяли основні ресурси, а галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом. Осердя групи «А» становили галузі важкої промисловості, а групи «Б» – легкої та харчової промисловості. Важка промисловість виробляла й певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб, побутову техніку), а легка та харчова промисловості – сировину та напівфабрикати для галузей групи «А».

Порівняйте засади політики воєнного комунізму, непу та сталінської директивної економіки за кількома обраними вами критеріями. Зробіть висновок про подібність і відмінність між ними.

2. Якою була ціна індустріальної гонитви

Перший рік п'ятирічки розпочався в жовтні 1928 р. Визначені особисто Сталіним планові темпи зростання промислового виробництва були небаченими: 37,7 % за рік (у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки).

Промисловість безперервно одержувала кошти на капітальне будівництво за рахунок інфляційного випуску паперових грошей; експлуатації селянства та робітничого класу, інших верств населення; багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу; податків з населення (для села «надподаток» – постійне зростання цін на промислові товари) тощо. Обсяг капіталовкладень в українську промисловість (у порівняльних цінах 1928 р.) збільшився з 438 млн рублів у 1929 р. до 1 трлн 229 млн у 1932 р.

Однак сталінські рекорди здебільшого залишилися на папері. Навіть офіційні (завишені) статистичні дані свідчать, що середньорічні темпи промислового зростання за роки п'ятирічки, крім першого, дорівнювали тільки 15,7 %.

Індустріальна гонитва призвела до великих матеріальних нестатків. Пропагандистські органи усіяко насаджували думку, що економічні труднощі (завжди наголошувалося: тимчасові) неминучі й цілком природні.

За наказом Сталіна органи державної безпеки (з 1922 р. – Об'єднане державне політичне управління, ОДПУ) сфабрикували справу про «шкідницьку» організацію з господарників та інженерів, які працювали переважно в кам'яно-

↑ На будівництві Дніпрогесу. «Розмах будівництва вражав: у березні, коли будівництво тільки починалося, працювало всього 650 осіб, а коли в **листопаді 1927 р.** було офіційне закладення **Дніпровської ГЕС**, – уже понад 10 тисяч. Урочистий мітинг з нагоди закладення станції відбувся 7 листопада 1927 р.» (Зі щоденника працівника Дніпробуду)

вугільній і металургійній промисловості Донбасу. Вони найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які спричинювали тяжкі аварії. У **1928 р.** в Москві було проведено показовий процес, який отримав назву «**Шахтинська справа**». Відтак почалося організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами. Багаторічне переслідування фахівців непролетарського походження призвело до майже цілковитого винищення цього нечисленного прошарку.

3. Як індустріалізація вплинула на становище робітників

З перших років індустріалізації ціни на товари народного споживання поповзли вгору. Реальна заробітна плата почала скорочуватися. Взимку 1928–1929 рр. у містах України було запроваджено **нормовану (карткову) систему продажу хліба** за фіксованими цінами. Невдовзі карткову систему поширили на основні види продовольчих і промислових товарів.

Запровадження карткової системи не давало змоги робітникам та службовцям витратити зароблені гроші на придбання товарів народного споживання понад гарантований мінімум. Тому великі зусилля докладалися для морального стимулювання праці через масове **виробниче змагання**, яке назвали **соціалістичним**. У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «*Про соціалістичне змагання фабрик і заводів*».

З 1935 р. карткову систему постачання продовольства було ліквідовано. Мережа державної торгівлі розгорнула вільний продаж хліба та інших продуктів.

У 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки. Цей рік стали вважати першим у **другій п'ятирічці (1933–1937)**. На нову п'ятирічку були заплановані менш напружені темпи приросту промислової продукції. Це пом'якшило народногосподарські диспропорції. З другої половини 1935 р. було вирішено скасувати граничну межу в заробітках. Після цього залишалося тільки ініціювати **кампанію з пропаганди рекордів**. У ніч на 31 серпня 1935 р.

вибійник шахти «Центральна-Ірмино» в Кадіївці, що на Луганщині, **Олексій Стаханов** застосував метод роботи, який ґрунтувався на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильником. Це дало йому можливість в 14,5 раза перевищити норму. Услід за Стахановим почали штурм рекордів інші робітники.

Рекорди стаханівців були підставою для істотного підвищення норм виробітку і планових завдань. Це призводило до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, що їх розглядали як **саботаж** або **шкідництво**. Звинувачувані потрапляли до рук **чекістів**.

4. Які найбільші досягнення індустріалізації в Україні

Конкретні результати капітального будівництва в Україні були вагомими. Серед побудованих у СРСР 35 промислових гігантів цивільної промисловості в Україні споруджено 12, з них 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. Новобудови – це три металургійні заводи (*Запоріжсталь*, *Криворіжсталь*, *Азовсталь*), *Дніпрогес*, *Дніпроалюмінійбуд*, *Крамашбуд* і *Харківський тракторний завод (ХТЗ)*. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні – в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Алчевську (перейменованому тоді в Комунарськ).

← 100-тисячний трактор, випущений Харківським тракторним заводом. 1935 р.

Окрім перелічених, в Україні було побудовано десятки інших підприємств в усіх галузях промисловості. Зокрема, запорізький завод «Комунар» став найбільшим у світі підприємством комбайнобудування. Харківський завод «Серп і молот» почав випускати складні мо-

лотарки в кількості, яка забезпечувала потреби сільського господарства всієї країни.

Практично заново створювалися харчова й легка промисловості. Однак розгортання цих галузей відбувалося набагато повільніше, ніж важкої індустрії.

Наведіть фрагменти з тексту (слова та словосполучення), які доводять, що він є пропагандистським. Яка мета цієї пропаганди? Поміркуйте, чому за доби індустріалізації (як і пізніше) не відбувалося робітничих страйків з вимогою поліпшення умов праці.

ДОКУМЕНТ
1

«...Треба відзначити побудову Харківського тракторного заводу. Його передбачали збудувати на кінець п'ятирічки, а ми його збудували вже третього року п'ятирічки, цей завод дав нам уже понад 16 тисяч тракторів, які тепер допомагають нам обробляти наші соціалістичні лани. Цей завод-велетень збудовано за 15 місяців у чистому полі. Це промовляє про той більшовицький ентузіазм, яким захоплені були робітники й інженерно-технічні працівники, що будували цей завод. Це переконує нас в тому, що боротьба за соціалізм, за поширення власної соціалістичної індустрії, за побудову велетнів соціалістичного машинобудування захоплює нечуваним піднесенням багато тисяч і мільйони ентузіастів» (з доповіді голови Раднаркому УСРР В. Чубаря на V сесії ВУЦВК про підсумки виконання першої п'ятирічки. 8 лютого 1933 р.).

Розділ 4. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має

Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

Роздивіться фотодокументи. Порівняйте зображення учасників стаханівського руху на пропагандистському плакаті та фотознімках. Яку помітили невідповідність? Оцініть за зовнішнім виглядом робітників реальні умови їхньої праці. Зробіть висновок про те, наскільки нові умови змінили життя простолуду.

↑ Радянський агітаційний плакат зі словами Сталіна на I Всесоюзній нараді робітників та робітниць – стаханівців: «Жити стало краще, товарищі, жити стало веселіше, а коли весело живеться, робота ладнається». 1935 р.

↑ Молоді гірники з інструкторами виходять із вибою. Донецька обл. 1933 р.

→ Гірники Донбасу (в центрі – О. Стаханов). 1935 р.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Початок стаханівського руху **»** «Шахтинський процес» **»** Будівництво Дніпрогесу.
2. Покажіть на карті індустриальні новобудови в УСРР.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *соціалістична індустріалізація, директивне планування, перший п'ятирічний план, друга п'ятирічка, «ножиці цін», хлібозаготівельна криза, командна економіка, соціалістичне змагання, карткова система, стаханівський рух.*
4. Які твердження характеризують становище робітників у радянській Україні доби першої п'ятирічки?

» Здійснення ефективних заходів для розв'язання житлової проблеми. **»** Зростання товарного дефіциту внаслідок прийнятого державою курсу на форсування темпів розвитку важкої промисловості. **»** Зростання чисельності робітничого класу за рахунок інших верств населення (селян, торговців, куптарів тощо). **»** Консервування підприємств через брак коштів у держави для капітального ремонту або реконструкції, а також обігових коштів (для придбання сировини, виплати заробітної плати тощо). **»** Організація державою масових рухів, спрямованих на зростання виробництва й продуктивності праці, боротьбу з плинністю робочої сили тощо. **»** Перехід до карткової системи постачання робітників продовольством і товарами широкого вжитку. **»** Погіршення житлових умов робітників унаслідок невідповідності обсягів житлового будівництва темпам урбанізації.

5. Складіть порівняльну таблицю.

Доба непу	Перша п'ятирічка
Відмінне	
Спільне	

6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«Механізмів було мало, хоча будівництво Дніпровської ГЕС уважалося найбільш механізованим. Земельні роботи здебільшого виконувалися вручну за допомогою лопати, грабарки¹ й тисяч коней. Народ на будівництві був різний: ув'язнені, бандити, петлюрівці, злодії всіх мастей. Ще були білі офіцери, контрабандисти, священики, спекулянти, куркулі, сектанти, учасники заколотів, аристократи.

Усі робітники жили в темних бараках. Бригади набирали так швидко, що не встигали будувати нові бараки. З'явилися жінки. Водночас з підготовчими роботами зі зведення гідроелектростанції будували й житло. Фахівці, які приїхали зі Сполучених Штатів, мешкали окремо в спеціально побудованих для них в американському стилі котеджах, з гаражами й майданчиками для тенісу.

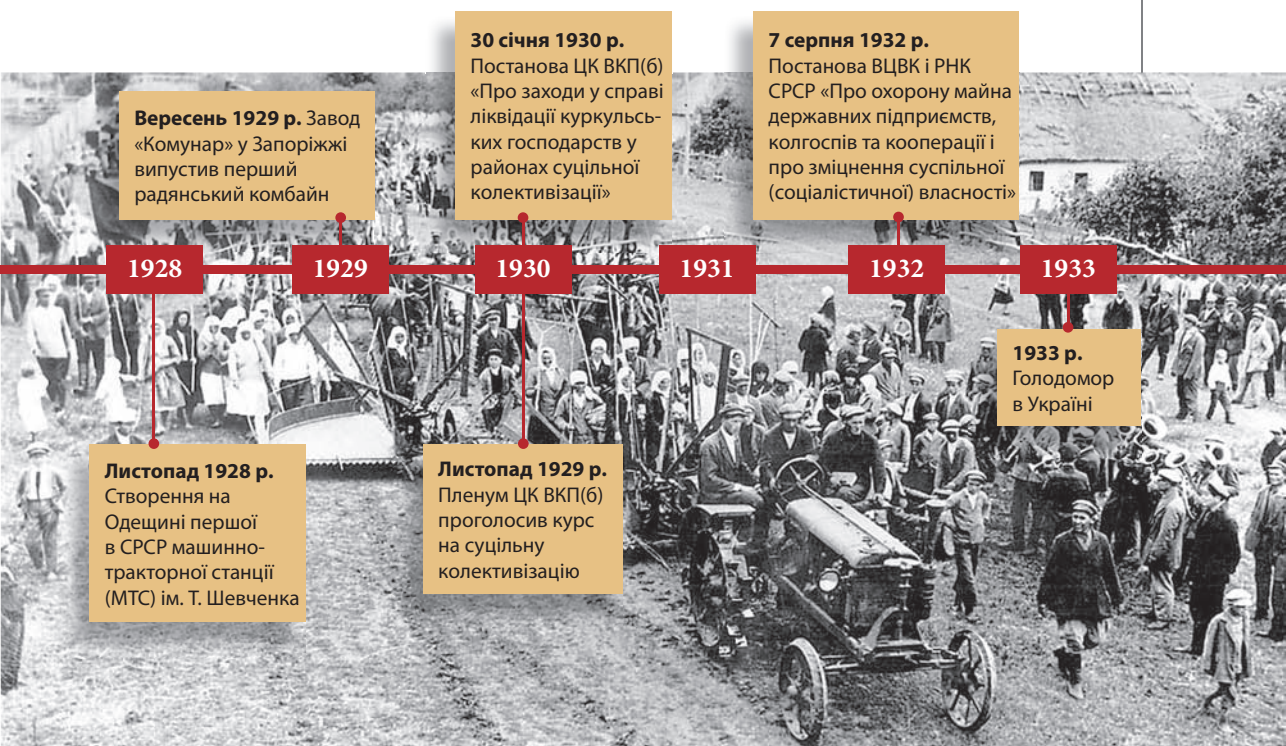
10 жовтня 1932 року відбувся мітинг з нагоди пуску Дніпрогесу. Прибуло 118 представників преси, з них 36 закордонних. На пусковому майданчику юрмилися тисячі делегатів найбільших фабрик і заводів Союзу, колгоспники, представники радянської громадськості, іноземні гості. Були присутні також партійні вожді: Орджонікідзе, Калінін, Косіор, Чубар...» (Зі щоденника працівника Дніпробуду)

¹ Віз, дроги з довгим ящиком для перевезення землі

§ 21 Суцільна колективізація сільського господарства в радянській Україні. Голодомор 1932–1933 рр.

Колективізація селянських господарств для сталінського режиму була найскладнішим етапом у створенні **командної економіки**. Перетворення мільйонів селян-власників на пролетаризованих робітників, які мали працювати за командою, здійснювалося брутальною силою. Селяни реагували на державний примус опором. Після колективізації держава могла вилучати будь-яку частку колгоспного врожаю. Вона користалася цим, щоб привласнити майже всю вироблену в колгоспах продукцію. Колгоспники відповідали на це саботажем, у результаті чого обсяг хлібозаготівель загрозливо знизився. Тоді держава розпочала **терор голодом**.

Голод, який панував в Україні в першій половині 1932 р., був спричинений хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Унаслідок каральних вилучень у селян України не тільки хліба, а й усіх без винятку продовольчих запасів голод переріс у жакливий Голодомор. Конфіскація нехлібного продовольства під прикриттям хлібозаготівельної кампанії була здійснена у два прийоми: у листопаді – грудні 1932 р. – у багатьох селах, поставлених на **«чорну дошку»**, а в січні – лютому 1933 р. – на всій території України. Наслідком терору голодом стала загибель упродовж листопада 1932 – червня 1933 рр. мільйонів українських громадян.

Вересень 1929 р. Завод «Комунар» у Запоріжжі випустив перший радянський комбайн

30 січня 1930 р. Постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації»

7 серпня 1932 р. Постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і про зміцнення суцільної (соціалістичної) власності»

1928

1929

1930

1931

1932

1933

Листопад 1928 р. Створення на Одещині першої в СРСР машинно-тракторної станції (МТС) ім. Т. Шевченка

Листопад 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) проголосив курс на суцільну колективізацію

1933 р. Голодомор в Україні

1. Як і навіщо відбувалася суцільна колективізація сільського господарства

СЛОВНИК

Колективізація сільського господарства – процес докорінної перебудови аграрного сектору, ініційований більшовицьким керівництвом наприкінці 1920-х років. Колективізація передбачала перетворення малих індивідуальних господарств на колективні підприємства (колгоспи) для встановлення цілковитого контролю держави за сільськогосподарським виробництвом і використання його ресурсів та потенціалу для індустріалізації країни.

Колгоспи існували в трьох формах залежно від ступеня відчуження селянської власності: найменшого (у товариствах спільного обробітку землі – **ТСОЗах**), середнього (**артілях**, де селяни зберігали за собою присадибну ділянку, корову й малу живність – свиню, вівцю, птицю) і максимального (**комунах**, де усуспільнювалося абсолютно все).

Радгосп (скороч. від *радянське господарство*) – державне сільськогосподарське підприємство, яке влада розглядала як фабрику з виробництва землеробської продукції. На відміну від колгоспників, вони отримували заробітну платню від держави.

Колективізація мала забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів до державного бюджету. Вступаючи до колгоспу, кожен селянин передавав свої права на розпорядження виробленою продукцією голові правління. А через нього державні установи отримували можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу й колгоспників, а скільки – вилучити до **центрального фонду**. Уже 1930 р. обмочений хліб просто з колгоспних ланів вивозили на зсипні пункти та елеватори.

Гасло **суцільної колективізації** офіційно проголосив листопадовий **1929 р.** пленум ЦК ВКП(б). У січні 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Згідно з ним Україна ввійшла до групи регіонів, у яких колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Проблему **модернізації** сільськогосподарського виробництва розв'язували шляхом будівництва державних **машинно-тракторних станцій (МТС)**. Першу в СРСР МТС створено в **1928 р.** в Україні, у **радгоспі** ім. Т. Шевченка Березівського району на Одещині.

ЗАУВАЖТЕ

Наприкінці 1932 р. в Україні діяло 594 МТС, які мали у своєму розпорядженні 25 630 тракторів і багато іншої сільськогосподарської техніки. МТС обслуговували 77 % колгоспного масиву орних земель.

» 1. Роздивіться фотографії українських селян, уміщені в тексті параграфа. Які відчуття вони у вас викликають? Оцініть за зовнішнім виглядом селян їхні статки. » 2. Дайте відповідь: 1) чому селяни не вірили, що в колгоспах житимуть краще; 2) чому заходи влади, здійснювані з метою колективізації, справляли деморалізаційний вплив; 3) чому в СРСР на довгі роки утвердилося зневажливе ставлення до селян?

↓ Перша районна конференція селянок з питання колективізації. Харківщина. 1930 р.

↓ Ударники праці колгоспу «Червоний молочар», що на Донеччині, засипають зерно у торби перед сівбою. 1932 р.

2. Чому селяни чинили опір колективізації та чому і якими методами влада боролася із заможними селянами – «куркулями»

Щоб загнати селян у колгоспи, було вирішено знищити «куркулів» – найзаможніший прошарок селянства, котрий опирався з особливою силою. Незаможних, які не погоджувалися йти в колгоспи, оголошували «підкуркульниками» і теж репресували.

У таємній постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої включали «учасників й організаторів антирадянських виступів і терористичних актів». Вони мали бути ізольовані в тюрмах або таборах. До другої категорії належали ті, хто здійснював «менш активний опір» кампанії розкуркулення. Їх разом із сім'ями виселяли в північні регіони СРСР. Розкуркуленням сім'ям, які не чинили опору, мали надаватися невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів, у спеціально збудованих висілках. Будівництво висілок потребувало коштів, а тому виявилось мертвонародженою ідеєю. Проблему розв'язали у найпростіший спосіб: почали висилати за межі України всіх розкуркулюваних.

Після визнання адміністративного тиску на селян *перегином* масштаби колективізації різко зменшилися. Однак восени 1930 р. розпочався новий наступ на село. Колективізація не перестала бути примусовою. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних площ.

СЛОВНИК

«Ліквідація куркульства як класу» – назва здійснюваної у 1930–1931 рр. керівництвом СРСР політики примусового відчуження майна у найбільш заможних селян та ізоляції тих, хто чинив опір, через насильницьке виселення з місць проживання або фізичне знищення.

Перегини (від рос. *перегибы*) – пом'якшена назва в пропагандистських текстах найжорстокіших, часто відверто терористичних методів.

← Розкуркулення селян в с. Удачне на Донбасі. 1931 р.

» Роздивіться фотографію. Якого настрою сповнені селяни?

За працю в колективному господарстві селяни не одержували майже нічого, вироблену продукцію фактично цілком забирала держава. Облік праці в колгоспах переводився не в грошові, а в трудові одиниці – **трудодні**.

У 1930–1931 рр. занепад колгоспного виробництва позначався не стільки на поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У першій половині 1932 р., коли хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. завершилися і в селян забрали все, у багатьох районах України спалахнув справжній голод з випадками канібалізму й загибеллю десятків тисяч людей. Замість того щоб відмовитися від спотворених виробничих відносин, Сталін та його найближче оточення вдалися до репресій. **7 серпня 1932 р.** ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшувальних обставин» – позбавленням волі на строк не менш як 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля для сім'ї, що голодувала, селянин діставав повний строк у концтаборі. У народі цей драконівський акт охрестили «законом про п'ять колосків».

КУРКУЛЯ, ЗЛОДІЯ ШУЛЕЖКА

засуджено до розстрілу
НЕМАЄ ПОМИЛУВАННЯ ВОРОВАМ ГРОМАДСЬКОЇ ВЛАСНОСТІ
НА ОХОРОНУ ВРОЖАЮ, ПРОТИ КУРКУЛЬСЬКИХ „ПАРИКМАХЕРІВ“
ОРГАНІЗУВАТИ ВСІХ ЧЕСНИХ КОЛГОСПНИКІВ
ДО НАЙВИЩОЇ МІРИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Днями газета сигналізувала Шулежку, залишившись у місті ДЕРЖАВІ ВБІГО МАЙНА. Ра-
 про злодійський вчинок курку. Зінов'ється ошу, займался ший-фом з шия суд ухвалив стигу-
 ля Шулежка Гривляво, з В-нитвом, на кожному крошці з куркуля Шулежка на ко-
 Висніського району, який сир-ствя за розкуркулених бат-рися артілі Ім Петроського
 стематично займався крадіж-ків. При обшуку на подвір'ї 2000 крб. за нанесенні артілі
 ісами, шкідницькою роботою, Шулежка було також знайдено збитки.
 який нависно скопив на да локошону і озиму пшеницю.
 нах артілі Ім. Петровського Шулежка всіма засобами нама-
 (околиці міста) 112 хлібхатих і кер- як найбільше нанести
 сажнів яроп пшениці. Шулежка ікоди Раданської влади, підір-
 було затримано об'язником ар-
 тілі і відано до суду.
 6-го липня нічна сесія Ода-
 ть, ського обласного суду судила мадської власності, суд на-
 куркуля, злодія Шулежка, на основі закону уряду від 7 гоги класову
 вийші в артілі Ім. Петроського кер- як найбільше нанести Шу-
 на суді визнали, що батьки важе ДО НАЙВИЩОЇ МІРИ СО-
 Шулежка розкуркулені і ви-ЩІЛЬНОГО ЗАХИСТУ—РОЗСТРІЛ-
 слани за межі України, а самЗ КОНФІСКАЦІЇ НА КОРИСТЬ колгоспів.

Вирік пролетарського суду колгоспники зустріли з заво-
 лодженням.
 Пролетарський суд нещадно-
 каратиме всіх ворогів громад-
 ської власності—куркуля, злодія,
 крадія. Треба ще більше посилю-
 вати класову діяльність уміти
 і викрияти наймен-
 ші сороби куркулів та їхніх
 агентів і шкодити, підирвати між-
 колгоспів.

» Про що свідчать гасла на плакаті? До чого вони закликають? Які три плани використав художник-пропагандист? Яку інформацію вони мали навіювати селянам? Чому портрет Сталіна значно більший за все, що зображено на плакаті? » Про яких «парикмахерів» (перукарів) ідеться у фрагменті газети? Як ви оцінюєте таку кару?

3. Чому Голодомор 1932–1933 рр. кваліфікують як геноцид українського народу

Втрати зерна з урожаю 1932 р. виявилися величезними через нестачу посівного зерна, яке вивезли під час хлібозаготівлі й голоду, що вже лютував у третині районів України. До жовтня 1932 р. із колгоспників та одноосібників вдалося витиснути 132 млн пудів хліба, тобто менш ніж половину скороченого, порівнюючи з попереднім роком, плану. Тоді Сталін надіслав в Україну з надзвичайними повноваженнями хлібозаготівельну комісію на чолі з головою радянського уряду В. Молотовим. Молотовська комісія викачала із села весь хліб для хлібозаготівель, але не виконала плану. Тоді задля покарання боржників вона запровадила «**натуральні штрафи**» м'ясом та картоплею. Одночасно за розпорядженням Кагановича в Україні було запроваджено систему «**чорних дощок**». Господарства, занесені на «чорні дошки», оточували збройні загонами. З них вивозили всі продовольчі та насінні запаси, було заброньовано торгівлю і постачання будь-яких товарів.

1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали телеграму за підписом Й. Сталіна, яка започаткувала кампанію повсюдного пошуку хліба. У всіх регіонах України, крім прикордонних, з активною участю комнезамівців і відряджених на хлібозаготівлі робітників із міст (яким говорили, що їхні сім'ї голодують через куркульський саботаж хлібозаготівель) почалися подвірні обшуки. Конфіскували запаси будь-якої їжі – сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушні, цибулі тощо. Забирали все продовольство, яким селяни мали харчуватися до нового врожаю. **Конфіскація продовольства тлумачилася як справедлива кара за «куркульський» саботаж.** Вона здійснювалася відкрито, з висвітленням у районних газетах. До того ж існувало законодавство про «натуральні штрафи».

У березні 1933 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор написав Сталіну доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. У ній він ужив фразу, яка пояснює причини терору голодом: «*Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах*». Під «найбільш неблагополучними» малися на увазі райони з величезною смертністю від **Голодомору**, який уже лютував в українському селі.

Організаторам голоду треба було вдавати, що його не існує. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У та протоколах політбюро ЦК слово «голод» не згадувалося. Табу на слово «голод» щодо тогочасних подій дотримувалися в СРСР до грудня 1987 р.

Щоб адміністративно «прив'язати» селян до колгоспів, Сталін запровадив з грудня 1932 р. **внутрішні паспорти** для населення міст і новобудов. Жителі сільської місцевості, яким паспортів не видавали, вже не могли легально влаштуватися в місті. Паспортизація населення вимагала певного часу і не могла одразу виявити втікачів із села. Потік утікачів припинили за допомогою внутрішніх військ. Україна була оточена за периметром своїх кордонів **загороджувальними загонами**, щоб перешкодити появі голодних селян в інших республіках. Без спеціального дозволу селянам не можна було пересуватися залізницями.

У січні 1933 р. було видано декрет ЦК ВКП(б), який повністю забороняв вихід селян «за хлібом» з УСРР.

СЛОВНИК

Геноцид – дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове її знищення (стаття II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.)

Жертвами Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні стали мільйони українців.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Згідно з першою та другою статтями Закону, Голодомор 1932–1933 років в Україні є **геноцидом українського народу**, публічне заперечення якого визнано порушенням над пам'яттю мільйонів жертв, приниженням гідності українського народу і є неправим. Те, що Голодомор є геноцидом українського народу, доведено в судовому порядку і відображено в Постанові Апеляційного суду м. Києва від 13.01.2010.

4. Як склалася доля колгоспного ладу після 1933 р.

На січневому (1933) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін заявив, що настав час відмовитися від політики прискорених темпів індустріалізації, тому що, мовляв, її завдання виконані. Насправді треба було рятувати охоплене кризою сільське господарство. Поворот в економічній політиці мав наслідком заміну продрозверстки на податок, а також дозвіл колгоспам та одноосібникам реалізовувати вироблену продукцію, окрім твердо зафіксованої податкової норми, за цінами вільного ринку. Сталінський режим відмовився від суворого й неухильного втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю в примусово створених комунах. А селяни (не одразу, а тільки після кампаній розкуркулення й терору голодом) змирилися з необхідністю працювати в сільськогосподарській артілі, коли їм дозволили розпоряджатися частиною виробленої в ній продукції.

У середині 1937 р. в Україні налічувалося 27 347 колгоспів, у яких працювало понад 7 млн селян. На той час ще залишалося 154 тис. одноосібних дворів, або менш ніж 4 % від загальної кількості. *«Суцільна колективізація» стала реальним фактом.* Позбавлені землі й засобів виробництва, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані випрацьовувати *«обов'язковий мінімум трудоводнів»*. У колгоспах з 1933 р. організовували **бригади** з постійним складом працівників, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. У рілничих бригадах, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур, створювали **ланки**. Згодом **ланкова система** організації праці поширилася на вирощування зернових культур. Була запроваджена індивідуальна та дрібногруппова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці. Матеріальна зацікавленість позначилася на продуктивності праці у громадському господарстві.

Запровадження матеріальної зацікавленості в господарюванні виявилось для держави набагато вигіднішим, ніж відбирання всього вирощеного врожаю насильницькими методами. У 1933 р. Україна дала державі 317 млн пудів хліба, в 1935 р. – 462 млн, у 1938 р. – 545 млн. Зростання хлібопоставок відбувалося паралельно з певним підвищенням життєвого рівня колгоспного селянства.

Розділ 4. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має

Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

Проаналізуйте схему. Серед наведених тверджень про наслідки «суцільної колективізації» в Україні оберіть три, які вважаєте найістотнішими. Свій вибір обґрунтуйте конкретними фактами. Які з наслідків вважаєте суб'єктивними? Чому?

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

- Ліквідація приватної власності селянина на засоби виробництва, тобто встановлення його економічної залежності від держави
- Забезпечення переходу створюваного в сільському господарстві національного доходу в галузях, прискорений розвиток яких мав для держави особливе значення (важка індустрія, військово-промисловий комплекс)
- Поширення на сільське господарство директивного планування
- Закріпачення селян у колгоспах через запровадження паспортної системи з обов'язковою пропискою паспортів лише для населення міст і новобудов
- Перетворення селян на найману робочу силу, змушену працювати там і тоді, де і коли їм накажуть бригадири й ланкові

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Ухвалення «закону про п'ять колосків» **»** Проголошення курсу на суцільну колективізацію пленумом ЦК ВКП(б) **»** Початок «ліквідації куркульства як класу».
2. Покажіть на карті регіони, які найбільше постраждали від Голодомору.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *колективізація сільського господарства, колгоспи, ТСОЗ, артіль, коммуна, «чорна дошка», радгосп, «куркулі», «підкуркульники», «ліквідація куркульства як класу», трудовні, «натуральні штрафи», «закон про п'ять колосків», колгоспні бригади.*
4. Укладіть порівняльну таблицю.

Доба непу	Перша п'ятирічка
Відмінне	
Спільне	

5. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень. **»** Масове усуспільнення селянської землі, худоби, реманенту, утвердження артільної організації праці в колгоспах, які здебільшого завершилися восени 1931 р., означали радикальну зміну соціально-економічного укладу повсякденного життя в українському селі. **»** Селянин, крім постійної прописки в колгоспі, був «прикріплений» до рільничої бригади. **»** Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка для селян створила умови, несумісні з життям.
6. Прочитайте народні частівки. Яким реаліям їх присвячено? Як селяни ставилися до політики партії? Чому попри таке ставлення суцільна колективізація стала реальним фактом?

Був господарем при непі,
А у созі, як в халепі:
Хто як хоче поганяє,
Бо за дурня тебе має.

Сидить баба на рядні
та й рахує трудовні:
– Трудодень, трудовень,
дайте хліба хоч на день.
Працювала вісім день,
заробила трудовень.

А від того трудовня,
голодую я щодня.

Чом село так лементує?
То буксир¹ в нім хазяйнує:
У людей хліб забирає –
Хай село усе вимирає.
Голод, холод в нашій хаті,
Ніщо їсти, ніде спати,
Наш сусід уже здурів
І дітей своїх поїв.

¹ Бригада з «передового» господарства, яка «брала на буксир» господарство, що відставало у справі виконання хлібозаготівельного плану.

§ 21. СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ. ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр.

§ 22 Історичні документи про витоки, причини та наслідки Голодомору. Практичне заняття № 5

1. Яким було повсякденне життя селян наприкінці 20-х – на початку 30-х років 20 ст.

Роздивіться плакати. Про які особливості повсякденного життя селянства наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. вони свідчать? За допомогою яких слів та образів створено воєнізований образ епохи? Наскільки він відповідає дійсності? Які події визначили репресивний характер соціально-економічних перетворень в українському селі? Якими були наслідки цих перетворень?

Проаналізуйте ідеологічне навантаження плакатів. З якою метою їх створено? Яку думку вони мали донести, які почуття нав'язати, які уявлення або стереотипи сформувати? На підставі зображень доповніть перелік пропагандистських образів: куркулі – класові вороги; їх належить знищити; збройний захист колгоспів... Чому справжня мета пропаганди тієї доби – не утвердження віри у «світлі ідеали комунізму», а насадження страху?

Прочитайте фрагмент документа. Про які особливості колгоспного життя українських селян (що залишалися незмінними до кінця 1930-х рр.) дізнаємося з нього? Яку функцію виконували постійні бригади в колгоспах?

ДОКУМЕНТ
1

З «Тимчасових правил трудового розпорядку в колгоспах», затверджених ЦК КП(б)У у квітні 1933 р.: «1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади. 2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах. 3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору. 4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань. 5) Перерви на сніданок і обід не дозволяються без розпорядження бригадира. 6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна. 7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати у своїй садибі».

Виконайте завдання 1. Сформулюйте 4–5 тверджень про статус та спосіб життя українських селян на початку 1930-х рр.

» 1. Роздивіться фотодокументи. Кого і що ви на них бачите? » 2. З'ясуйте, чому фотограф обрав саме такий ракурс, яку мету він перед собою ставив? » 3. Які деталі на фото свідчать про рівень добробуту цих людей, їхній моральний і психологічний стан? » 4. Чи співчуваєте ви їм? Можливо, у вас виникають інші відчуття, які саме? » 5. Чи можна твердити, що на світлинах відтворено справжній образ епохи? Чому?

← Активісти виносять речі з хати «куркуля». Поділля. 1929 р.

← Сім'ю «куркуля» виганяють з власного двору. Донеччина. 1930 р.

↓ Обід родини фотографа-аматора М. Боканя. С. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. 1933 р.

§ 22. ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ВИТОКИ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ. Практичне заняття № 5

2. Що довідуємося з джерел про причини Голодомору 1932–1933 рр.

Оберіть один із поданих нижче документів та опрацюйте його за запитаннями. Підготуйте повідомлення з аналізом джерела.

ДОКУМЕНТ
2

З листа Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р.: «Якщо не візьмемося саме зараз за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) є не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих та несвідомих петлюрівців, врешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки становище погіршає, ці елементи не вагатимуться з відкриттям фронту усередині (й поза) партією, проти партії...»

1. Що це за документ? Про які процеси та явища в ньому йдеться?
2. Які висновки мав зробити Каганович з настанов Сталіна? Що це означало для України?
3. Чому радянське керівництво так трималося за Україну?

ДОКУМЕНТ
3

З ухвали касаційної колегії Верховного Суду УСРР (25 грудня 1932 р.): «Розглянувши в порядку касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду від 15 жовтня 1932 р. про Кліменко Анастасію Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за арт. 54 КК (артикул – застаріла назва статті або розділу будь-якого закону, розпорядження тощо) та за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII.1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням у правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора на скасування арт. 351 КПК уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої... А тому, керуючись арт. 365–370 КПК, суд ухвалив: касаційну скаргу залишити без наслідків, а вирок – у силі».

1. Що це за документ? Про які процеси та явища в ньому йдеться?
2. Які особливості документа свідчать про його типовість? 3. Якою була мета репресивних заходів? 4. Чи виправданою була така жорстокість влади?

ДОКУМЕНТ
4

Сталінська телеграма керівникам УСРР (1 січня 1933 р.): «Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.: запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

- а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;
- б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які продовжують вперто ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охо-

1. Що це за документ? Про які процеси та явища в ньому йдеться?
2. Чому Сталін наголосив на «широкому оповіщенні»? Навіщо генсеку було звертатися до українських селян?
3. Чому ця телеграма стала сигналом до масових обшуків, під час яких на підставі усних вказівок у селян забирали все продовольство?

рону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)».

Визначте, які з причин були безпосередніми провісниками Голодомору, а які засвідчили його кульмінацію.

ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

- Новорічна (від 1 січня 1933 р.) телеграма Й. Сталіна українському селянству з вимогою здати державі «прихований» хліб, яка започаткувала кампанію повсюдного пошуку цього хліба командами «активістів» під наглядом і керівництвом чекістів. Під час обшуків конфісковували все наявне продовольство.
- Великі обсяги експорту хліба з метою одержати валюту, щоб оплатити замовлене за кордоном устаткування для новобудов важкої індустрії.
- Установлення нереальних хлібозаготівельних планів, намагання виконати які призвело до конфіскації в селян усіх запасів зерна – насіннєвого, фуражного, продовольчого.
- Директива Й. Сталіна від 22 січня 1933 р. про запобігання масовому виїзду селян, які потерпали від голоду, з УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю.
- Заборона на інформацію про голод у Радянському Союзі (діяла до грудня 1987 р.).
- Запровадження надзвичайною хлібозаготівельною комісією в Україні під керівництвом глави радянського уряду В. Молотова законодавства про натуральні штрафи (м'ясом і картоплею) щодо боржників із хлібозаготівлі.
- Реалізація Закону «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. («закон про п'ять колосків»).

3. Як документи розкривають сутність Голодомору

ДОКУМЕНТ
5

З листа керівника Дніпропетровської обласної партійної організації М. Хатаєвича до Й. Сталіна (початок березня 1933 р.): «Становище з браком продовольства на селі виявилось тут, у Дніпропетровській області, набагато важчим і серйознішим, ніж я міг передбачити. Я просто завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодної смерті, опухання і захворювань від голоду. Останніми днями дедалі частіше надходять повідомлення про трупоїдство і людодїство».

ДОКУМЕНТ
6

З довідки ДПУ УСРР «Про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України» від 12 березня 1933 р.: «Найбільш уражені продзатрудненнями – Дніпропетровська, Київська області та Автономна Молдавська СРР. За кількістю сімей, що голодують, з найвищим ризиком захворювань і смертності передує Дніпропетровська область. Більшість тих, хто потерпає від голоду, – колгоспники. До них належать переважно багатосімейні господарства,

що виробили незначну кількість трудоднів. Зареєстровані також факти голоду серед колгоспників, що виробили велику кількість трудоднів, але не отримали в колгоспі харчових продуктів внаслідок розбазарювання і крадіжки хліба в момент збирання. Серед одноосібників зазнають продзатруднення багатосімейні, головним чином бідняцькі, господарства. Більшість із них останнім часом не вело сільськогосподарської діяльності».

» 1. Узагальнивши свідчення джерел, сформулюйте 2–3 твердження, які розкривають справжню сутність Голодомору 1932–1933 рр. » 2. Які факти, що про них йшлося в параграфі, підтверджують намір радянсько-комуністичної влади знищити частину української нації?

Виконайте завдання 2. Скориставшись матеріалами параграфа, доведіть, що Голодомор 1932–1933 рр. був **геноцидом** українського народу.

Виконайте завдання 3. Чому, на вашу думку, радянсько-комуністична влада СРСР десятиліттями приховувала факти про Голодомор 1932–1933 рр.?

Доберіть конкретні факти до положень, що характеризують наслідки Голодомору.

Голодомор 1932–1933 рр. призвів: » до незворотної зміни демографічної ситуації; » руйнації селянського способу життя; » втрати традиційних цінностей; » переривання зв'язку між поколіннями; » втрати історичної пам'яті та, зрештою, зміни соціальної структури української нації; » ураження суспільної свідомості страхом та безпрецедентної деморалізації суспільства, ознаки якої подекуди виявляються й досі (постгеноцидний синдром).

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

У чому ви вбачаєте найтрагічніші наслідки Голодомору? Як ви гадаєте, чи цілком подолано ці наслідки? На ваш погляд, чому держава Україна прагне міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом?

§ 23 Масові репресії в радянській Україні

Терор голодом 1932–1933 рр. шокував багатьох представників більшовицької керівної ланки. Не бажаючи бути учасниками злочинної структури, що на неї перероджувалася компартійно-радянська олігархія на чолі з Й. Сталіним, вони почали шукати шляхи до виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б). Безпосередньо проти Й. Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Однак членів Центрального комітету обирали таємним голосуванням. За його результатами у Й. Сталіна виявилось менше голосів, ніж у інших кандидатів. Найбільшу підтримку делегатів отримав С. Кіров. 1 грудня 1934 р. С. Кірова було вбито. Причетність Й. Сталіна до цієї акції не доведена документально. Але смерть Кірова була вигідна лише Сталіну. Генсек позбувся можливого в майбутньому суперника й одержав переконливі підстави для розгортання терору, спрямованого проти міфічних «ворогів народу». До «чистки» компартійного апарату, ВКП(б) і всього суспільства він долучив Наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з М. Єжовим.

У 1930-х рр. у СРСР остаточно визрів **тоталітарний режим**, заснований на системі насильства, позбавленні людей елементарних прав і свобод, на політичній диктатурі вождів партії, яка уособлювала «соціалістичну» державу.

1. Якими були перші прояви масового терору радянсько-комуністичної влади проти громадян УСРР

Одним із перших кроків до масового терору стала кампанія боротьби зі «шкідниками» та «саботажниками». Ви вже дізналися про «**Шахтинську справу**», коли на лаві підсудних опинилися представники інженерно-технічної інтелігенції.

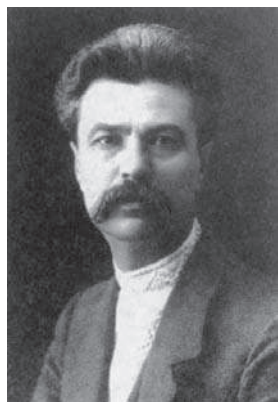
Першим судовим процесом проти української гуманітарної інтелігенції став розгляд справи «Спілки визволення України» («СВУ»), що відбувся у Харкові в березні 1930 р. Він мав на меті дискредитацію української інтелігенції: на чолі цієї міфічної спілки нібито стояв один із керівних діячів Української революції, віце-президент ВУАН **Сергій Єфремов**. Усього на лаві підсудних опинилося 45 осіб: два академіки ВУАН (С. Єфремов і М. Слабченко), 15 професорів вишів, 10 учителів, письменники, священники, редактори, кооператори, студенти. У минулому 31 звинувачений належав до різних українських політичних партій, шестеро були членами Центральної Ради, двоє – міністрами УНР, один – прем'єр-міністром (В. Чехівський). Третина підсудних працювала в системі ВУАН. Загалом, у цій справі пізніше було заарештовано понад 6 тис. осіб.

Справі «СВУ» передували менш резонансні акції, пов'язані з боротьбою проти «**націонал-ухильництва**». Кожен з ухилів уособлював певну групу потенційно опозиційних режиму сил: «**шумськізм**» – працівників радянського і партійного апаратів; «**хвильовізм**» – творчу інтелігенцію; «**волобуєвщина**» – наукову інтелігенцію; «**скрипниківщина**» (від 1933 р.) – так звану лєнінську гвардію.

У 1926 р. на політбюро ЦК КП(б)У Л. Каганович звинуватив Наркомат освіти і його наркома О. Шумського в українському націоналізмі, оскільки, мовляв, вони обмежували права національних меншостей в Україні. На початку 1927 р. Каганович констатував неймовірний розвал у роботі Наркомату освіти. О. Шумський подав у відставку. Наркомос очолив М. Скрипник. Х з'їзд КП(б)У (1927 р.), який відбувся під цілковитим контролем Кагановича, засу-

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) – організація державної влади, характерними рисами якої є цілковитий контроль над усіма сферами життя суспільства, заборона демократичних організацій, ліквідація реальних конституційних прав та свобод, репресії, мілітаризація суспільного життя.

«**Чистка**» – офіційна назва процесу очищення компартійно-радянського апарату і всієї партії від бюрократілих, корумпованих і ворожих елементів. Насправді партія позбавлялася інакодумців, усіх тих, хто не мирився з чинопочитанням, нав'язаним на підставі «демократичного централізму».

← **Сергій Єфремов (1876–1939)**

У березні 1917 р. увійшов до складу Української Центральної Ради, згодом був обраний заступником голови УЦР і членом Малої Ради. Після створення Генерального секретаріату УЦР обіймав пост генерального секретаря міжнародних справ. З вересня 1917 р. очолював Українську партію соціалістів-федералістів. Позбавлений можливості займатися активною політичною діяльністю, проводив велику наукову роботу. У справі «СВУ» засуджений до десяти років позбавлення волі. Перші сім років провів у Ярославському політизоляторі. 1937 р. його перевели до Владимирського політичного ізолятора. Помер, за офіційними даними, в березні 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу.

див «націоналістичний ухил Шумського». З'їзд запропонував проводити рішучу боротьбу з **націоналістичними ухилами**, хоч не зазначив, у чому конкретно вони виявляються.

Підставою для звинувачень економіста **Михайла Волобуєва** стала стаття «До проблеми української економіки», надрукована в журналі «Більшовик України». М. Волобуєв обґрунтував, чому народним господарством в Україні мають керувати українські економічні центри. Учений висловив незгоду з «надмірним вилученням прибутку поза межі України» і поставив питання про «доцільність контролю Україною та іншими союзними республіками союзних органів».

СЛОВНИК

«Націонал-ухильництво» – ідеологічний штамп, що вживався в агітаційно-пропагандистській роботі в СРСР і стосувався тих членів компартії, які «переоцінювали, перебільшували значення місцевих особливостей».

2. Що розповідають джерела про судовий процес над «СВУ»

Прочитавши джерело, з'ясуйте, про що в ньому йдеться, коли відбулися описані події, визначте, як автор ставиться до них. З'ясуйте значення подій та явищ, які висвітлено в джерелі. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть своє ставлення до подій або діячів, згаданих у ньому.

ДОКУМЕНТ 1

Зі спогадів активного учасника національно-визвольних змагань **Бориса Антоненка-Давидовича**: «Тільки-но розпочався судовий процес над СВУ в Харкові, як по київських установах і підприємствах почалась кампанія загальних зборів робітників та службовців, на яких одностайно схвалювали резолюції з вимогою застосувати до підсудних найвищу міру покарання – розстріл. Утриматись або, боронь Боже, голосувати проти – було небезпечно, тим-то й була така “одностайність”.

Їхати до Харкова треба було з двох причин: по-перше, не виключено, що наступного дня прийдуть до мене брати заднім числом той підпис або ще зажадають належного інтерв'ю, а по-друге, треба кінець кінцем дізнатись, що ж справді відбувається на сцені харківської опери. Радіопередача про перший день процесу, яку я слухав через навушники, бо гучномовців ще не було, вразила не тільки мене. Підсудні, починаючи з Єфремова, вважали за слушний обвинувачувальний висновок, котрий закидав їм терор, готування до повстання та всі ті смертні гріхи, за які розплата могла бути тільки ціною життя. Але, коли допит підсудних дійшов до Петра Холодного з Чернігова, той категорично відкинув його, і засідання суду перервали до вечора, а всіх підсудних одвезли до тюрми... Якась пружина в механізмі добре злагодженого процесу несподівано зіпсувалась, і її треба було конче спішно відремонтувати. На це пішло півдня, і вечірнє засідання почалося знову з допиту Холодного. Цього разу він беззастережно визнав обвинувачення за слушне, й допит решти підсудних пройшов зовсім гладко. Чому сталась через кілька годин перерви така зміна в поведінці Холодного – ми дізнаємось далеко пізніше, а тим часом годі було чимось пояснити її й зрозуміти».

На основі біографічної довідки, уривків з документів та відомостей з попередніх тем підготуйте розповідь про С. Єфремова за планом: **» 1.** Які основні віхи громадської та політичної діяльності С. Єфремова? **» 2.** Чому С. Єфремов відійшов від політики за радянських часів?

Судовий процес над «СВУ»: 45 душ на стільцях підсудних, що протягом 42 днів брали участь у лицедійстві, широковідомому тоді під влучною назвою «Опера СВУ, музика ДПУ» (судовий процес над «СВУ» відбувся в будинку Харківської опери)

3. Якою була природа партійно-радянського апарату в СРСР. У чому сутність Великого терору і як він відбувся

У 1928 р. Й. Сталін здобув у СРСР диктаторську владу. Навіть члени політбюро ЦК, які формально за компартійним статутом мали ті самі права, що й генсек, тепер стали такими ж безправними перед диктатором, як і пересічні громадяни. Він міг перетворити кожного на «табірний тил».

» Яку лінію партії демонстрував глядачам цей плакат?

Використавши у 1932–1933 рр. проти українського селянства терор голодом, Сталін не залишив поза увагою й інші верстви населення. Репресивна машина не оминула церкви та духівництва, яким відповідно до радянської ідеології не було місця в соціальній структурі. У 1932 р. Сталін проголосив запровадження «безбожної п'ятирічки» й ліквідацію в СРСР до 1937 р. всіх релігійних конфесій і зовнішніх виявів релігійності.

У березні 1937 р. в СРСР почалася кампанія репресій, відома як **Великий терор**. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність *саботажників, шпигунів і диверсантів*. Зловісний **1937 рік** розпочався в Україні набагато раніше, ніж у інших регіонах СРСР, майже одразу після приїзду П. Постишева в 1933 р. Однак найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 1937-му.

2 липня 1937 р. Сталін підписав рішення ЦК ВКП(б), на основі якого з'явився таємний оперативний наказ по НКВС СРСР із визначенням розверстки «ворогів народу». Вимагалось у найближчі чотири місяці викрити й репресувати 269 тис. «ворогів», із них 76 тис. – за першою категорією (розстріл), а 193 тис. – за другою (ув'язнення в тюрмі або таборі).

→ Центральний меморіал на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» в околицях Києва. Створений 1994 р. для увічнення пам'яті жертв політичних репресій сталінського режиму

Щоб полегшити виявлення такої кількості «ворогів народу», чекістам офіційно було дозволено використовувати фізичні методи впливу на допитуваних. Під тортурами люди часто визнавали себе винними у скоєнні найхімерніших злочинів, давали неправдиві свідчення проти знайомих і навіть рідних.

1937 р. став переломним у долях багатьох в'язнів-українців. Так, в **урочищі Сандармох** у Карелії (Росія) упродовж кількох днів (з 27 жовтня до 4 листопада) 1937 р. вбили 1111 осіб. У розстрільному списку тих днів було вказано прізвища 201 в'язня-українця, серед яких видатні діячі української культури: Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров...

Найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій розташоване в **Биківнянському лісі** поблизу Києва. Саме тут у 1936–1941 рр. таємно ховали розстріляних органами НКВС репресованих осіб, зрівнюючи могили із землею. На сьогодні, за виявленими й опрацьованими документами, встановлено прізвища 14 191 особи. На думку дослідників, у Биківні поховано не менш як 100 тис. людей.

→ Плакат із зображенням Сталіна з дівчинкою Гелею (Енгельсіною) Маркізовою. Сталіна – «найкращого друга дітей» – сфотографовано 1936 р. у Кремлі на офіційному прийнятті трудящих Бурят-Монгольської АРСР. До речі, батька Гелі було розстріляно як ворога народу, матір заарештовано, вона вкоротила собі віку

» *Поміркуйте, з якою метою пропагандисти використовували сюжети «влада і діти». Поділіться припущеннями, як образ партійного лідера в колі дітей мав впливати на сприйняття влади. Які емоції у громадян прагнули викликати пропагандисти такими образами?*

Усього жертвами репресій ДПУ-УДБ НКВС у 1933–1938 рр. стали 360 тис. громадян України. Закінчився Великий терор з усуненням наркома НКВС **М. Єжова** в листопаді 1938 р. Його розстріляли за стандартним звинуваченням: *«шпигунство на користь іноземних розвідок»*.

На XVIII з'їзді ВКП(б), який відбувся в березні 1939 р., стало очевидно, що становище Сталіна в партії і державі істотно зміцнилося. Старі партійні кадри були винищені майже цілком. Ставати в опозицію до генсека ніхто більше не наважувався. Так утвердився «культ особи».

Оберіть кілька тверджень про наслідки політичних репресій та на їх основі аргументуйте відповідь на запитання: *Чому внаслідок масових репресій деформацій зазнало все суспільство?*

Наслідки політичних репресій 1930-х рр. в радянській Україні

- Посилення політичної залежності України від центру.
- Знищення або нейтралізація в концтаборах потенційних противників тоталітарного режиму. Придушення опозиційних сил, зокрема через створення фіктивних антирадянських організацій у кабінетах чекістів.
- Руйнування горизонтальних зв'язків між людьми (у тому числі встановлення нагляду за релігійними громадами і втручання в сімейні стосунки). Нав'язування громадянам обов'язкового членства у побудованих на засадах «демократичного централізму» вертикальних структурах (масова партія, комсомол, профспілки, громадські організації).
- Фізичне знищення сотень тисяч українців усіх соціальних верств, розкол суспільства, протиставлення соціальних верств одна одній.
- Занепад української національної культури внаслідок фізичного винищення інтелектуального потенціалу республіки.
- Підтримка головного стимулу до праці на державу – страху. Забезпечення системи таборів ГУЛАГу дармовою робочою силою.
- Деформація морально-етичних відносин і нагнітання атмосфери страху, взаємної підозри, недовіри та абсолютної покори владі.
- Поразки Червоної армії на початковому етапі війни з гітлерівською Німеччиною через неукомплектованість кадрами кваліфікованих командирів і небажання істотної частини мобілізованих громадян, які пройшли через Голодомор і Великий терор, захищати цю владу.

4. Чи діяли норми нової Конституції СРСР

У лютому 1935 р. відбувся VII з'їзд рад СРСР. Напередодні з'їзду пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести до його порядку денного питання про зміни в Конституції СРСР, спрямовані на демократизацію виборчої системи. Раніше робітники мали п'ятикратну перевагу над селянами в нормах представництва. Тепер вибори пропонували зробити рівними. Раніше вибори в систему рад були багатоступеневими. Тепер вони мали стати прямими. Раніше делегатів у ради кожної ланки адміністративно-територіального поділу висували відкрито – підняттям рук. Тепер вибори пропонували зробити закритими, з кабінками для голосування. Радянська виборча система мала набути парламентської форми.

Розділ 4. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію СРСР. За її зразком були розроблені проекти конституцій союзних республік. Проект **Конституції УРСР**¹ опубліковано 1 січня 1937 р. Наприкінці січня **надзвичайний XIV з'їзд рад України** її затвердив.

Утім, радикальна зміна виборчої системи не позначилася на реальній владі, адже ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі. Однак демократична процедура виборів створювала загрозу для диктатури партійних комітетів. Виборці могли обрати тих, кого вони хотіли, а не рекомендованих райкомом партії цілком лояльних людей. Щоб такого не трапилося, на кожне місце в системі рад висувався тільки один кандидат – від **блоку комуністів і безпартійних**. У бюлетені для таємного голосування друкувалося тільки прізвище цього кандидата і назва колективу виборців, який його висував. Щоб висловити своє позитивне ставлення до кандидата, виборець не повинен був робити будь-яких позначок у бюлетені, а просто опустити його в урну. Щоб викреслити прізвище кандидата, йому треба було зайти в кабінку для таємного голосування. Однак за умов масових репресій майже не знаходилося сміливців, які наважувалися б викреслити прізвище офіційно схваленого єдиного кандидата від блоку комуністів і безпартійних.

¹Порядок слів у назвах союзних і автономних республік за новою Конституцією змінився. Наприклад, Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР.

Поміркуйте, навіщо радянській виборчій системі вирішили надати парламентської форми. Чому нова Конституція поглибила моральну деградацію суспільства?

» Які деталі на плакатах указують на тоталітарний режим у країні попри гасла про народовладдя? » Як пропагандистська продукція свідчить про поширення культу особи в країні? » Чому художники, попри очевидне надуживання образом генсека, не могли не зобразити його на плакаті? » Чи можна твердити, що пропаганда, всупереч настановам, стала доказом тоталітаризму та культу особи?

1. **Установіть хронологічну послідовність подій:**
  - » Переїзд вищих державних та партійних установ з Харкова до Києва
  - » Судовий процес над організацією «Спілка визволення України»
  - » Схвалення нової Конституції УРСР Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом рад.
2. **Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *тоталітарний режим, «націонал-ухильництво», «шумськізм», «волобуєвщина», Великий терор, «єжовщина», «вороги народу», «безбожна п'ятирічка», культ особи, сталінська Конституція, «СВУ», УНЦ, НКВС, ГУЛАГ, ДПУ.*
3. **Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби:** С. Єфремов, М. Грушевський, Л. Каганович, О. Шумський, М. Скрипник, М. Волобуєв, М. Єжов.
4. **Про який «судовий» процес ідеться в джерелі?** Сформулюйте відповіді про конкретні факти, обставини процесу («Що? Де? Коли? Як? Навіщо?»)
«Підсудних привозили з тюрми не в “чорних воронках”, а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з тістечками. Організатори явно перегравали... Особливо ці масні й демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі, – все належало до заздалегідь розробленого ритуалу, й підсудні мали коритися йому.»
5. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**
«Дозволю, якщо це петлюрівець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40 % того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять» (із заяви Житомирського обласного управління НКВС УРСР своїм підлеглим, 1938 р.).
6. **У яких твердженнях ідеться про С. Єфремова?**
  - » 1. Один із лідерів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), один із засновників Української Центральної Ради.
  - » 2. Член Спілки радянських письменників України, автор творів, присвячених подіям 1917–1920 рр.
  - » 3. Очолював делегацію УНР у переговорах з Німеччиною та її союзниками в Брест-Литовську.
  - » 4. Повернувшись з еміграції, очолив Всеукраїнську академію наук.
  - » 5. Засуджений у «справі СВУ» як один із керівників антирадянської організації.
7. **Які особливості життя 1930-х рр. викрито в тогочасних анекдотах?**
  1. «Чужинець запитує радянського громадянина: “Як поживаєте?” – “Як пасажери в автобусі...” – “???” – “Одні сидять, а інші трусяться».
  2. «Сталін загубив люльку й подзвонив в НКВС, щоб знайшли. Через якийсь час люлька знайшлася, і Сталін телефонує до НКВС, мовляв, не треба шукати, бо люлька є. Звідти повідомляють, що за люльку арештовано вже десятьох осіб. – “Випустити”, – наказує Сталін. “Не можна”, – відповідають у НКВС. “Чому?” – питає Сталін. – “Усі десять зізналися, що вкрали вашу люльку».
  3. «На сцені висить портрет Сталіна. Доповідач говорить про Сталіна. Хор співає пісні про Сталіна. Артисти декламують вірші про Сталіна. Що це таке? Відповідь: вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка».
8. **Підтвердіть фактами або спростуйте слухність твердження:** *«Масштаби репресій десятикратно зросли якраз після прийняття “найдемократичнішої у світі” Конституції».*

§ 24 Ідеологізація суспільного життя та репресії у радянській Україні. Практичне заняття № 6

1. Чому комуністичний режим зумовив ідеологізацію суспільного життя та міфологізацію світогляду

Прочитайте фрагменти зі щоденника громадського діяча та вченого Сергія Єфремова. Які факти, на ваш погляд, дали підставу Єфремову характеризувати суспільно-політичний лад в УСРР у 1920-ті рр. як «систему, засновану на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві»?

ДОКУМЕНТ
1

«2 березня 1924 р. Готуються люди до Шевченкових роковин. Одна українська школа обернулася до “Політпросвіти” (є така установа з функціями, як і більшість тепер установ, жандармсько-шпигунськими) по костюми. Звідти вимагання – давайте програму шкільного свята. Дали. “Цього мало, – кажуть, – давайте й самого “Кобзаря”: його треба почистити”. Понесли діти “Кобзаря”, почищено його в “Політпросвіті”, а потім одіслано ще й до ГПУ на остаточне затвердження. Почистили і в ГПУ. Тепер Шевченко ще раз вичищений. Такі фрази, як:

*Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани –*

викинуто, хоча совітським цензорам і пробували довести, що поет же каже: “не вернеться, не встануть”; Бога також повикидано; всю “Катерину” перекреслено “за шовінізм” (“кохайтеся, чорнобриві, *та не з москалями!*”) і т. п. Гидотне фарисейство: з одного боку, понавішувано скрізь портретів Шевченка, а з другого – нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила. Як скрізь, як у всьому, панує лицемірство й та безкрайня, невичерпана “пошлость”, якої нестерта печатка лежить на всіх совітських починаннях.

11 березня 1924 р. Офіційно – сьогодні Шевченкове свято. Навіть флаги повикидано. ВУЦВК видав спеціальне “послання” з приводу свята. А на медичних курсах (колишня фельдшерська школа) хтось з розумників накинувся на Шевченка за вірш: “У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим”. Як! Ми заводимо дитячі притулки, ми дітей силкуємося одірвати од сім’ї, зробити з них комуністів, а Шевченко бачить ідеал у матері з дитиною на руках! Архібуржуазно!

15 травня 1924 р. В “червоному” арсеналі страйк робітників. Сподіваються, що перекинеться й на інші заводи (розказує робітник з колишнього “Южнорусского” заводу). Причина – зменшення платні. На заводі Гретера побили робітники фабзавкома. Коли робітникам говорять, що, мовляв, проти себе самих страйкуєте, бо це ж усе ваше, і власть ваша, робітницько-селянська – ті відповідають: “годі дурника клеїти та дурити. Самі понакрадалися, а нам ще гірше живеться, як за старого режиму”.

26 червня 1924 р. Село – це кілька ворожих таборів. “Куркулів” викинуто з громади, позбавлено права голосу, а між цими “багатіями” чимало таких, яким кусати нічого. Але не краще і незаможникам (“комеzá”) вимовляють дядьки оте

новітнє слово “комнезам”): голова ради та пара “комуністів” та міліцейський не дають їм і слова мовити. “Мовчи та диш”. Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, кленуть і нишком ждуть... Петлюри! Справді, це легенда найживучіша, і я її у всяких варіаціях чув, де тільки зійдеться два-три чоловіка. “Дурні були – не піддержали. Тепер каємось. Ну, та прийде-таки!”»

» 1. Прочитайте фрагмент документа. З'ясуйте, якій події часів Великого терору він присвячений, які явища тодішнього суспільного життя засвідчує.

» 2. Чи відповідає офіційно-діловому стилю протоколу партійних зборів уживання слів та словосполучень «гадів-бандитів», «собакам собача смерть»? Чому? Як ви можете пояснити появу таких висловів у тексті протоколу? » 3. Чому такий текст характеризують як маніпулятивний, тобто такий, що підштовхує учасників зібрання до наперед визначеного, цілком очевидного висновку? » 4. Як ви гадаєте, чому замість конкретних фактів правопорушень та імен правопорушників уживають слова-наліпки «шпигуни», «диверсанти», «вороги народу» тощо? Спробуйте уявити, яка атмосфера панувала на тогочасних зборах. » 5. Чому надуживання емоційно-експресивною лексикою, що містить негативну оцінку, вважають одним із проявів так званої мови ненависті? » 6. Чи стикалися ви особисто із застосуванням «мови ненависті» у наш час? У чому, як на вас, криється небезпека її поширення?

2 З доповідної записки секретаря парторганізації швейної фабрики «Індпошив» до Вінницького міськкому КП(б)У: «12 червня 1937 р. проведено мітинг на швейній фабриці “Індпошив” щодо зрадників народу Тухачевського, Якіра, Ейдемана, Уборевича та ін. Були присутні – 130 осіб...

Резолюція: заслухавши повідомлення Прокуратури Союзу РСР про шпигунську діяльність 8 гадів-бандитів у особі Тухачевського, Якіра, Уборевича, Корка, Ейдемана та ін., загальні збори висловлюють повне задоволення про справедливість винесеного вироку Верховного Суду, собакам – собача смерть. Цей вирок – вирок усього Радянського народу своїм заклятим ворогам, викритим пильним вартовим НКВС. Нехай знають усі шпигуни-диверсанти, що у Радянського народу, яким керує Велика партія Леніна – Сталіна, нікому не вдасться відібрати завойованих прав. Наш колектив бере на себе обов'язок підвищити продуктивність праці, покращити якість продукції, цим самим ще більше зміцнимо міць нашого Великого Радянського Союзу. Прийнято одноголосно загальними зборами швейфабрики “Індпошив”».

» 1. Порівняйте стиль тексту С. Єфремова та протоколу зібрання працівників швейної фабрики. Який з документів містить конкретні факти? Наскільки документи є упередженими? На підставі чого ви зробили цей висновок?

» 2. Якому з двох документів ви довіряєте більше? Чому? » 3. У чому найістотніша відмінність між джерелами інформації?

ЗАУВАЖТЕ

Справа «військово-фашистського заколоту» – судовий процес 1937 р. над групою військовиків, очолюваною першим заступником наркома оборони СРСР М. Тухачевським. Засуджених визнано організаторами військового заколоту, що мав призвести до

державного перевороту в СРСР. Справу було використано для подальшого посилення репресій в армії та на флоті. Лише за дев'ять днів після суду над учасниками «військово-фашистського заколоту» було заарештовано 980 командирів і політпрацівників.

Виконайте завдання 1. На основі фрагментів джерел наведіть факти, що свідчать про прагнення влади нав'язати суспільству бажані для неї погляди, спонукати до певної поведінки.

2. Чому комуністичний режим застосував репресії проти української інтелектуальної еліти 1920–1930-х рр.

» 1. Прочитайте джерело, з'ясуйте, про що в ньому йдеться; коли відбулися описані події. Визначте, як автор ставиться до них. З'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі. Стисло викладіть своє ставлення до цих подій. » 2. Поміркуйте, чому автор обрав для своїх спогадів помірковану оповідну манеру – так, ніби йшлося не про перебування в таборах ГУЛАГу.

3 *Зі спогадів професора Ю. Чиркова про ув'язнення на Соловках:* «На початку 30-х років у літературних колах Києва були добре відомі імена неокласиків Зерова, Лебеда, Филиповича, Рильського. Найбільш маститим був професор Зеров, чудовий латиніст і поет, який переклав українською “Енеїду” Вергілія і безліч віршів Горація. Лебедь був вельми дотепним критиком і теоретиком українського літературознавства. Филипович був більшою мірою професором, ніж поетом, а Максим Рильський хоча і ходив в неокласиках, але писав в різних жанрах, поєднуючи ліризм із соціальним замовленням.

У 1935 р. всіх неокласиків посадили, звинувативши в змові, тероризмі, спробі відторгнення України від СРСР і т. ін.

“Нам все відомо, – посміювалися слідчі. – Неокласики? У класики захотіли за життя, а яка інстанція вам це дозволила? “Енеїду” перекладали, рабовласницький Рим пропагували, від Муссоліні завдання отримували?”

Першим став здавати молодший неокласик Максим Рильський. Він визнав, що пропагував у своїх віршах буржуазний націоналізм, і уже готовий був погодитися на відторгнення України, призначення себе та інших неокласиків до “уряду самостійної України”, як його викликав сам Балицький (*нарком внутрішніх справ УСРР*), запропонував ароматного чаю і повідомив про припинення справи відносно нього, негайне звільнення й направлення для відпочинку на урядову дачу... Нарком висловив надію, що товариш поет і надалі буде писати такі ж гарні вірші. На дачі все з'ясувалося: високопоставлений керівник української культури поздоровив з високою оцінкою, яку дав товариш Сталін його останній книзі віршів, де був і присвячений йому вірш. Проглядаючи, як завжди вночі, нові книги і прочитавши відмічений секретарем вірш про Великого Вождя, Йосип Віссаріонович наклав резолюцію: “Автора заохотити – можливо, із нього, з часом, вийде новий класик української літератури”. Як відомо, прогностичні резолюції Сталіна виправдовувалися цілковито, і молодший неокласик став не тільки класиком за життя, а й академіком, героєм, депутатом. А його колеги, які не здогадалися присвятити вождю жодного вірша, отримали по 10 років, прибули на Соловки, де часто вечорами під монастирськими склепіннями бриніла латина Вергілія і Горація. Їх реабілітували посмертно».

Про які історичні деталі із життя відомих діячів культури ви дізналися з джерела? Як, за свідченням джерела, уникнув сумної долі в'язнів ГУЛАГу М. Рильський? Як ви ставитеся до цієї обставини в біографії поета?

Як зрозуміти останні рядки документа «Їх реабілітували посмертно»? Чому для характеристики репресивної політики комуністичного режиму, спрямованої на фізичне знищення національно свідомої української інтелігенції, використовують поняття «Розстріляне відродження»?

Виконайте завдання 2. На основі наведеного уривка з джерела визначте *причини* репресій проти української інтелігенції. Чому у ГУЛАГу опинилися представники різних галузей знань і різних культурних царин?

3. Як боротьба з релігією сприяла утвердженню комуністичної тоталітарної ідеології

Скориставшись документами, з'ясуйте, яку роль у суспільно-політичному житті відіграла УАПЦ. Чому влада вдалася до її ліквідації? На підставі уривків зробіть висновки про 1) причини антицерковної пропаганди; 2) методи антирелігійної агітації влади.

4 *З інструктивного листа ЦК КП(б)У (1921):* «На першому місці стоїть державна пропаганда дією. Всі комуністи у порядку партійної дисципліни і всі працівники у порядку дисципліни радянської зобов'язані чинити рішучу і безумовну протидію спробам... використати народне майно для церковної мети... Не враховуючи наперед, в яку форму вилетіться масова пропаганда дією, необхідно рішуче підтримувати її, прагнучи до викриття, дискредитації, дезорганізації та економічного знесилення наших церковних противників.

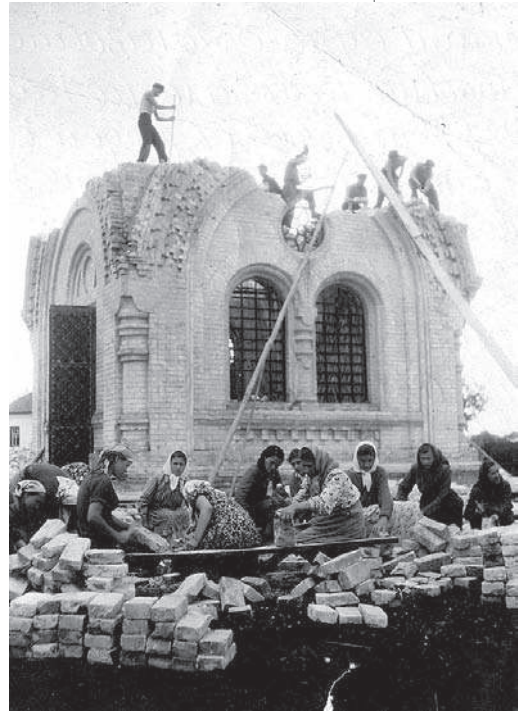
Зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування, радянська влада прагне того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували та топили одне одного. Прихильники української автокефалії попри весь свій зовнішній демократизм ніскільки не ближчі нам, а, навпаки, саме внаслідок своїх спроб замирення з українськими масами шкідливі і небезпечні».

5 *З листа секретаря ЦК КП(б)У Дмитра Мануїльського (1922):* «Ще задовго до вилучення цінностей у нас розпочалась боротьба Української автокефальної церкви проти російської екзархічної. Ця національна релігійна боротьба не завершилась і нині. Розкладання церкви у нас повинне піти по двох лініях: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі щодо панівної російської екзархічної церкви шляхом виділення із неї обновленських елементів. З другого боку, нам належить звернути особливу увагу на розкол самої оновленої автокефальної церкви, яка є політичною фортецею петлюрівщини».

6 *Митрополит Василь (Липківський) про становище УАПЦ:* «Влада скоро спостерегла, що Українська автокефальна православна церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе "автокефальною", незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протиправної влади найгірше неприємно; вона нарешті є національна, виховує народ в національній свідомості, а радянська влада проти всякої національної свідомості, особливо української».

Які явища тогочасного повсякденного життя зафіксовано на світлинах?

Яку мету, на вашу думку, мала кампанія із закриття храмів і зняття церковних дзвонів? Як влада заохочувала людей до таких заходів? Навіщо? У чому цінність наведеного джерела?

ДОКУМЕНТ 7 З матеріалів газети «Вісті ВУЦВК» від 5 січня 1930 р.: «У с. Варварівка (Куп'янщина) загальні збори селян ухвалили зняти дзвони з церкви, а саму церкву закрити. Те ж саме ухвалили зробити збори села М. Вовча, Кругле та хутір Дьогтярний. В хут. Дьогтярному, крім того, селяни ухвалили виселити з хутора попа. В с. Крива Коса (Буденівський р-н на Маріупольщині) загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села. За останні три місяці минулого року на Першотравневщині знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони зі 145 церков».

З якою метою було проголошено запровадження «безбожної п'ятирічки» та ліквідацію в СРСР до 1937 р. усіх релігійних конфесій і будь-яких зовнішніх виявів релігійності?

Виконайте завдання 3. Визначте заходи, до яких вдалася влада, щоб ліквідувати Українську автокефальну православну церкву та інші вияви релігійності. Навіщо влада це робила?

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

Про які конкретні вияви тоталітаризму довідалися з матеріалів уроку? Які з цих виявів остаточно не подолані й досі? Чи справедлива, на вашу думку, характеристика українського суспільства як посттоталітарного? Що, з вашого погляду, сприятиме оздоровленню суспільної свідомості?

§ 25–26 Освіта, наука, література та мистецтво в радянській Україні

Одним із основних для радянської влади було гасло культурної революції. Газети щодня друкували короткі зведення про культурне будівництво, що розглядали як фронт – не менш важливий, ніж продовольчий, вугільний, металургійний тощо. Проте назвати революційними культурні здобутки комуністичної доби було б помилковим. Передусім через сталінські репресії. Однією рукою режим розгортав культурне будівництво, створював умови для розкриття народних талантів і розвитку масової культури. Підтримувана народом, ця діяльність була справді революційною за масштабами. Проте другою рукою тоталітарна держава знищувала таланти. Від репресій особливо страждала культурна еліта.

Не менш важливим є і те, що комуністична влада ще з ленінських часів ставилася до культури вкрай прагматично. Вона цікавила її передусім як важіль зміцнення політичної влади. Тому культурне життя набуло вкрай політизованих форм, а саму культуру розглядали як підґрунтя ідеології. Більшовицький режим цілеспрямовано нищив надбання попередніх поколінь: руйнував старовинні будівлі, які нібито заважали реконструкції міст; за валюту на закордонних ринках продавав націоналізовану культурну спадщину; вів боротьбу з митцями, які прагнули зберегти національні традиції. Радянська держава, діючи методами пропаганди й терору, намагалася обмежити внутрішній світ людини цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині.

1. Якими були особливості культурно-освітнього процесу доби

Культурні пріоритети в державі визначали відповідно до ідеології виховання мас у дусі комуністичних ідей. Партія контролювала зміст національно-культурного процесу й вимагала, щоб культурне життя було національним за формою і соціалістичним за змістом, тобто не суперечило комуністичній доктрині. Політизація культурного процесу не приховувалася. Метою її було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили б поведінку широких мас населення прогнозованою.

До весни 1927 р. українізація залишалася апаратною кампанією. З приходом у березні того року в Наркомат освіти УСРР *М. Скрипника* її було перенесено у сферу освіти, науки і культури. Представники національної інтелігенції, які в минулому будували демократичну державність свого народу, отримали можливість застосувати свої сили в радянській Україні.

Продовжіть винесене у заголовок речення, зробивши його питальним, за таким алгоритмом: *ми вважаємо..; тому що..; отже...*

Піонери – члени масової дитячої комуністичної організації, що об'єднувала радянських школярів віком від 9 до 14 років. Основною метою піонерської організації було виховання дітей у дусі відданості комуністичній партії та радянській державі.

↑ Колона піонерів на демонстрації в день 10-річчя оголошення Першої світової війни. Київ. 1924 р.

2. Що визначало розвиток освіти

Позитивні результати мали заходи з **ліквідації неписьменності серед дорослих**. У 1921 р. Раднарком УСРР зобов'язав усе неписьменне населення віком від 8 до 50 років навчатися грамоти.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили рішення завершити *лікнеп* до кінця другої п'ятирічки. І хоч багато людей похилого віку не бажали вчитися, результати виявилися разючими: якщо 1897 р. в українських губерніях налічувалося 72 % неписьменних, то в 1939 р. у віці до 50 років таких було лише 15 %.

З 1924 р. почалася підготовка до **запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання дітей**. У містах це завдання виконали за кілька років. Однак у 1927/28 навчальному році поза школою ще залишалося близько третини дітей шкільного віку.

У липні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про загальне обов'язкове навчання». Щоб реалізувати принцип обов'язковості навчання, потрібні були нові шкільні приміщення, учительські кадри, підручники й посібники.

У травні 1934 р. у країні запровадили єдину структуру загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне).

У 1931 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, у якій йшлося про те, що початкова та середня школа «повинна виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм». Учителю мав дотримуватися навчальних програм і текстів підручників. Особливо контролювалося викладання історії. Навчальний предмет «історія» відновили 1932 р. Ще у 1924/25 навчальному році історію як навчальну дисципліну звели майже нанівець, оскільки почали працювати за комплексними програмами. Предметом вітчизняної історії вважали історію СРСР. Під нею розуміли історію Росії з деякими відомостями про минуле інших національних республік. Тоді ж основною формою організації навчального процесу став урок із групою учнів та визначеним розкладом занять.

Здійснюючи курс на коренізацію, нарком освіти М. Скрипник дбав про *національну школу*, навчання у якій здійснювалося мовою місцевого населення. На початок другої п'ятирічки в україномовних школах навчалось понад 80 % учнів. Це відповідало частці українців у складі населення республіки. Національні

← Мітинг із нагоди відкриття чотирирічної трудової школи в хуторі Романівський на Донбасі. 1928 р.

меншини мали свої школи – російські, єврейські, польські, німецькі, болгарські, молдавські, татарські тощо. Коли політику коренізації було припинено, у школах національних меншин почали викладати російською або українською мовами.

У неросійських школах з 1938/39 навчального року запровадили обов'язкове вивчення російської мови. Передбачалося вивчати її з 2-го до 10-го класу. Оскільки планувалося 4–5 уроків з мови на тиждень, саме російська мова стала основною навчальною дисципліною. Навчальні програми з інших предметів істотно скорочувалися. Так почалася русифікація української школи.

Поміркуйте, чи пов'язані процеси розбудови системи освіти та пропаганди комуністичної ідеології. Відповідь обґрунтуйте прикладами з джерел.

ДОКУМЕНТ
1

З резолюції XIV з'їзду КП(б)У про підсумки й завдання в галузі культурного будівництва (червень 1938 р.): «З'їзд зазначає, що, незважаючи на шкідництво ворогів народу – троцькістів, бухаринців і буржуазних націоналістів – на різних ділянках культурного будівництва, більшовики України під керівництвом ЦК ВКП(б) прийшли до свого XIV з'їзду з величезними успіхами на фронті національно-культурного будівництва. [...] За час існування Радянської влади на Україні збудовано 5653 нові школи. У 21 656 школах навчається понад 5 млн дітей. У 117 вишах навчається 110 тис. студентів. Науково-дослідні інститути, театри, кіно, радіо, література, преса, образотворче мистецтво – все це набуло велетенського розмаху завдяки невтомній допомозі більшовицької партії і демонструє собою торжество ленінської національної політики.

XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також у вузах».

3. Як розвивалися вища школа та наука

Після ліквідації університетів наукові дослідження зосередилися переважно в установах **Української академії наук**. У червні 1921 р. вона була названа **Всеукраїнською (ВУАН)** і підпорядкована Наркомату освіти. ВУАН працювала у 1920-х рр. у складі трьох відділів: **історико-філологічного, фізико-математичного й соціально-економічного**.

З 1930 р. у ВУАН основним осередком наукової роботи стали інститути. Академія наук почала працювати за планом. Держава цілком фінансувала Академію і контролювала виконання планових завдань. У науково-дослідних інститутах та інших осередках ВУАН було досягнуто вагомих результатів. **М. Крилов** та його учень **М. Боголюбов** створили нову наукову галузь – *нелінійну механіку*. Світового визнання набули фундаментальні праці математиків М. Кравчука, М. Крейна, Г. Пфейффера.

Розділ 4. УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Право для безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>

В Українському фізико-технічному інституті в Харкові ввели в дію прискорювач елементарних частинок, на якому одержали ядерну реакцію через розщеплення ядра літію. Праці **Л. Ландау**, **Є. Ліфшиця** та інших науковців інституту свідчили про народження в Україні центру теоретичної фізики світового рівня.

Від середини 30-х рр. у ВУАН прискорився розвиток досліджень у галузі техніки. Праці **Є. Патона** та його учнів підвели наукове підґрунтя під теорію зварювання і вивчення міцності зварних конструкцій. У 1934 р. було створено інститути електрозварювання та гірничої механіки.

Академічні кафедри і комісії, очолювані **Д. Багалієм**, **М. Василенком**, **М. Грушевським**, **М. Слабченком**, плідно працювали над проблемами історії України. Літературознавство розвивали **М. Возняк**, **С. Єфремов**, вагомим внеском у мовознавчу науку були праці **А. Кримського**. Однак українознавчі дослідження влада постійно критикувала як націоналістичні, а згодом репресувала найавторитетніших учених.

У 1936 р. під час затвердження нового статуту **ВУАН** було перейменовано на **Академію наук УРСР**.

Головним завданням *вищої школи* була підготовка спеціалістів для народного господарства. Треба було замінити тих, хто емігрував за кордон або був позбавлений роботи за фахом через політичну недовіру.

Кількість вищих навчальних закладів в Україні збільшилася з 19 в 1914/15 навчальному році до 129 в 1938/39, а чисельність студентів у них – відповідно з 27 до 124 тис. Радянська Україна за чисельністю студентів випередила, зокрема, Велику Британію (50 тис.), Німеччину (70 тис.), Францію (72 тис.). Уперше центрами вищої школи стали 28 міст.

У **1933 р.** *відновилися діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Харкові*. Наприкінці 1935 р. було скасовано обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

Наведіть по 3 приклади позитивних і негативних результатів більшовицької політики у сфері освіти й науки та дайте свою оцінку цих заходів.

↑ Студенти Дніпропетровського комуністичного вищого навчального закладу у фізичній лабораторії. 1932 р.

↓ Виступ «Живої газети» з нагоди 25-річчя РКП(б). Київ. 1923 р.

4. У чому особливості літературного процесу 1920-1930-х рр. «Розстріляне відродження»

Для української літератури 1920-ті рр. були періодом *національного відродження*. Творчий злет, започаткований Українською революцією, тривав і ширився внаслідок українізації. Виникли численні центри літературної творчості, створювалися різноманітні об'єднання, гуртки і студії, в яких митці експериментували з формою, намагаючись прищепити світові мистецькі досягнення на національному ґрунті.

Зокрема, у Києві сформувалася група **неокласиків**, до якої ввійшли представники різних літературних стилів: **О. Бурггардт (Юрій Клен), М. Драй-Хмара, М. Рильський** та ін. Вони прагнули збагатити українську літературу найскравішими здобутками західноєвропейської літератури. Їхнім ідейним нахненником був колишній університетський професор, літературний критик і перекладач **Микола Зеров**. Неокласики не визнавали низькопробної революційно-масової літератури, створеної для потреб моменту.

Великим літературним центром була тодішня столиця УСРР – Харків. Тут сформувалися спілка селянських письменників «**Плуг**», літературна організація пролетарських письменників «**Гарт**». У середині 1920-х рр. **М. Хвильовий** і **М. Яловий** заснували «**Вільну академію пролетарської літератури**» (**ВАПЛІТЕ**), яка об'єднала понад два десятки талановитих письменників і поетів: М. Бажана, О. Довженка, М. Куліша, Петра Панча, Ю. Смолича, В. Сосюру, П. Тичину, Ю. Яновського та ін. 1928 р. ВАПЛІТЕ самоліквідувалася.

У 1925 р. розгорнулася дискусія про шляхи розвитку української літератури. Розпочата як суто літературна, вона незабаром була політизована. Політичні звинувачення в націоналізмі адресувалися передусім М. Хвильовому. Приводом став його заклик «*Геть від Москви!*». Хвильовий не вкладав у нього політичного підтексту, він застерігав українських митців від некритичного копіювання культурних надбань інших народів, закликав їх виявляти у своїй творчості національні риси, теми і мотиви. Доки міг, М. Хвильового захищав О. Шумський. На початку 1927 р. під тиском влади його виключили з ВАПЛІТЕ.

На межі десятиліть ситуація змінилася. Було ліквідовано всі літературні об'єднання. Для запровадження тотального контролю над творчістю митців утворилися професійні спілки: письменників, художників, композиторів тощо. За допомогою цих спілок влада прагнула уніфікувати зміст культурного процесу за ідеологічними стандартами так званого **соціалістичного реалізму**. Утвердилася жорстка система контролю над духовною творчістю, яка характеризувалася втручанням партійних чиновників у літературно-художнє життя.

Під патронатом ЦК КП(б)У відбулася організаційна підготовка I з'їзду письменників України. З'їзд

← **Микола Хвильовий** (псевдонім М. Фігільова) (1893–1933)

Письменник, ініціатор створення ВАПЛІТЕ. Радянська колективізація, Голодомор 1933 р., крах ілюзій, арешт М. Ялового підштовхнули М. Хвильового до самогубства.

розпочався в червні 1934 р. у Харкові, а після перенесення столиці продовжив роботу в Києві. На ньому було створено **Спілку письменників України**.

Ви вже знаєте, що репресії 1930-х рр. не оминули українських митців у галузі літератури, живопису, музики, театру. За приблизними підрахунками, в УРСР у 1930-ті рр. ліквідували близько 80 % творчої інтелігенції. Із 259 українських письменників, які друкувалися у 1930 р., після 1938 р. виходили друком твори тільки 36 (своєю смертю померли лише 7 письменників). Тож літературно-мистецьке покоління 1920-х – початку 1930-х рр., яке було знищене більшовицькою владою, назвали **«Розстріляним відродженням»**.

5. Що характерно для розвитку музичного, театрального мистецтва та кіно

Змістовним було *музичне життя*, у якому провідну роль відігравали Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький. **Капела «Думка»**, створена ще 1919 р., перетворилася на один із найкращих хорових колективів Радянського Союзу. Вона щороку з великим успіхом гастролювала в республіках СРСР.

Продовжували своє творче життя ветерани української *театральної сцени* М. Садовський і П. Саксаганський, молодші за віком А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра. Завоювали славу оперні співаки Б. Гмиря, М. Гришко, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко.

Плідно працювали *художники* старшого покоління: М. Бойчук, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, К. Трохименко, О. Шовкуненко; молодші віком – В. Касян, А. Петрицький. Однак жорна репресій не оминули митців. У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями чекісти заарештували М. Бойчука та кількох його учнів. Незабаром усіх їх розстріляли.

Одним із найвидатніших українських художників був **Федір Кричевський**. Його оригінальний стиль органічно поєднував мистецькі надбання Європи і національного живопису. В умовах радянської дійсності митець послідовно обстоював національні традиції. Найвідомішим твором Ф. Кричевського є триптих **«Життя»**.

↑ Федір Кричевський. Життя. Триптих (Любов. Сім'я. Повернення). 1925–1927

← Василь Касіян.

Гуцул з квіткою. Літографія. 1923 р.

Карпатська мати. Естамп. 1923 р.

Василя Касіяна вважають засновником мистецької школи української графіки, що ґрунтувалася на засадах реалізму. Митець створив понад 10 тис. творів, виконаних у техніках лінориту, деревориту та офорту.

→ Микола Самокиш. Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. 1931 р.

Миколу Самокиша вважають одним із основоположників історичного і батального українського живопису. Знаковим у його творчій біографії було звернення саме до історії України, зокрема історії козацтва.

Вагомі здобутки мало *українське кіномистецтво*. У 1927 р. почалося будівництво найбільшої в Європі Київської кіностудії, обладнаної найсучаснішим устаткуванням. У **1928 р.** вийшов на екрани перший фільм **Олександра Довженка «Звенигора»**. Після цього митець одразу здобув славу кінорежисера світового класу. Шедеврами світового кінематографа стали стрічки О. Довженка **«Арсенал»** (1929), **«Земля»** (1930) (1958 р. на міжнародному кінофестивалі в Брюсселі цей фільм увійшов до списку 12 найкращих фільмів усіх часів і народів). У 1933 р. митець переїхав до Москви, поставив кінокартини **«Аероград»** (1935), **«Щорс»** (1939).

Найяскравішим здобутком українського театрального мистецтва 1920-х рр. стало мистецьке об'єднання **«Березіль»**, до якого увійшло близько 250 театральних діячів та акторів. Було, зокрема, утворено 5 майстерень, режисерську лабораторію, що готувала кадри для всіх театрів України. Засновником та художнім керівником «Березоля» був режисер, актор, драматург **Лесь Курбас**. Від 1931 р. почалося цькування митця. 1933 р. його заарештували, згодом заслали на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, на Медвежу Гору, потім – етапували на Соловки. 1937 р. Курбаса розстріляли в урочищі Сандармох (Карелія).

Залучивши додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про творчість одного з митців, згаданих у тексті параграфа. На основі повідомлень учнів класу укладіть альманах «Творчість митців “Розстріляного відродження”».

1. Складіть речення, використавши поняття та терміни, назви мистецьких об'єднань: *ліквідація неписьменності, неокласици, «Розстріляне відродження», «Думка», ВАПЛІТЕ, Спілка письменників України, «Березіль».*
2. Укажіть прізвища українських діячів початку 20 ст., дотичних до розвитку вказаних сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне та театральне мистецтво

С. Єфремов, А. Бучма, А. Кримський, Б. Гмиря, Б. Лятошинський, В. Касян, Г. Верьовка, Г. Юра, Є. Патон, І. Їжакевич, Л. Курбас, Л. Ландау, Л. Ревуцький, М. Бажан, М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Куліш, М. Рильський, М. Хвильовий, М. Боголюбов, М. Бойчук, М. Василенко, М. Гришко, М. Грушевський, М. Крилов, М. Самокиш, Н. Ужвій, П. Тичина, П. Козицький, Ф. Кричевський.

3. Підтвердіть фактами або спростуйте слухність тверджень.
  - » Посилення ідеологічного тиску на культурне життя, домінування марксистської ідеології, наявність цензури, пропагандистська роль більшовицької культури.
  - » Розширення сфери вживання української мови.
  - » Занепад української національної культури внаслідок фізичного винищення інтелектуального потенціалу («Розстріляне відродження»).
  - » Одержавлення системи наукових та освітніх установ, їх ідеологізація. Регламентация діяльності Всеукраїнської академії наук.

4. До положень, що характеризують розвиток освіти, науки, доберіть конкретні факти.

» Надання переваг особам робітничо-селянського походження під час вступу до вишів. » Кампанія з ліквідації неписьменності серед дорослих. » Жорсткий контроль з боку держави за творчою інтелігенцією.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«Виникла гаряча і гостра літературна дискусія між окремими літературними школами, групами, напрямками, організаціями та їхніми представниками... Ці питання були такі: про орієнтацію українського культурного (і літературного) розвитку (Європа чи Москва?); про українізацію пролетаріату; про роль української інтелігенції в українському культурному будівництві: теорія боротьби двох культур, національне відродження України і т. д. і т. п. При обговоренні цих нових питань М. Хвильовий у своїх літературних памфлетах виявив яскравий націоналістичний ухил. Стало потрібне втручання партії в цю дискусію. На своєму пленумі в червні 1925 р. ЦК КП(б)У, обговорюючи націоналістичні ухили М. Хвильового і його прихильників, визнав їх помилковими, шкідливими, чужими ідеології партії і пролетаріату. І гостро їх засудив» (Є. Пічак).

Зі звинувачувального висновку ГПУ: «...Націоналістичну роботу він проводив з 1920 року, а в контрреволюційну організацію вступив в 1926 році, зв'язавшись з групою ВАПЛІТЕ, за завданням організації був керівником контрреволюційної групи УВО в театрі «Березіль». Як керівник театру «Березіль» використовував його для націоналістичної пропаганди і зв'язку з іншими націоналістами – грузинськими і білоруськими. Курбас просував у виставах націоналістичні ідеї, проводив роботу, відриваючи театри України від російської драматургії, орієнтуючись на буржуазний Захід. За 10 років існування «Березоля» в його репертуарі були: 4 англійських, 4 німецьких, 3 французьких і 4 російських п'єс... Як керівник театру, Курбас сконцентрував у собі контрреволюційні елементи, виховував кадри в національному дусі».

§ 27 Повсякденне життя українців Практичне заняття № 7

Роздивіться фотографії. Які явища повсякденного життя українців вони засвідчують?

1

2

3

4

1. Читання газети на польовому стані. Полтавщина. 1937 р.

2. Бетонування «подушки» під підлогу в цеху Дніпропетровського алюмінієвого комбінату. Запоріжжя. 1933 р.

3. Робітники паровозоремонтного заводу розглядають журнал «Безбожник». Харків. 1930 р.

4. Члени сільськогосподарської комуні «Червоні зорі» на Харківщині слухають радіо. 1931 р.

5. Виступ живої газети «Сталінець» у клубі комуні ім. Й. Сталіна. С. Межова на Дніпропетровщині. 1933 р.

5

1. Як за карткової системи забезпечували продуктами й товарами повсякденного вжитку робітників і службовців у містах

» 1. З якою метою було запроваджено нормоване постачання певних груп населення продовольчими та промисловими товарами? » 2. Прочитайте фрагмент праці сучасної дослідниці О. Мовчан. Що довідалися про реальні механізми дії карткової системи?

ДОКУМЕНТ
1

«...Спочатку в 1929 р. граничні норми хлібного пайка мали становити для робітників і службовців 600 грамів на добу; а для членів їхніх сімей, службовців і членів їх родин, безробітних і іншого трудящого населення – 300 г (у Москві та Ленінграді вони були на третину більшими – відповідно 900 і 500 грамів).

В Україні максимальні норми відпуску хліба були призначені для робітників і службовців Донбасу і Криворіжжя, які працювали на підземних роботах, – до 800 г хліба на їдця, а для їхніх утриманців – 400 г. У жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У підвищило норми постачання хліба робітникам, зокрема тим, які займалися важкою фізичною працею насамперед на підземних роботах та у гарячих цехах, з 800 до 1000 г, а всім іншим – з 600 до 800 г. Для їхніх утриманців відповідні нормативи зростали з 300 до 400 г.

У січні 1931 р. Наркомат постачання СРСР запровадив всеоюзну карткову систему на основні продукти харчування та промислові товари. На початку 1931 р. було проведено розукрупнення центральних робітничих кооперативів (ЦРК), які обслуговували працівників певних міст, і створення на їх базі низки закритих робкоопів (ЗРК) для забезпечення окремих заводів, фабрик та шахт. Кожен трудівник чи його дружина зверталися до закритого робітничого кооперативу не менш як 75 разів на місяць (30 – по хліб, стільки ж – по молоко і 15 – по інші продукти, оскільки видавалися вони у різних місцях) та витрачали щомісячно на їх придбання по декілька днів. Але в умовах товарного дефіциту, котрий породжував ажіотажний попит, споживачам доводилося відстоювати у чергах по декілька годин щодня. З приводу нескінченних черг робітники обурено заявляли: “Чому ніхто не звертає уваги, що нашим дружинам доводиться стояти в чергах по чотири години, а дома діти один одному голови розбивають! А крім того, прийдеш додому поїсти, а їсти нема чого, бо дружина в черзі за продуктами весь день простояла і нічого не приготувала”.

Типовими недоліками в роботі кооперативних магазинів були торгівля неякісними товарами й продаж дефіцитних у наборі з неходовими. В сатирично-гумористичних часописах того часу періодично з’являлися повідомлення про продаж “мила з перцем, штанів з мереживом, калош із засобом від блошиць”, “годинників з барабаним боєм”, тобто з “навантаженням” з трьох дитячих барабанів. Частка неходових товарів нерідко сягала третини вартості набору. Так, чернігівські та шосткинські робкоопи продавали на додачу до дефіцитних чоловічих штанів вартістю 6 руб. мереживо на 3 руб.

Обурювала робітників і незадовільна якість товарів – хліб із половиною та соломою, котрий у народі назвали “їжачок”: з нього в усі боки стирчали соломинки, нагадуючи голки їжачка; мило, котре замилує очі, але не милиться, оскільки у ньому жиру не 40 %, як потрібно, а 10 %, “решта ж утекла на базар, де продавалася по 28 руб. за кг”; меблів, котрі скоріше нагадували напівфабрикати з дерева, ніж готові вироби, тощо.

Проте головною причиною незадоволення робітників було недотримання норм постачання по картках. Дефіцитний крам повсякденного попиту, що надходив у продаж, реалізувався за кілька годин. Замість нього порожні полиці заповнював неходовий товар. У галантерейних крамницях нерідко торгували хомутами, гнuzдечками, шлеями, супонями, в овочевих – цукерками та гральними картами, у дитячих – товарами для дорослих. У магазині музичних товарів, за іронічним зауваженням покупців, їм пропонували лише одну платівку із сумною мелодією – “сьогодні платівок нема”. Іноді робкоопи закупали замість дефіцитного краму повсякденного попиту, конче необхідного робітникам, предмети розкоші, недоступні й непотрібні їм: коштовний посуд, вироби з хутра та ін.».

» 1. На основі тексту розвідки укладіть таблицю про норми постачання хліба для різних категорій робітників та членів їхніх сімей у різних регіонах СРСР.

» 2. Чи вважаєте ви справедливим такий розподіл? » 3. Чому норми постачання хліба не були однаковими для всіх? » 4. Чи досягли більшовики втілення у життя ідеологічного гасла про рівність усіх робітників? Чому?

» 1. Як ви думаєте, чому карткова система не стала запобіжником зловживань? » 2. Як наведені факти характеризують тогочасне радянське суспільство з погляду моралі?

Виконайте завдання 1. Поділіться враженнями щодо деталей повсякденного життя робітників, про які довідалися з тексту. Наведіть 3–5 фактів, що вразили найбільше. Зробіть висновок про рівень життя робітників у СРСР.

2. Що визначало побут партійно-радянських функціонерів

Прочитайте фрагмент наукової праці, з'ясуйте, які привілеї мала партійно-радянська верхівка.

ДОКУМЕНТ
2

«У той час, коли мільйони українців помирили голодною смертю, партійно-радянське керівництво себе в харчуванні не обмежувало. Вища ланка номенклатури, як і весь радянський народ, в добу карткової системи отримувала пайок. Але, на відміну від того, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву “спеціальний”, був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури “А” влітку 1932 р. коштував 147 руб. і складався з: 4 кг м'яса; 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла; 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр молока на день; в асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти. Пайок для відповідальних працівників категорії “Б” був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, обід голови ВУЦВК Г. Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри...

У ІV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (від інструктора райкому до секретаря обкому) становили від 225 до 280 руб. А вже навесні 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300–340 руб. на місяць.

У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано, а постановою ЦВК і РНК СРСР встановлено тверді посадові оклади працівникам радянських органів в розмірі 500 руб. на місяць.

Тоді як добробут номенклатури зростав, розмір середньої зарплати робітника становив 125 руб., учителя – 100–130, дипломованого лікаря – 150–275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40–50 руб. на місяць), стипендія студента технікуму – 15–20 руб., а пенсія селянина – інваліда – 20 руб. на місяць».

Виконайте завдання 2. Сформулюйте 5–6 тез, які розкривали б основні відмінності повсякденного життя партійно-радянської верхівки від інших суспільних груп (робітництва, селян тощо).

3. Як влада залучала дітей до політичного та економічного життя та чому діти стали об'єктом радянської пропаганди

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Поміркуйте, з якою метою влада вдавалася до повсякденного залучення дітей до політичного й економічного життя в УРСР. У чому полягала основна мета виховання підлітків?

ДОКУМЕНТ
3

З відозви до піонерів напередодні перших виборів до Верховної Ради голови ВУЦВК Г. Петровського: «У нашій країні діти, молодь – наше майбутнє, наша надія. Важливо, щоб в кожній сім'ї добре вивчили виборчий закон і Сталінську Конституцію. Піонери, школярі повинні допомогти своїм батькам. Незабаром почнеться обговорення кандидатур... немає сумніву, що навколо цього відбудеться величезна боротьба. Запеклі вороги народу, контрреволюціонери-троцькісти, бухарінці, націоналісти та інша нечисть з контрреволюційних фашистських покидьків усіма силами намагатимуться провалити кандидатури чесних, відданих справі партії і нашій батьківщині людей і протягати своїх агентів, шпигунів. Їм допомагатимуть у цьому попи, сектанти, церковники, пам'ятайте це. Агітуйте за кандидатури, гідні бути обраними до Верховної Ради, за кандидатури тих, хто буде чесно й віддано працювати, буде високо тримати прапор завоювань Великого Жовтня...»

ДОКУМЕНТ
4

З листа урядових інституцій «Про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній» (серпень 1932 р.): «Учні поділяються на молодшу групу – 8–11, старший вік – 12–15. Молодша працює на дослідних ділянках школи, радгоспу, колгоспу. На відміну від другої, ця група має менше навантаження, частіші відпочинки та чергування роботи. Старша – робота на дослідних ділянках, участь у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу. Тривалість робочого дня була встановлена для 8–11-річних дітлахів 1–2 години, 12–14-річних – 3 години, 15–16-річних – 4–5 годин... Основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культослужбовування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, підноска учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, уборка хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовищі хліба, посильна участь піонерів 14–15 років у полотті буряків».

← Діти на колгоспному полі збирають мерзлу картоплю. С. Удатне Донецької обл. 1933 р.

Прочитайте фрагмент історичного джерела, поміркуйте, чому «*класова боротьба за вплив на дітей набуває форми боротьби через книжку, що є основною зброєю виховання дітей*». Висловіть припущення, чим «завинили» казки перед владою.

ДОКУМЕНТ
5

«Казки не є тим матеріалом, яким можна виховати дійсних борців за соціалізм. Адже ідеологія казок по суті є відволіканням дітей від реальної дійсності, адже кожна казка – це ідеологія якогось таємничого світу, ідеологія дрібнобуржуазна, це прищеплення дітям містицизму, обломовщини, почуття непротивлення злу тощо. Хіба можливо в нашу епоху соціалістичного будівництва, в епоху пролетарської диктатури, коли ми повинні виховувати активних борців за соціалізм, нових людей, здатних будувати нове реальне життя, хіба можливо вважати в нашу епоху казки такими, що можуть бути допущені у всі дитячі бібліотеки та читальні?»

Чому найгострішої критики зазнали казки Г. Х. Андерсена, які владні інституції заборонили використовувати в процесі виховання і навчання, а книжки для дітей на зразок «Піонерам про хлібоздавання», «Дітям про п'ятирічку», «Славний піонер Гена Щукін», навпаки, стали обов'язковими для використання в навчальному процесі?

» 1. Поміркуйте, як узгоджується наведена вище інформація з висловленням одного зі шкільних учителів історії на сторінках журналу «Піонервожатий» (1938) про покладені на нього партією обов'язки: «*Навчити наших дітей палко любити чудову радянську дійсність і так само палко ненавидіти прокляте минуле*». » 2. Поділіться міркуваннями про те, чому радянська влада активно залучала дітей до політики й економіки. Яким критеріям мало відповідати офіційне уявлення про «радянську дитину»?

Виконайте завдання 3. На підставі наведених документів сформулюйте 5–6 правил «радянської дитини». Як ви поставилися б до таких правил, якщо б вони стосувалися вас особисто? У чому, на вашу думку, полягало порушення прав дитини в радянській системі виховання 1930-х рр.?

ВРАЖЕННЯ ВІД УРОКУ

Наскільки інформація опрацьованих на уроці джерел змінила ваші уявлення про життя в СРСР у 1930-ті рр.? Чи легко вам уявити повсякденне життя тієї доби? Чому? Про що ви хотіли б довідатися докладніше? Чому тоталітарні режими (і радянський, і нацистський) прагнули перебрати на себе справу виховання дітей та молоді?

§ 28 Українські землі у складі Польщі

У грудні 1919 р. держави Антанти визнали право Польщі тимчасово встановлювати власну адміністрацію до східного кордону Польського королівства, утвореного Віденським конгресом 1815 р. Цей кордон увійшов в історію як *лінія Керзона*. Він майже цілком обмежував територію відроджуваної Польщі польськими етнографічними землями. Східній Галичині, що була окупована військами Ю. Пілсудського, Антанта надала статус міжнародної території, майбутнє якої мала вирішити Ліга Націй.

Тим часом Польща домоглася відмови УНР від Східної Галичини за Варшавським договором (квітень 1920 р.) і відповідно відмови УСРР і РСФРР за Ризьким договором (березень 1921 р.). Незабаром британський посол у Варшаві дав зрозуміти, що його країна разом з Італією погодиться визнати фактичні східні кордони Польщі. Після цього польський сейм офіційно звернувся до країн Антанти з проханням затвердити положення Ризького договору 1921 р. як «необхідної умови стабільності в Європі». Одночасно уряд В. Сікорського урочисто пообіцяв захищати права й задовольняти потреби українського населення.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти в Парижі надала Польщі право володіти Східною Галичиною.

Березень 1923 р.
Визнання країнами Антанти входження Східної Галичини до складу Польщі. Саморозпуск уряду ЗУНР

1923

Січень 1929 р.
Створення Організації українських націоналістів (ОУН)

1929

1930

Липень 1925 р. Заснування Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)

1930 р. Проведення польською владою акції пацифікації

Проаналізуйте карту, встановіть, у складі яких держав перебували 1) Східна Галичина; 2) Північна Буковина; 3) Закарпаття; 4) Хотинщина; 5) Західна Волинь.

↑ Західноукраїнські землі в 1921–1938 рр.

ЗАУВАЖТЕ

Масив українських земель міжвоєнної Польщі охоплював 130 тис. кв. км (тодішня територія УРСР становила близько 450 тис. кв. км). На цих землях проживало понад 10 млн осіб, або майже 30 % сукупного населення Польщі. У містах подеколи переважало польське та єврейське населення. Наприклад, у 200-тисячному Львові у 1918 р. налічувалося лише 27 тис. українців.

Понад 3 млн українців **Східної Галичини** (з Лемківщиною) належали до греко-католицької церкви. Понад 2 млн українців, які населяли землі, що належали раніше

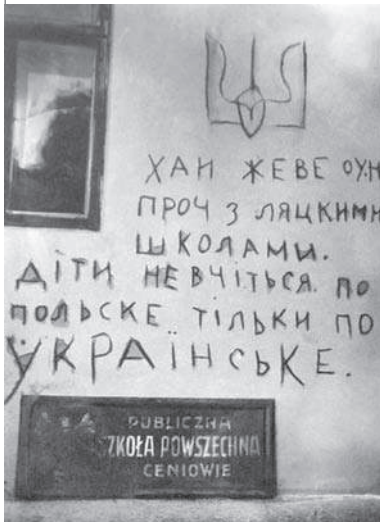
Російській імперії (Західна Волинь, Полісся, Холмщина з Підляшшям), сповідували православ'я. Контакти між обома українськими громадами з різною історичною долею були слабкими. Польські політичні діячі усіяло намагалися цю роз'єднаність зберігати.

На початку 1920 р. у складі Польщі перебували Лемківщина, Полісся, Холмщина, Західна Волинь і Підляшшя, від 1923 р. – Східна Галичина з центром у Львові. *Західноукраїнські й західнобілоруські землі, так звані східні креси*¹, становили майже половину території Польщі.

¹ Від польськ. *kres* – границя, кінець, край.

1. Чим вирізнялася політика польської адміністрації на українських землях

Внутрішня політика Польщі була спрямована на поглинення «східних кресів». Воно мало бути поетапним: спочатку державним, потім – етнічним. Державна колонізація передбачала підпорядкування непольського населення установам, обов'язкам і правилам, які існували в усій Польщі, а також витіснення на периферію суспільного життя або й цілковиту ліквідацію організацій, створених українцями на попередньому історичному етапі. Етнічна **полонізація** була розрахована на тривалий період і передусім мала впливати на дітей і молодь.

↑ Напис на стіні школи в с. Ценів Тернопільської обл. Вересень 1933 р.

↓ Школа в м. Підволочиськ, що на Тернопільщині. На стінах – атрибутика: карта і герб польської держави, старі й нові маршали та президент Другої Речі Посполитої

У 1924 р. сейм ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами. Історію і географію у них викладали польською мовою. Вивчення польської мови як окремої навчальної дисципліни ставало обов'язковим. У багатьох школах учителів-українців звільняли і замість них брали на роботу поляків, які не володіли українською мовою. У такий спосіб **утраквістичні** (двомовні) школи поступово полонізувалися «знизу». Про те, щоб учителі не знали української мови, польський уряд потурбувався окремо.

Єдиним у Польщі легальним вищим навчальним закладом з українською мовою навчання була **Греко-Католицька Львівська богословська академія**, створена на базі греко-католицької семінарії з ініціативи митрополита **Андрея Шептицького** у 1928 р. У середині 30-х рр. в академії навчалось понад 600 студентів. Без дозволу й проти волі польського уряду у Львові виникло два заклади вищої освіти: *Український університет* і *Вища політехнічна школа*. У цих «катакомбних» закладах працювали вчені, які втратили роботу після ліквідації

українських кафедр у Львівському університеті. Студенти одержували дипломи, які визнавали в Німеччині, Чехо-Словаччині, Австрії, вільному місті Данциг (Гданськ). Український університет у Львові існував майже чотири роки, до 1925-го.

← Митрополит Андрей Шептицький (праворуч) на львівському летовищі перед вильотом до Варшави

У 1921/22 навчальному році у Східній Галичині українських і польських народних шкіл налічувалося приблизно по дві тисячі. У 1937/38 році кількість українських шкіл зменшилася до 360, а кількість польських залишилася майже на попередньому рівні. Натомість з'явилося понад 2 тис. двомовних шкіл. Тобто двомовні школи створювали здебільшого на базі українських, а не польських.

Полонізація народної освіти найактивніше відбувалася у воєводствах, які раніше належали Російській імперії. Їхнє населення не мало досвіду політичної боротьби, який здобули українці Східної Галичини, тому не могло успішно протистояти полонізаторському завзяттю місцевого начальства. На Волині в 1922/23 навчальному році функціонувало близько 400 українських шкіл, а в 1932/33 – тільки 4.

Економічна занедбаність західноукраїнських земель була особливо разючою. *Основою промисловості залишалися сировинні галузі – нафтова, озокеритна й лісова*, а також із перероблення сільськогосподарської та мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р., більшість найманих робітників працювали в сільському господарстві. Підприємства належали здебільшого польському або іноземному капіталу. Українцям дали таку-сяку змогу господарювати тільки в кооперативній сфері.

У 1929 р. Польща зазнала руйнівного впливу світової економічної кризи. Реальна заробітна плата робітників і до того не досягала рівня передвоєнного часу.

Криза ж спричинила дальше падіння рівня життя. Безробіття серед робітників набуло на початку 1930-х рр. катастрофічних обсягів.

На селі становище було зовсім тяжким. Чимало селян гостро відчували земельний голод. Змушені працювати на невеличких клаптиках землі, вони не могли використовувати машини й передову агротехніку. Більшість господарств була нерентабельною. Держава обкладала їх непосильними податками.

1920 р. сейм затвердив закон, який передбачав планомірне заселення «східних кресів» польськими військовими й цивільними **осадниками**. Упродовж 1921–1922 рр. осадникам на Волині було виділено 112 тис. гектарів, на Поліссі – 113 тис., у Східній Галичині – близько 200 тис. гектарів. Така політика уряду спричинила колосальну соціальну й національну напруженість. Нерідко самі осадники не витримували ворожого ставлення і поверталися додому. Ще частіше вони не справлялися з господарством і змушені були відмовлятися від наділів. Хоч політика осадництва тривала весь міжвоєнний період і підтримувалася майже всіма впливовими політичними силами польського суспільства, її підсумки не були істотними. На кінець 30-х рр. у Західній Україні збереглися тільки 47 тис. осадницьких господарств. Цього було замало, щоб істотно вплинути на національний склад населення «кресів». Панівні кола Другої Речі Посполитої досягли протилежного: розхитали внутрішню стабільність держави й послалили міжнаціональну напруженість у суспільстві.

Дискримінаційний характер аграрного законодавства призводив до того, що багато українських селян змушено емігрували за океан. Вони не могли прогледуватися з тих клаптиків землі, що їм належали. У Канаду та США виїхало майже 200 тис. осіб.

2. Якою була роль УНДО в суспільно-політичному житті українських земель

Польща не була тоталітарною державою. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вона не суперечила законам. Однак ліворадикальні (комуністи) і праворадикальні (націоналісти) політичні течії не бажали обмежувати себе рамками польської конституції, тож діяли в підпіллі. Легально інтереси українців обстоювали **націонал-демократи**.

Українська національно-демократична партія утворилася ще 1899 р. У березні 1919 р. її перейменували на народно-трудова. Представниками цієї партії були президент ЗУНР Є. Петрушевич і прем'єр-міністри К. Левицький та С. Голубович.

У травні 1923 р. на з'їзді трудовиків вирішили домагатися від польського сейму автономії для всіх українських земель.

Однак Варшава дотримувалася наступальної тактики на українських землях і не йшла на компроміси в національному питанні. Тому трудовики відмовилися від діалогу. У квітні 1924 р. черговий з'їзд трудовиків висловив *«тверду віру в рішачу волю золотoverхого Києва відносно долі пошматованих кордонами українських земель»*. Погляд на «золотoverхий Київ» аж ніяк не був орієнтацією на Москву і на радянську Україну зі столицею в Харкові.

Частина трудовиків утворила у квітні 1924 р. Українську партію національної роботи. Оскільки вони гуртувалися навколо журналу **«Заграва»**, який редагував Д. Донцов, їх часто називали **загравистами**. Завдяки зусиллям останніх

← Василь Мудрий (1893–1966)

Співзасновник і заступник голови УНДО (1928–1935), голова УНДО (1935–1939), обраний послом (депутатом) до сейму Польщі (1935). Співробітник референтури зовнішніх зв'язків Проводу українських націоналістів (1943–1944).

виникло ширше угруповання політичних партій – **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**. На установчому з'їзді в липні 1925 р. головою УНДО став Д. Левицький. Ця впливова політична сила складалася як з галичан, так і з волинян.

Від 1925 до 1939 р. УНДО було провідною політичною силою серед українців у Польській державі. Воно ставило за мету утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам з Варшави або з Москви.

За умов зростання загрози з боку нацистської Німеччини панівні кола Польщі дозріли до компромісу в національному питанні. Польський уряд обіцяв припинити антиукраїнську, а УНДО – антиурядову пропаганду.

На думку нового лідера УНДО **Василя Мудрого**, польсько-українське замирення становило необхідну умову для ймовірного перетворення Західної України в державотворчий чинник. Надій на Велику Україну після Голодомору більше не залишалося. Від поліпшення відносин, названих **нормалізацією**, виграли обидві сторони. Однак місцеві чиновники під гаслом «зміцнення польськості на кресах» поводитися на українських землях як завойовники.

Порівняйте засади діяльності УНДО та ОУН, задекларовані в програмних документах, за критеріями: 1) мета; 2) методи її реалізації. Зробіть висновок, чому відбулася радикалізація українського національного руху.

ДОКУМЕНТ 1

З програми УНДО, схваленої 19 листопада 1926 р.:

«I. Політичні справи

1. Політичною метою УНДО є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самоозначення українського народу на всіх його етнографічних землях...

3. УНДО бореться за суверенні права українського народу, обстоює конституцію – парламентський устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорціональне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ.

4. УНДО обстоює рівність усіх громадян перед законом без різниці статі, національності і віри, свободу осідки і заняття, слова і друку, зборів і товариств, станових організацій і страйків, забезпечення правної особистості свободи, незайманості домівки, право на приватну власність і таємницю листування, незалежність суддів і умовність засудів».

ДОКУМЕНТ 2

З програми Організації українських націоналістів (1929):

«Устрій Організації Українських Націоналістів

А. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття...

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава...

11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо лише у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні і зовнішні ознаки історичного розвитку...

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правової організації, означеної [як] Українська Самостійна Соборна Держава.

Б. Державний устрій

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, може забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідну перед ним та найвищим законодавчим тілом».

3. Що визначало діяльність ліворадикальних (комуністичних) сил

Після захоплення Польщею західноукраїнських земель Комінтерн підпорядкував місцевих комуністів політично й організаційно Комуністичній робітничій партії Польщі, внаслідок чого в КПСГ відбувся розкол. Так само під впливом Комінтерну у червні 1923 р. відбулося об'єднання місцевих комуністів у Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Попри скромну чисельність (близько 4 тис. членів у середині 30-х років), вона була політично активною.

Найбільшого впливу на маси комуністи досягли на зламі 1920–1930-х рр., коли Польща переживала глибоку економічну кризу. Щоб використовувати легальні форми боротьби, керівники КПЗУ утворили **Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб)**.

Улітку 1930 р. набули нових форм протести селян проти важкого податкового тиску. У Львівському, Станіславівському, Тернопільському й Волинському воєводствах комуністи підняли їх на збройну боротьбу. Кульмінацією селянського руху стало **Ліське повстання** у червні – липні 1932 р. У ньому брало участь близько 30 тис. селян. Поліція й армія жорстоко розправилися з повстанцями. Такі розправи називали **пацифікацією** (умиротворенням).

Восени 1930 р. відбувалися масові побиття й арешти, руйнування кооперативів і відділень «Просвіти», закриття шкіл тощо.

У другій половині 1930-х рр. вплив КПЗУ помітно послабшав.

СЛОВНИК

Пацифікація (від лат. *pacificatio* – умиротворення, замирення, заспокоєння) – офіційна назва репресій щодо населення Західної України, проваджуваних урядом Польщі восени 1930 р.

➔ Погромлена польськими жандармами під час пацифікації читальня «Просвіти». С. Княгиничі Рогатинського повіту

4. Що було характерним для українського праворадикального (націоналістичного) руху

Організаційне оформлення націоналістичної течії в українському визвольному русі започаткували Січові стрільці – найбоєздатніша формація Армії УНР. У 1920 р. вони утворили **Українську військову організацію (УВО)**. Завданням УВО було розгортання збройної боротьби проти польської окупації. Організацію очолив колишній командир Січових стрільців **Євген Коновалець**.

Після санкціонування Антантою польської окупації Східної Галичини більшість членів УВО зневірилася в перспективах боротьби. Організація скоротилася, у ній залишилися тільки ті, хто вважав тероризм ефективною зброєю.

Організація українських націоналістів (ОУН) виникла в лютому 1929 р. у Відні. До її створення були причетні УВО та студентські угруповання.

ОУН не була політичною партією парламентського типу. З одного боку, вона виникла як політичний рух із власною ідеологією, яка, втім, ще потребувала розвитку. З іншого боку, вона була суворо законспірованою організацією військового типу. Військова організація постала з УВО. Власне, УВО не одразу розчинилася в ОУН. До середини 1930-х рр. вона зберігала організаційну самостійність, виконуючи роль бойової фракції ОУН.

Націоналісти не переоцінювали можливості індивідуального терору. Вони обстоювали ідею, що шлях до самостійності України прокладуть тільки дії мас, спрямовані на розхитування й знищення окупаційних структур. Водночас Є. Коновалець та його однодумці вважали терор корисним для досягнення поставлених цілей.

Найвідомішою терористичною акцією ОУН стало вбивство у Варшаві в червні 1934 р. польського міністра внутрішніх справ генерала Б. Перацького. Його знищили у відплату за **пацифікацію 1930 р.** Реакцією влади на цей теракт було створення концентраційного табору в **Березі Каргузькій**.

Упродовж 1935–1936 рр. у Варшаві й Львові відбулися процеси над учасниками замаху на Б. Перацького та членами **Крайової ексекютиви¹ ОУН** на Західній Україні. На лаві підсудних країна побачила молодих революціонерів, переконаних у правоті своєї справи. Серед них привертали увагу **С. Бандера**, який з січня 1933 р. очолював Крайову ексекютиву ОУН, і організатор замаху на Б. Перацького **М. Лебідь**. Варшавський і львівський процеси сприяли популяризації ОУН серед української молоді.

¹ Від лат. *executio* – виконавчий орган.

← Євген Коновалець (1891–1938)

Під час боїв на г. Маківка у червні 1915 р. потрапив у російський полон. У 1917-му таємно прибув із Царицина до Києва. З січня 1918 р. беззмінний командир полку Січових стрільців. У Армії УНР 1918–1919 рр. командував дивізією, корпусом Січових стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких та денікінських військ.

Один з організаторів Української військової організації (УВО, 1920), співзасновник Організації українських націоналістів (ОУН, 1929), перший голова її Проводу. Убитий агентом НКВС у Роттердамі (Нідерланди).

Між закордонним **Проводом українських націоналістів (ПУН)** і Крайовою екзекутивною від початку склалися напружені стосунки. Поширилися чутки, що польські спецслужби отримували інформацію від деяких членів закордонного проводу ОУН. Це не відповідало дійсності, але відчуженість між молодими бойовиками в Західній Україні та старшими за віком функціонерами в еміграції почала стрімко наростати.

У травні 1938 р. радянський агент убив Є. Коновальця. ОУН залишилася без керівництва напередодні вирішальних в історії Європи подій і незабаром розкололася.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** Створення Організації українських націоналістів (ОУН) **»** Визнання країнами Антанти входження Східної Галичини до складу Польщі **»** Проведення польською владою акції пацифікації **»** Заснування Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).
- 2. Покажіть на карті українські воєводства Польщі. Встановіть території, де розгорталася пацифікація.**
- 3. Складіть речення, використавши поняття, терміни, назви організацій:** *«східні креси», утраквістичні школи, осадники, пацифікація, Українське національно-демократичне об'єднання, Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання, Українська військова організація, Організація українських націоналістів.*
- 4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Західної України в міжвоєнний період:** А. Шептицький, В. Мудрий, Є. Коновалець, С. Бандера.
- 5. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.**
» УНДО категорично заперечувало будь-яку співпрацю з державною адміністрацією. **»** Польський уряд гальмував розвиток народної освіти, перетворював українськомовні школи на утраквістичні. **»** КПЗУ виступала ініціатором консолідації всіх національних сил. **»** Підтримка переважною частиною населення центристської політичної сили – УНДО. **»** ОУН прагнула демократичним шляхом домогтися незалежності та соборності України. **»** Легальність політичних партій, діяльність яких не суперечила польському законодавству. **»** Отримання українцями широких національно-культурних прав і високих адміністративних посад у державних органах влади.
- 6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.**
«Окруживши село зі всіх сторін та розставивши сторожі на всіх дорогах, около години 5 вечора кінні патрулі уланів в'їхали в передмістя Яворова: Наконечне, Наконечне-Кінець і с. Поруденко... Задержаних зібрано в гуртки, яких патрулі гнали до будинку читальні "Просвіти". Кінний конвой змушував проваджених бігти, а коли деякі старі люди... не могли бігти, то бито їх палками по голові та де попало... Перевіривши виписаних на листі громадян та замкнувши їх в одному з приміщень читальні, коло години 9 ввечері улани розпочали биття. Викликували одного за другим по імені до другої кімнати, де при столі сидів поручик та кілька підстаршин, а біля них стояла лавка та кілька жовнірів, які виконували екзекуції...»

§ 29 Українські землі у складі Чехословаччини та Румунії

На основі рішень **Сен-Жерменського мирного договору 1919 р.** і **Тріанонського мирного договору 1920 р.** Закарпатська Україна ввійшла до складу *Чехо-Словаччини*¹ на правах автономії. У демократичній Чехо-Словаччині становище українців було кращим, ніж в інших державах. Держава не здійснювала цілеспрямованої асиміляції населення і навіть уживала певних заходів для економічного розвитку Закарпаття. Однак, попри узяті на себе зобов'язання, реального автономного статусу забезпечено не було, і в назві країни риска зникла. Лише в жовтні 1938 р. було створено перший автономний уряд на чолі з А. Бродієм. Дуже швидко замість нього головою уряду і прем'єр-міністром Карпатської України обрали А. Волошина. Автономія Карпатської України мала важливе політичне значення: закарпатські українці довели, що вони готові до державницького життя, є складовою частиною великої української нації, мріють про об'єднання всіх українських земель. Окрім того, реалізація державницької ідеї у формі автономії в європейській державі була правовим прецедентом, який засвідчував у світі нерозв'язаність українського питання.

ЗАУВАЖТЕ

¹Назву ЧСР у 1918–1920 і в 1938–1939 рр. слід писати: «Чехо-Словаччина». Це пов'язано з наданням Словаччині статусу автономії 1938 р. На початку жовтня було затверджено уряд Словаччини. Перша Чехословацька республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків *Чехо-Словаччини* увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Вересень 1924 р.

Татарбунарське повстання проти румунського режиму в Південній Бессарабії

22 листопада 1938 р.

Чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 1920 р., доповнивши її рішеннями про федеративний устрій

15 березня 1939 р.

Проголошення незалежності Карпатської України

1924

1938

1939

2 листопада 1938 р. За ухвалою Віденського арбітражу Угорщині відійшли майже 100 населених пунктів Карпатської України

12 лютого 1939 р. Вибори до Союму Карпатської України

15–18 березня 1939 р. Окупація угорськими військами Карпатської України

1. Яким було економічне становище карпатоукраїнців у складі Чехословаччини

Становище карпатоукраїнців було кращим, ніж становище українців у Радянському Союзі, Польщі або Румунії. У Чехословаччині міцними були демократичні традиції. Кожен, хто поважав конституцію, користувався проголошеними в ній свободами. До того ж чехословацький уряд намагався економічно розвинути цей найвідсталіший в усій Європі край. Зокрема, будувалися сучасні дороги й мости, електрифікувалися міста і села.

Уряд відібрав у поміщиків землю, поділив її на парцели¹ й через банк продав селянам. Понад 32 тис. селянських господарств одержали додатково 29 тис. гектарів землі. Однак через перенаселеність, дефіцит ріллі у гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян бідувала. Під час депресії 1929–1933 рр. чимало з них були змушені брати банківські позички, щоб звести кінці з кінцями. У неврожайні роки село потерпало від голоду.

Закарпаття було індустріально занедбаним краєм. Частка промислової продукції в сукупному суспільному продукті не перевищувала 2 %. За переписом 1930 р., у промисловості працювало лише 16 тис. осіб. За два міжвоєнні десятиліття не з'явилося жодного нового великого підприємства. Підприємців цікавила лише сировина, яку звідти можна було вивезти. Уряд не бажав фінансувати промислові об'єкти в місцевостях, де був брак кваліфікованої робочої сили.

Схарактеризуйте економічне становище Закарпаття у складі Чехословаччини 3–5 означеннями, обгрунтовуючи вибір кожного.

¹ Від франц. *parcel* – мала земельна ділянка.

2. Що визначало політичне становище карпатоукраїнців

Політичне життя в Закарпатті, попри економічну й культурну відсталість, було надзвичайно насиченим. На регулярних виборах місця до чехословацького парламенту виборювало до 30 партій. Впливовою політичною силою були **українофіли**, які гуртувалися в **Українському національному об'єднанні (УНО)**. Українофільський рух спирався на традиції народовців 19 ст. Його

ЗАУВАЖТЕ

Карпатська Україна, офіційна назва – Карпато-Українська держава – назва автономної Української республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938–1939 рр. і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939 р. Неофіційно назва *Карпатська Україна* вживалася і до 1939 р. для означення території Закарпаття.

Закарпаття в усталених географічних кордонах мало площу 12,8 тис. кв. км. Після відокремлення від Угорщини в 1919 р. було створено окрему адміністра-

тивну одиницю, трохи меншу за територію (11,4 тис. кв. км) – **Підкарпатську Русь**. Вона складалася з українських етнічних земель, до яких долучили вузьку смугу угорської етнографічної території із залізницею Кошице – Чоп – Хуст – Рахів. За переписом 1930 р., тут проживало 616 тис. осіб, з яких 438 тис. – українці. У Пряшівському етнографічному анклаві налічувалося 118 тис. осіб, з-поміж яких українців – 87 тис. Ще понад 10 тис. українців проживало у Східній Словаччині.

← Августин Волошин (1874–1945)

Греко-католицький священик, педагог, «батько українського відродження» в Закарпатті. У міжвоєнний період дотримувався прочехословацької орієнтації. Був організатором і керівником Народно-християнської партії (1922–1939), обирався від неї послом чехословацького парламенту (1925–1929). У жовтні 1938 р. чехословацький уряд призначив його прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України. Під час виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. обраний послом. 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, що була ратифікована Соймом 15 березня 1939 р. На одному із засідань Сойму його обрано президентом. Помер у Бутирській в'язниці (Москва).

підтримувала національна інтелігенція, яка швидко зростала у сприятливих умовах демократичного ладу. Українофіли боролися за пробудження національної самосвідомості карпатоукраїнців. Авторитетним лідером українофілів був **Августин Волошин**.

З українофілами конкурували **русофіли** (москвофіли). Коли на теренах імперської Росії утворився Радянський Союз, москвофіли перейменувалися на карпаторосів, або русофілів, і почали шукати підтримки у празьких політичних діячів. Губернатор Підкарпатської Русі в 1923–1933 рр. А. Бескид упроваджував русофільську політику, а сама партія була підтримувана державною адміністрацією.

Не менш впливовою політичною силою були **комуністи**. Крайовий комітет Компартії Чехословаччини активно боровся за вплив на маси. Він повсюдно організовував комсомольські осередки й групи революційних профспілок, а в 1930 р., коли розгорнувся селянський рух, створив «Спілку працюючого селянства». На виборах до чехословацького парламенту в 1924 р. за комуністів віддали голоси 40 % виборців. Через п'ять років, коли економічне становище стабілізувалося, вони дістали лише 15 % голосів. Вибори 1935 р., які проводилися під гаслом Народного фронту, дали комуністам 26 % голосів.

Століття ізоляції від інших українських земель сприяло появі на Закарпатті **русинства**, прихильники якого обстоювали ідею, що слов'янське населення тут перетворилося на окрему націю, відмінну від українців, – **русинів**.

Мала прихильників у Закарпатті й політична течія карпаторосів, яка орієнтувалася не на Прагу, а на Будапешт. Їх називали **мадяронами**. Вони ставили за мету приєднання Закарпаття до Угорщини з наданням йому автономії.

За Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Чехо-Словаччина взяла на себе зобов'язання надати населенню Підкарпатської Русі автономію. Проте празький уряд, посилаючись на незгоди між політичними партіями, не поспішав виконувати міжнародні зобов'язання щодо автономії карпатоукраїнців.

Складіть таблицю «Суспільно-політичне життя карпатоукраїнців», порівнявши засади та вплив у суспільстві провідних політичних течій.

← Пропагандистська вантажівка під час виборчої кампанії до Союму на вулицях міста із закликами голосувати за УНО. Хуст. 1939 р.

3. Як відбулося проголошення Карпатської України та її окупація угорцями

Наприкінці вересня **1938 р. у Мюнхені** пройшла *конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії*, яка розглянула претензії А. Гітлера до Чехословаччини. Бажаючи «умиротворити» німецького фюрера за всяку ціну, Франція і Велика Британія погодилися на приєднання до Третього райху промислово розвиненої **Судетської області**, у якій мешкало 3,2 млн німців. **Чехословаччина** втрачала п'яту частину своєї території та майже чверть населення. Після задоволення німецьких претензій Польща та Угорщина також висунули вимоги про приєднання чехословацьких територій, компактно населених поляками й угорцями. На початку жовтня 1938 р. Польща одержала територію в тисячу квадратних кілометрів із 230 тис. жителів – **Цешинську область**. Польський уряд спробував анексувати й Закарпатську Україну, однак на заваді став Гітлер.

7 жовтня Словаччина сформувала власний уряд. Скориставшись цим прецедентом, лідери українофілів, русофілів і русинів звернулися до Праги з вимогою негайно надати Підкарпатському краю автономію, як це передбачалося умовами Сен-Жерменського договору. 11 жовтня празький уряд затвердив першу автономну адміністрацію на чолі з русофілом А. Бродієм. У Раді міністрів Підкарпатської Русі були представлені основні політичні партії, що належали до двох блоків – русофільського й українського.

Автономний уряд проіснував лише два тижні. Чеська контррозвідка здобула незаперечні докази того, що Бродій працює на угорські спецслужби (оперативне псевдо – Берталон). **28 жовтня** празький уряд призначив *прем'єр-міністром Підкарпатської Русі А. Волошина*.

А. Волошин сформував уряд лише з членів УНО (крім представника землеробської партії Е. Бачинського, який був міністром і в попередньому уряді). Керуючись розпорядженням празького уряду про розпуск політичних партій, Волошин розгромив усі окружні комітети й первинні осередки крайкому КПЧ. Комуністи перестали існувати як впливова політична сила, багато з них покинули Закарпаття.

Тим часом Угорщина домогалася від Гітлера санкції на захоплення Підкарпатської Русі. Фюрер її не дав, але погодився на арбітраж разом з Італією щодо передачі Угорщині територій, населених мадярами. **2 листопада** відбувся **Віденський арбітраж**. За його результатами Празький уряд змушений був віддати Угорщині південні райони Словаччини й Підкарпатської Русі з населенням

понад мільйон осіб, переважно угорським. Від Підкарпатської Русі відійшли південні райони з населенням 175 тис. осіб, серед них угорці становили тільки 82 тис. *Автономна Підкарпатська Русь втратила Ужгород, Мукачеве та Берегове з прилеглими районами.*

Уряд Волошина переніс свою резиденцію з Ужгорода до *Хуста*. Не гаючи часу, українофіли почали будувати державність на урізаній території **Карпатської України**. У діяльності адміністративних органів, системи освіти й у видавничій справі запроваджувалася українська мова.

Особливу увагу приділяли організації народної оборони – «**Карпатській січі**». Команди «Карпатської січі» виникли майже в усіх великих населених пунктах. Загальна кількість вишколених січовиків становила до 2 тис. осіб. Однак вони не мали права носити зброю.

12 лютого 1939 р. в Карпатській Україні відбулися вибори до Союму. В умовах, коли всі інші політичні партії були заборонені, Українське національне об'єднання здобуло 92 % голосів.

На початку березня 1939 р. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину. Чехія приєднувалася до Третього райху, Словаччина одержувала примарну незалежність. 12 березня Гітлер дав свою згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною, щоб надійніше прив'язати її до Німеччини в майбутній європейській війні.

Державний розпад Чехо-Словацької Республіки змусив А. Волошина офіційно заявити про те, що з **14 березня Карпатська Україна стає незалежною**. Вже в безвихідній політичній ситуації 15 березня розпочав роботу Союм Карпатської України. Упродовж трьох годин відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено низку документів. Підтверджувалося, зокрема, що *Карпатська Україна є незалежною державою. А. Волошин був обраний її президентом.*

Угорська армія почала просочуватися через кордон невеликими загонами ще в ніч на 14 березня. Безпосередньо на кордоні в цей час уже було зосереджено 12 дивізій. 15 березня вони одночасно перетнули його в усіх напрямках. Через два дні останні захисники Карпатської України залишили її територію або перейшли до партизанської боротьби.

Напишіть інформаційну замітку в газету про драматичні дні 14–15 березня 1939 р.

↑ Агітаційні плакати Карпатської України

» Яке ставлення до подій доби автор намагався сформувати у глядачів?

» Які світоглядні ідеали доби втілено в плакатах?

На основі тексту попереднього пункту й джерела зробіть висновок про значення проголошення незалежної Карпатської України у збереженні українських державотворчих традицій.

З ухвали *Сойму Карпатської України (15 березня 1939 р.)*: «§ 1. Карпатська Україна є незалежна держава. § 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА. § 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом КУ, на чолі. § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова. § 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня. § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: ведмідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі. І ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові. § 7. Державний гімн Карпатської України є: "Ще не вмерла України...". § 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття».

4. Яким було становище українських земель у складі Румунії

Вдало скориставшись політичним хаосом, що розпочався після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, Румунія захопила більшу територію, ніж та, яку вона мала до вступу у світову війну. Панівні кола країни обрали шлях насильницької, агресивної румунізації нерумунського населення приєднаних територій. Не уникнули такої політики й українці краю. *Закривалися українські школи і культурно-освітні установи*, людей переслідували за спілкування українською мовою. Зі 168 народних шкіл, які діяли на Буковині у 1918 р., за два роки румунізували майже дві третини. У 1924 р. вже не залишалося жодної суто української школи.

Назви населених пунктів так само румунізували. У 1936 р. з'явився циркуляр, який забороняв живити історичні назви в офіційних документах і пресі. Навіть прізвища румунізувалися, оскільки влада розглядала українців як громадян румунського походження, які «забули рідну мову». Румунізація торкнулася й церковної служби.

Королівський уряд не мав ні змоги, ні бажання економічно розвивати новоприєднані території. Навпаки, нерідко збережене з довоєнних часів промислове устаткування вивозили в центральні регіони Румунії. Зокрема, було демонтовано й вивезено устаткування Аккерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, основну частину обладнання Ізмаїльського і Ренійського портів.

Економічна криза спалахнула в Румунії ще в 1928 р. Вона переросла у депресію, яка тривала майже до кінця 30-х рр. Кількість промислових підприємств Північної Буковини скоротилася за цей час майже наполовину, а в Південній

ЗАУВАЖТЕ

У Румунії було три українські громади, які відрізнялися історичною долею й не були пов'язані одна з одною. Найбільша з них жила на Буковині. Друга за чисельністю – у Бессарабії. Північна Бессарабія (Хотинщина) в попередні століття була одним цілим з Буковиною. У шести центральних повітах українці жили розпорошено, здебільшого в містах. Це була ет-

нічна територія молдаван. Південна Бессарабія (Придунайський край) складалася з двох повітів – Аккерманського та Ізмаїльського. Українці тут були найчисленнішою етнічною групою, хоча й не становили більшості. Третя, найменша в Румунії, громада мешкала на Мараморощині. Румунські джерела визначали загальну кількість українців у 580 тис. осіб, українські демографи – до мільйона.

Бессарабії – на чверть. Робітники, яким пощастило зберегти роботу, одержували лише половину зарплатні. Ще гіршим було становище безробітних.

Аграрна політика уряду будувалася відповідно до конкретних соціально-економічних умов різних українських земель. У Бессарабії закон про аграрну реформу набрав чинності 1920 р., на Буковині – 1921 р.

Реформа в Бессарабії враховувала інтереси поміщиків, у яких у 1918 р. відібрали землю. Окупанти не наважилися відразу після анексії покінчити з наслідками аграрної революції. Замість цього вони встановили високі викупні платежі, щоб селянам було не вигідно користуватися поміщицькою землею. Поступово в них відібрали майже половину одержаної в 1918 р. землі. Здебільшого вона повернулася до колишніх власників.

На Буковині, де аграрна революція не відбулася, селянам належало тільки 47 % сільськогосподарських угідь. Рештою володіли поміщики, церква, держава. Тут запровадженням аграрним законодавством передбачалося, що у власності кожного поміщика могло залишатися не більш як 250 га. Надлишок землі йшов у фонд аграрної реформи. Загалом у поміщиків відібрали (з викупом) близько 75 тис. га, або третину земельного фонду.

Середній розмір ділянки, яку одержували за викуп українські селяни, не перевищував 1 га. Колоністи зі Старого королівства і Південної Буковини одержували щонайменше півгектара під садибу, гектар пасовищ і 4,5 га ріллі. Високі податки й несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. У Бессарабії майже всі вони були заставлені в банках.

Москва стежила за перебігом подій на українських землях у складі Румунії, намагаючись вплинути на них через місцевих комуністів. Восени **1924 р.** останні підняли в **Татарбунарах** повстання під гаслом відновлення радянської влади. Ревком на чолі з А. Ключніковим захопив місцеві державні установи й підняв на боротьбу жителів навколишніх сіл: українців, росіян, болгар, гагаузів і навіть молдаван. На боці влади виступили мешканці численних німецьких хуторів і колоній. Бої тривали цілий тиждень, однак повстанці даремно чекали допомоги з-за Дністра. Вона не входила до сценарію, розробленого в Москві.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Вибори до Союму Карпатської України » Віденський арбітраж » Проголошення незалежності Карпатської України » Татарбунарське повстання в Південній Бессарабії
- 2. Покажіть на карті українські території у складі ЧСР та Румунії у міжвоєнний період. Установіть причинно-наслідкові зв'язки між територіальними змінами українських земель у складі ЧСР.**
- 3. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *русинство, мадярони, «Карпатська січ».*
- 4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень, які стосуються Закарпаття.** » Закарпатські українці мали свій крайовий Сойм, який самостійно розв'язував питання мови, освіти, релігії. » Стимування урядом економічного (особливо промислового) розвитку регіону. » Можливість вільної діяльності політичних і громадських організацій, якщо вона не суперечила загальнодержавній конституції. » На відміну від інших західноукраїнських земель, адміністративно-керівні посади всіх рівнів обіймали українці. » Провідні національні партії в краї домагалися від уряду об'єднання з радянською Україною.

§ 30 Початок Другої світової війни. Німецько-радянські договори 1939 р.

Наприкінці 1930-х рр. різко зросла небезпека війни в Європі. Нацистська Німеччина раніше від інших великих держав підготувалася до воєнних дій, натомість Франція та Велика Британія, як і в 1914 р., відставали. Проте, на відміну від 1914 р., на континенті склалося не два, а три центри сили, що зумовило непередбачуваність подальших подій. Й. Сталін готовий був вести переговори про наступальний союз одночасно з обома коаліціями держав. Він вичікував, зважуючи, який варіант надасть йому найбільші переваги.

23 серпня 1939 р. у Москві народний комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов та міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп підписали Договір про ненапад із секретним додатковим протоколом – **пактом Ріббентропа – Молотова**. Його безпосереднім наслідком став напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Так розпочалася **Друга світова війна** – наймасштабніша війна в історії людства.

17 вересня радянські війська увійшли на територію Західної України. Перетин Червоною армією державного кордону Польщі означав фактичний вступ СРСР у війну на боці нацистської Німеччини. Незабаром західні українці відчули весь жах сталінського тоталітаризму з його репресіями.

ЗАУВАЖТЕ

До збройних сил під час Другої світової війни було мобілізовано майже 110 млн осіб у всьому світі. Воєнні дії відбувалися на території 40 держав. Кількість людських втрат (67 млн осіб) є приблизною, оскільки точний підрахунок провадили тільки Британська імперія і США.

23 серпня 1939 р. Керівники зовнішньополітичних відомств Німеччини та СРСР підписали у Москві Договір про ненапад

17 вересня 1939 р. Війська Українського фронту вдерлися на територію Західної України

26–27 жовтня 1939 р. Народні збори Західної України ухвалили декларації про встановлення радянської влади в Західній Україні та її возз'єднання з УРСР (Львів)

1939

1940

1 вересня 1939 р. Напад Німеччини на Польщу. Авіаційні удари по Львову, Тернополю, Луцьку. Початок Другої світової війни

28 червня 1940 р. Вимушена згода Румунії на передачу СРСР Північної Буковини і Бессарабії

1. Як почалася Друга світова війна

Від березня 1939 р. у Москві тяглися безрезультатні переговори з представниками Великої Британії та Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Саме з цього часу Сталін почав шукати можливість порозумітися з Німеччиною. 23 серпня в Москву прибув міністр закордонних справ Третього райху Й. фон Ріббентроп. Метою цього візиту було підписання згідно з попередньою домовленістю **Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною**. Боячись негативної реакції всередині СРСР, Сталін вів переговори з Гітлером у суворій таємниці, не поінформувавши навіть усіх членів політбюро ЦК ВКП(б). Того самого дня, пізно ввечері, у Кремлі було підписано, а наступного дня опубліковано **Договір про ненапад** терміном на 10 років. Таємний додатковий протокол про розмежування «сфери обопільних інтересів» у Східній і Південно-Східній Європі, звісно ж, оприлюднено не було. До радянської сфери впливу згідно з ним належали Латвія, Естонія, Фінляндія та Бессарабія; Литву визнано сферою впливу Німеччини; територію Польщі учасники угоди поділили між собою по лінії річок Нарев, Вісла, Сян.

Німеччина зобов'язалася вступити на територію Польщі першою.

1 вересня 1939 р. війська **Вермахту** напали на Польщу, а літаки Люфтваффе бомбардували міста Західної України. Маючи з Польщею договірні зобов'язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині. Так почалася **Друга світова війна**.

↑ Народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов у присутності Й. Сталіна та Й. Ріббентропа підписує Договір про ненапад. Ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. Москва

→ Німецькі солдати ламають шлагбаум на німецько-польському кордоні. 1 вересня 1939 р.

СЛОВНИК

Вермахт – назва збройних сил нацистської Німеччини 1935–1945 рр., які склалися із сухопутних, повітряних (військова авіація – Люфтваффе) та військово-морських сил. Верховним головнокомандувачем Вермахту був канцлер Німеччини, з 1934 р. – фюрер (вождь) Третього райху Адольф Гітлер.

← Парад з нагоди передавання Бреста частинам Червоної армії. На трибуні – німецький генерал Х. Гудеріан і радянський комбриг С. Кривошеїн. 22 вересня 1939 р.

↓ «Обмін досвідом» між червоноармійцями та солдатами Вермахту в Брест-Литовську

Сталін, як і Гітлер, не сподівався, що Велика Британія і Франція прийдуть на допомогу польському уряду, оскільки вони не були готові до воєнних дій. Проте союзники підтримали Польщу, хоча воєнні дії на західних кордонах Третього райху тривалий час не розгорталися. У ситуації світової війни, що стала фактом, Сталіну вигідно було демонструвати відсторонену позицію, а для цього він змушений був потурбуватися про ідеологічне виправдання вже запланованого радянського вторгнення в Польщу. Було можливим лише одне обґрунтування: **«ви-звольний похід»** Червоної армії на допомогу населенню Західної України і Західної Білорусії. Тому генсек відмовився на користь Німеччини від окупації Люблінського й частини Варшавського воєводств. За це він виторгував собі переведення Литви з німецької в радянську сферу інтересів. Гітлер змушений був погодитися з радикальною зміною тієї статті пакту Ріббентропа – Молотова, у якій йшлося про поділ Польщі. Ці зміни зафіксовано в німецько-радянському договорі «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р.

17 вересня Червона армія перетнула радянсько-польський кордон, а 22 вересня війська Українського фронту на чолі з маршалом С. Тимошенком увійшли до Львова. Ще через тиждень Червона армія окупувала узгоджені з Німеччиною території Польщі. Це вторгнення радянські пропагандисти назвали **«золотим вереснем»**. 22 вересня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

Сотні тисяч солдатів і офіцерів українського походження перші удари Другої світової війни зустріли у складі Війська Польського. Упродовж вересня 1939 р. у боях загинуло близько 8 тис. українців – громадян Польщі.

У 1940 р. відповідно до положень пакту Ріббентропа – Молотова Сталін висунув ультиматум Румунії і в червні захопив без бою Бессарабію та Північну Буковину.

Проаналізуйте карту. » 1. Відповідно до документа, наведеного нижче, покажіть та опишіть зони інтересів СРСР і Німеччини. » 2. З'ясуйте зміни територіально-адміністративного устрою УРСР після подій 1939–1940 рр.

↑ Західна Україна в 1939–1940 рр.

ЗАУВАЖТЕ

До СРСР відійшла територія майже 200 тис. кв. км з населенням 13 млн, у тому числі майже 5 млн поляків і понад 1 млн євреїв. Німеччина, яка розгромила Польщу, зайняла тільки 188 тис. кв. км її території. Віленський округ (6,7 тис. кв. км з 458 тис. населення), що входив

у частку Радянського Союзу, був незабаром переданий Литві. Після приєднання до основної території України в 1939–1940 рр. західноукраїнських земель населення УРСР у червні 1941 р. зросло на 8,1 млн осіб, тобто до 41 млн 657 тис. осіб, а територія – до 560 тис. кв. км.

Проаналізуйте пакт Ріббентропа – Молотова. Прокоментуйте засадничі тези, до чого домовилися режими Сталіна та Гітлера. Поділіться припущеннями, чому цей документ обидві сторони мали «зберігати в цілковитій таємниці».

ДОКУМЕНТ 1

Із таємного додаткового протоколу до Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.):

«1. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Польської держави, кордон сфери інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла, Сян. Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише в ході подальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях...

4. Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в цілковитій таємниці».

← Польська карикатура на пакт Ріббентропа – Молотова «Пруська присяга на вірність Москві». Слова Сталіна: «Пакт ми тобі, Ріббентропе, підписали. Ти в ручку нас поцілуй, пакт бери, а що робитимемо далі, подумаємо».

» Що зображено на карикатурі? » Як художник розподілив ролі між учасниками дійства? Чому саме Сталіна зображено як господаря ситуації? » Яке тлумачення пакту зобразив художник? Яке ставлення до пакту художник намагався сформулювати у глядачів? » Доберіть до карикатури назву, стисло прокоментуйте її.

§ 30. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКІ ДОГОВОРИ 1939 р.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Як радянська дипломатія пояснювала вступ СРСР у війну з Польщею? Що в документі свідчить про підміну понять? Чому в ньому немає покликань на тексти міжнародних документів, двосторонніх міждержавних угод? » 2. Для кого складено цей документ? Які фрази у тексті свідчать, що він розрахований на радянського адресата? Доведіть, що текст документа є пропагандистським.

З ноти уряду СРСР Польському посольству в Москві від 18 вересня 1939 р.: «Пане посол! Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі не існує більше. Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР та Польщею. Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, Радянський уряд не може більше нейтрально ставитись до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитись до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними.

Зважаючи на такі обставини, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної армії – дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії».

Якою була стратегічна мета Гітлера та Сталіна, що спонукала кожного з диктаторів ініціювати таємну угоду – пакт Ріббентропа – Молотова? Поміркуйте, чому саме пакт підштовхнув до початку Другої світової війни.

2. Які зміни відбулися в територіально-адміністративному устрої УРСР 1939–1940 рр.

У жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України. Вони проголосили встановлення в краї радянської влади і звернулися до Верховної Ради СРСР із проханням включити землі Західної України до складу УРСР. Було затверджено також декларацію про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості. У листопаді відбулися позачергові сесії Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, які розглянули й задовольнили клопотання Народних зборів Західної України.

Щоб підкріпити рішення Народних зборів, командування Українського фронту організувало у Львові 29 жовтня військовий парад. Після параду відбулася 200-тисячна демонстрація мешканців міста.

Західна Україна була «возз'єднана» з УРСР, у складі якої з'явилося шість нових областей: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська і Тернопільська. Розташовані на захід від лінії Керзона, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина й Холмщина залишилися на території, окупованій Німеччиною.

У серпні 1940 р. Верховна Рада СРСР включила Північну Буковину, Хотинщину та Південну Бессарабію до складу УРСР. З більшої частини приєднаної території Бессарабії радянське керівництво створило нову союзну республіку – Молдавську РСР (УРСР втратила райони лівобережного Придністров'я у складі Молдавської АРСР). Кордони між Молдавською РСР і УРСР було визначено за етнографічним принципом. 7 серпня 1940 р. Північна Буковина і

Хотинщина були об'єднані в Чернівецьку область УРСР, а з Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії було створено Аккерманську область. У грудні 1940 р. центр Аккерманської області було перенесено з Аккермана до Ізмаїла. Відповідно, область перейменували в Ізмаїльську.

Прокоментуйте фотографії. » 1. Що вражає на знімках? Які деталі вказують на пропагандистський характер цих документів? » 2. З якою метою створено ці фотографії? Яке ставлення до події прагнули сформувати у глядачів?

↑ Делегація Західної України на Третій позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. Київ. 1939 р.

→ Делегати Народних зборів перед Оперним театром. Львів. 1939 р.

↑ О. Довженко промовляє на передвибірних зборах в одному з гуцульських сіл. 1939 р.

» Якою, на вашу думку, є мета заходу? Навіщо влада залучала відомих українців, зокрема О. Довженка, до таких акцій?

3. Як відбувалася радянська новоприсєднаних областей УРСР. Чим ОУН прислужилася українцям

Червона армія прийшла в Західну Україну, Бессарабію та Північну Буковину з гаслами возз'єднання західноукраїнських земель з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі СРСР. Радянська пропаганда наголошувала, що віднині українці – колишні громадяни Польщі та Румунії – користуватимуться всіма національними правами в єдиній радянській Україні.

СЛОВНИК

Радянська – силове насадження норм суспільно-політичного, економічного, культурного життя, характерних для тоталітарного ладу в Радянському Союзі.

На підприємствах, які стали державними, створили профспілки радянського типу. За їх участі визначали все потрібне для відновлення виробництва. Ці заявки негайно задовольняли промислові підприємства східних областей України та інших союзних республік. Безробіття було подолане за кілька місяців. Істотно зросла зарплата робітників. Тих, хто не міг працевлаштуватися на місці, відряджали в східні області УРСР.

До кінця 1939 р. були поділені поміщицькі маєтки. Майже півмільйона селян Західної України одержали в користування землю, десятки тисяч коней і корів. Найбідніші селянські господарства, яких була третина, звільняли від податків. Утім, вступати до колгоспів селяни не поспішали. Були створені 182 машинно-тракторні станції, які взяли на себе обробіток селянських земельних наділів.

На присєднаних землях здійснювали українізацію та розбудову системи освіти (кількість українських шкіл збільшилася до 6,5 тис. з одночасним скороченням польських); у Львівському університеті (1940 р. йому надано ім'я І. Франка) та інших вишах, технікумах і училищах мовою викладання стала українська; були проведені заходи з ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Запроваджено безкоштовне навчання і медичне обслуговування населення.

← Андрій Мельник (1890–1964)

Брав участь у складі легіону Українських січових стрільців у боях на горах Маківка і Лисоня. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. разом з Є. Коновальцем формував Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, згодом реорганізований у корпус Січових стрільців. Обіймав посади начальника штабу корпусу Січових стрільців. Начальник штабу Армії УНР (1919). Брав участь у заснуванні УВО та ОУН. У травні 1938 р. став головою Проводу ОУН. 1939 р. затверджений на цій посаді Другим великим збором українських націоналістів у Римі. З 1941 р. перебував під німецьким арештом, з 1944 р. утримувався в концтаборі Заксенгаузен. У 1947 р. іменований довічним головою ОУН, яку очолював до 1964 р. (ОУН мельниківців). У повоєнні роки проживав у Люксембурзі.

→ Степан Бандера (1909–1959)

Член ОУН з 1929 р., від 1933 р. – голова Крайової ексекютиви (виконавчого органу) ОУН у західноукраїнських землях. Організатор низки замахів, зокрема вбивства у 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Після Варшавського і Львівського судових процесів 1935–1936 рр. над вбивцями Б. Перацького був ув'язнений. Звільнився у середині вересня 1939 р. Очолив опозицію до А. Мельника, що призвело до розколу ОУН. Від 1940 р. – голова Революційного проводу ОУН. Ініціатор Акта відновлення Української держави (30 червня 1941 р., Львів). За відмову скасувати його ув'язнений німцями у концтаборі Заксенгаузен до 1944 р. Після звільнення у жовтні 1944 р. мешкав у Берліні. Після капітуляції Третього райху опинився в еміграції: спочатку в Інсбруку (Австрія), а потім – у Мюнхені. 1959 р. убитий агентом КДБ у Мюнхені.

Водночас нова влада заборонила всі українські партії, громадські, промислові та кооперативні товариства, а також культурні, наукові установи, зокрема «Просвіту», Наукове товариство імені Шевченка. Лише ОУН як нелегальній організації вдалося зберегти мережу своїх місцевих осередків. Вона чинила опір новій владі та її представникам, справедливо вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС застосував до оунівців жорстокі репресії.

У серпні 1939 р. Провід українських націоналістів скликав у Римі Другий великий збір ОУН, на якому головою організації обрали **Андрія Мельника**. Щоправда, більшість крайовиків не визнала його лідерства. У лютому 1940 р. діячі крайового осередку ОУН сформуливали у Кракові власний «революційний провід», визнали своїм лідером **Степана Бандеру** і почали готувати на Волині й у Галичині антирадянське повстання, сподіваючись, що масштабні репресії влади обурять народ, а отже, підготують для нього ґрунт.

Причиною розколу були насамперед внутрішні розбіжності між старшим поколінням УВО–ОУН, представники якого здебільшого перебували в еміграції і не мали реального впливу на Батьківщині, та молодшим, так званими крайовиками, які прагнули діяти революційними методами і знайти найкоротший шлях для здобуття незалежності України.

СЛОВНИК

Бандерівці – члени крила ОУН, яке очолював С. Бандера. Цю назву радянська пропаганда вживала в негативному значенні, як синонім бандитизму, застосовуючи загалом до представників українського націоналістичного підпілля під час і після Другої світової війни, а також українських націоналістів за кордоном і тих, хто в Україні перебував в опозиції до радянської національної політики.

Яким подіям та явищам присвячено тогочасні плакати? Оберіть дієслова, що окреслюють мету, з якою ці плакати створено: 1) агітувати; 2) пропагувати; 3) рекламувати; 4) інформувати; 5) сприяти гуртуванню *за*; 6) сприяти гуртуванню *проти*; 7) формувати ставлення до фактів, що відповідає ідеології; 8) засуджувати; 9) викликати несприйняття і ненависть. Свій вибір обґрунтуйте деталями плакатів та історичними фактами.

4. Які злочини чинила радянська влада в Західній Україні

Населення Західної України швидко зрозуміло, які справжні наміри маскувала радянська влада під гаслами возз'єднання. Оперативні групи НКВС і прикордонників здійснювали тотальні арешти. Для залякування тих, кого було взято у полон, оперативні групи широко застосовували розправи, вибіркові розстріли. За вересень 1939 р. війська Українського фронту полонили близько 200 тис. польських вояків. Після закінчення воєнних дій арешти та затримання не припинялися, хоча в'язниці були переповнені. 5 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія надіслав до ЦК ВКП(б) доповідну записку, де просив згоди на розстріл «*заклятих ворогів радянської влади*», які, на його думку, «*тільки і чекають звільнення, щоб мати можливість активно включитись у боротьбу проти радянської влади*». До цих ворогів записали польських офіцерів, поліцейських, жандармів, розвідників, а також поміщиків, службовців і осадників, яких було інтерновано у таборах для військовополонених. На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. упродовж квітня – травня цього ж року у Катинському лісі під Смоленськом, Старобільську (Харківська область), Осташківському спецтаборі НКВС (Калінінська, тепер Тверська область), а також у кількох в'язницях Києва, Харкова, Херсона та Мінська було таємно розстріляно без суду 22 тис. польських офіцерів та державних службовців.

Уже з грудня 1939 р. розпочалася підготовка до депортації «небажаних елементів» у населенні західних областей України і Білорусії до віддалених районів СРСР. Усього було депортовано близько 320 тис. осіб.

Які явища, що стосуються «возз'єднання», «визвольного походу» та радянізації Західної України, засвідчує джерело?

ДОКУМЕНТ
3

Зі «Спогадів та роздумів очевидця» Федора Пігідо-Правобережного: «...За два тижні після гітлерівського нападу на Польщу Кремль “простяг руку братньої допомоги західним братам”... Крім численних потягів із запломбованими вагонами, вщерть переповнених польськими офіцерами, що їх вивозили десь на схід; крім того, як офіцери ці через вікна намагались виміняти в людей, що проходили повз вагони, шматок хліба за золоті персні, годинники та срібні цигарнички; а трохи згодом – крім численних потягів, також із запломбованими вагонами, – під охороною НКВД-істів, – у яких вивозили “визволенних” від капіталістичного ярма, та разом уже і від зайвого особистого майна, вчителів, священників і селян – українців та білорусів – у далекі табори Колими, Мурманська та інші “здравниці-курорти соціалістичної батьківщини трудящих”, отже, кажу, крім тих транспортів, я мало що бачив тоді гідного уваги».

Поміркуйте, чим була зумовлена репресивна політика СРСР у Західній Україні, зокрема масштабна депортація її мешканців.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Захоплення військами Українського фронту території Західної України **»** Напад Німеччини на Польщу **»** Передача Румунією Північної Буковини і Бессарабії СРСР **»** Підписання пакту Ріббентропа – Молотова.
2. Покажіть на карті зміни адміністративно-територіального устрою УРСР упродовж 1939–1940 рр. Покажіть на карті події, з якими пов'язані ці зміни.
3. Складіть речення про події 1939–1940 рр., використавши поняття та терміни: *Друга світова війна, пакт Ріббентропа – Молотова, «золотий вересень», Народні збори, радянізація, депортація, бандерівці.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях 1939–1940 рр.: Й. Сталін, А. Гітлер, В. Молотов, С. Тимошенко, С. Бандера, А. Мельник.
5. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.
» 1. «Возз'єднання» не було метою пакту Ріббентропа – Молотова, хоч теж впливало з нього. Великі держави виявилися цілком байдужими до проблеми соборності українських земель і в 1919, і в 1939 рр. **»** 2. Одним із найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових радянських порядків на цих територіях. **»** 3. Застосовуючи тотальний терор, радянська влада намагалася перетворити мешканців західноукраїнських земель на слухняних «гвинтиків» сталінської тоталітарної машини, а регіон якнайшвидше інтегрувати у загальносоюзну командно-адміністративну систему.
6. Узагальніть, які наслідки для Європи мав німецько-радянський Договір про ненапад з пактом Ріббентропа – Молотова. Чому безпосереднім наслідком укладення пакту став початок Другої світової війни? Поміркуйте, чому Німеччина напала на Польщу 1 вересня 1939 р., а СРСР – на 17 днів пізніше.

§ 31 Початок радянсько-німецької війни. Окупація України військами Німеччини та її союзників

У липні 1940 р. Гітлер дав директиву Генеральному штабу Вермахту розробити план «Барбаросса», який передбачав розгром СРСР за чотири – шість тижнів, тобто ще до закінчення війни з Великою Британією. З кінця серпня 1940 р. Німеччина почала передислокацію військ із заходу на схід.

22 червня 1941 р. німецькі війська перетнули кордон СРСР. Гітлер буквально «заштовхнув» Сталіна в коаліцію держав, яка з ним воювала і завдяки перевазі в ресурсах мала всі шанси на перемогу. З моменту нападу Німеччини на СРСР **радянсько-німецька війна стала найголовнішою частиною Другої світової**. Велика Британія і США об'єднали свої воєнні зусилля з СРСР у боротьбі проти спільного ворога.

Бойові дії на території України у 1941 р. перетворилися для радянських військ на катастрофу. Війська Червоної армії не були готові до належної відсічі агресорові, тому Вермахт досить швидко окупував великі території СРСР. До середини липня, тобто за три тижні боїв, Червона армія втратила 850 тис. бійців і командирів, близько 3,5 тис. літаків і понад 6 тис. танків. Зі 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими. До німецького полону потрапили мільйони червоноармійців. Проте в оборонних боях 1941 р. було зірвано гітлерівські розрахунки на «блискавичну війну» (блицкриг).

22 червня 1941 р.
Напад Німеччини на Радянський Союз.
Початок радянсько-німецької війни

30 червня 1941 р.
Проголошення ОУН(б) Акта відновлення Української держави

7 липня – 19 вересня 1941 р.
Оборона Києва військами Південно-Західного фронту

30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.
Оборона Севастополя

1941

23–29 червня 1941 р. Танкова битва в трикутнику Луцьк – Дубно – Броди. Розгром та відступ радянських військ

5 серпня – 16 жовтня 1941 р.
Оборона Одеси

1942

22 липня 1942 р.
Завершення окупації України німецькими військами (вступ до м. Свердловська Ворошиловградської області)

1. Яким було політичне та соціально-економічне становище в Україні напередодні радянсько-німецької війни

У березні 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) затвердив третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1938–1942 рр.

Планова мілітаризація народного господарства здійснювалася під наглядом створеного в 1936 р. Наркомату оборонної промисловості СРСР. У січні 1939 р. його розукрупнили на чотири самостійні наркомати: авіапромисловості, суднобудівної промисловості, озброєння і боєприпасів. У Червону армію почали надходити зразки досконалої техніки: реактивні міномети БМ-13 («Катюші»), середні танки Т-34, винищувачі ЯК-1 і МІГ-3, напівавтоматичні зенітні гармати і великокаліберні зенітні кулемети. Однак промисловість не встигала з тиражуванням цих зразків.

Чисельність Червоної армії влітку 1941 р. збільшилася майже до 5 млн бійців і командирів. Основна частина цих сил зосереджувалася вздовж західного кордону. Уряд запровадив низку жорстких заходів для зміцнення трудової дисципліни. П'ятихвилинне запізнення загрожувало позбавленням волі. Заборонявся самовільний перехід на іншу роботу. Робочий день було подовжено на годину. Створювалася єдина система державних трудових резервів, яка базувалася на примусовій мобілізації учнів для ремісничих шкіл, залізничних училищ і шкіл фабрично-заводського навчання.

2. Які воєнні дії визначали перебіг радянсько-німецької війни в червні 1941 – липні 1942 рр.

Німеччина та її союзники почали наступ на трьох стратегічних напрямках. Група армій «Північ» мала захопити Ленінград, група армій «Центр» націлювалася на Москву, а група армій «Південь» мала окупувати Україну.

Південне угруповання ворога складалося з трьох німецьких і двох румунських армій, а також танкової групи та механізованого корпусу угорської армії. Усього під орудою генерал-фельдмаршала фон Рундштедта було 57 дивізій і 13 бригад, підтримуваних 4-м повітряним флотом Німеччини і всією румунською авіацією.

Групі армій «Південь» протистояли 80 дивізій Київського особливого й Одеського військових округів, розгорнутих у перший день війни відповідно у **Південно-Західний і Південний фронти**. Ці фронти за живою силою і технікою відчутно переважали противника. Зокрема, вони мали 5625 танків проти 850 в групі армій «Південь» і 2700 літаків проти 1300.

Проте цю перевагу було втрачено одразу після початку воєнних дій. У перші години війни противник завдав бомбового удару по 66 аеродромах Південно-Західного фронту і вивів з ладу

↑ Севастопольці біля зведення Радінформбюро і мапи Європи в перші дні війни. Севастополь (Кримська АРСР). 24 червня 1941 р.

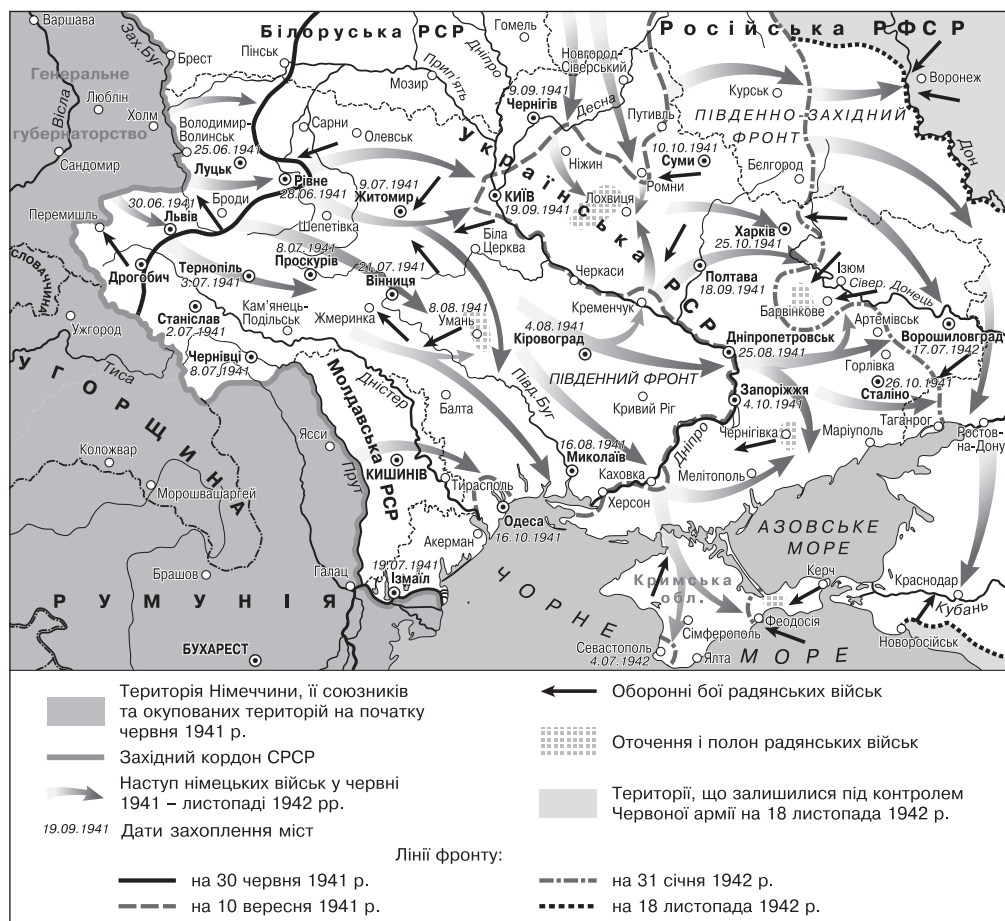
← Залишені радянські танки 67-го танкового полку 34-ї танкової дивізії. Район Дубна. Червень 1941 р.

579 літаків. Залишилося тільки 359 машин, придатних до бою. Їх довелося перебазувати на далекі тиллові аеродроми.

У районі **Луцьк – Броди – Дубно** розгорілася танкова битва. Радянські танкові корпуси зазнали втрат, які перевищували втрати противника у 20 разів. Червоноармійці, озброєні переважно трилінійками, не могли воювати на рівних з німецькими автоматниками. Не маючи досвідченого керівництва, вони легко піддавалися паніці й постійно потрапляли в «котли».

Проаналізуйте карту й дайте відповіді на запитання про перебіг бойових дій 1941–1942 рр.: 1) які території і в який час були окуповані Вермахтом; 2) коли відбулося захоплення українських міст; 3) де та коли радянські війська потрапляли в оточення і полон. Зверніть інформацію на карті з текстом підручника.

↑ Окупація України військами Німеччини та її союзників у 1941–1942 рр.

Унаслідок прикордонних боїв упродовж 22 червня – 6 липня 1941 р. війська Південно-Західного фронту відійшли на глибину до 250–300 км. Червона армія залишила Західну Україну. 7 липня німецькі війська прорвали лінію фронту в районі Новограда-Волинського. Увечері того самого дня гітлерівці захопили Бердичів, 9 липня – Житомир. Передові частини гітлерівців вийшли на підступи до Києва 11 липня.

Київська оборонна операція тривала понад два місяці. У вересні німці форсували Дніпро. На армії Південно-Західного фронту насунулася загроза оточення. Однак Сталін наказав утримувати Київ. 15 вересня чотири армії опинилися в «котлі». Більшої катастрофи історія війн не знала. **19 вересня** німецькі війська зайняли столицю УРСР.

На початку серпня на стику Південно-Західного та Південного фронтів війська Вермахту прорвали оборону, у результаті напрямом «Умань – Дніпропетровськ» виявився відкритим. Гітлерівці прорвалися до Дніпра, 25 серпня захопили Дніпропетровськ, 4 жовтня – Запоріжжя. Дніпро став лінією фронту, яку гітлерівці певний час не могли прорвати.

5 серпня розпочалася **оборона Одеси**, яка тривала **73 дні**. 16 жовтня Червона армія залишила Одесу, радянські війська були розбиті в Криму, але зуміли закріпитися в Севастополі, розпочавши багатомісячну оборону міста.

У середині жовтня бої розгорнулися на підступах до Харкова і на Донбасі. 24 жовтня гітлерівці захопили Харків і незабаром окупували всю Україну.

Отже, *протягом літа – осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим*. Не окупованими на той час в Україні залишилися тільки східні райони Харківської, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) областей, а також невелика територія кримської землі із Севастополем.

На кінець 1941 р. в СРСР було сформовано до 400 нових дивізій, що дало змогу компенсувати втрати перших місяців війни. Ставка Верховного головнокомандування почала планувати наступальні операції. Проте керовані недосвідченими командирами і стратегами війська були непридатні для наступальних дій. Бої за Донбас у січні – березні 1942 р. не дали результату. 4 липня 1942 р. після **250-денної оборони** німецькі й румунські війська **захопили Севастополь**. 22 липня 1942 р. частини Вермахту здобули останнє з українських міст – Свердловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області. Німецькі, румунські і мадярські війська окупували УРСР цілком.

Про які події ідеться у фрагменті джерела? З чим пов'язана характеристика цієї події як «катастрофи, більшої за яку історія війн не знала»? У чому цінність джерела?

Із праці учасника війни, генерала Вермахту К. Тинпельскірха «Історія Другої світової війни»: «У результаті цього наступу, одночасного удару 6-ї армії через Дніпро по обидва боки Києва, який 19 вересня було обійдено і взято, і подальшого просування 2-ї армії з півночі російські сили, які перебували в трикутнику Київ, Черкаси, Лохвиця, були стиснуті з усіх боків. У цей час танкові групи в запеклих боях відбивали спроби противника деблокувати свої війська зі сходу і, крім того, великими силами вклинилися в оточені російські армії й розкололи їх. ...Прошло ще два тижні, поки незвичайно великі сили противника, затиснуті в котлі і розчленовані на окремі частини, було знищено й взято в полон. У зведенні німецького верховного командування повідомлялося про взяття в полон 665 тис. осіб, захоплення 3718 гармат і 884 танків...»

» Проаналізуйте схему. Яку з причин вважаєте найістотношою?

Причини поразок Червоної армії на початковому етапі радянсько-німецької війни

- Тоталітарний характер влади поставив у залежність від волі однієї людини та її найближчого оточення життя мільйонів людей. Жорстка централізація й атмосфера страху в країні нищили ініціативу, гальмували розв'язання потрібних завдань, зокрема на полі бою.
- Прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації. Переоцінка значення радянсько-німецьких договорів 1939 р. Ігнорування даних розвідки про дату наступу німецьких військ. Відсутність чіткого плану в разі масштабних воєнних дій (перемогти ворога збиралися «малою кров'ю» на його території).
- Неукомплектованість Червоної армії кадрами кваліфікованих командирів і спеціалістів через репресії проти військових.
- Антирадянські настрої людей, які не бажали захищати радянську владу від ворога, про якого ще нічого не знали.
- Незавершеність заходів з інженерного зміцнення західних кордонів, тоді як оборонні споруди на старих кордонах були демонтовані.
- Невідмобілізованість Червоної армії: боячись спровокувати напад Німеччини, Й. Сталін до самого фатального дня не дозволяв повною мірою розгорнути дії армійських підрозділів у прикордонній смузі.
- Незавершеність процесу переозброєння. Якість радянської військової техніки поступалася німецькій.
- Розміщення основних сил Червоної армії на кордоні з Німеччиною, що зробило їх легкою мішенню під час раптового удару.

↑ Німецькі солдати спостерігають за пожежею на Хрещатику. Вересень 1941 р.

Підрозділи НКВС установили радіокеровані міни і заклали вибухівку в сотні споруд у центрі міста. 24 вересня 1941 р. Київ здригнувся від вибухів. Вулиця Хрещатик та прилеглі квартали палали кілька днів. НКВС знищив центр Києва разом із людьми. Вибухами й пожежами було зруйновано 324 старовинні будинки. Тисячі киян загинули, 50 тисяч залишилися без даху над головою.

3. Чому для мобілізації суспільства на боротьбу з нацистами влада вкотре вдалася до репресивних заходів

З початком війни стали здійснювати мобілізаційні заходи. У червні 1941 р. було створено комісію, що опікувалася евакуацією людей і майна. Ресурси України вивозили на Схід. У Росію та райони Середньої Азії було евакуйовано 3,5 млн громадян (переважно робітників і службовців зі Східної України). Обладнання 550 найбільших українських промислових підприємств вивезли на Схід, де в роки війни було створено потужну військово-промислову базу СРСР, а також 3 млн голів худоби, майно колгоспів і радгоспів, вищі навчальні заклади, училища, частково – експозиції музеїв.

Те, що не можна було евакуювати у східні райони СРСР, підлягало знищенню: устаткування заводів, фабрик, колгоспна техніка, реманент, збіжжя тощо. Зокрема, було виведено з ладу генератори Дніпрогесу і підірвано греблю, затоплено всі кам'яновугільні шахти. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. вимагала під час відступу застосовувати тактику «випаленої землі».

Уже через тиждень після початку війни більшість підприємств виконували замовлення фронту: випускали або ремонтували танки, бронепотяги, міномети. Робітників, селян і службовців закріпили за їхніми робочими місцями, відпустки заборонялися. За самовільне залишення підприємства в робочий час працівників оголошували дезертирами і засуджували на строк від 5 до 8 років.

До перебудови економіки було залучено все працездатне населення. На селі за складних умов збирали врожай і виконували державні поставки. Переважну більшість чоловіків мобілізували на фронт, і робота лягла на плечі селянок, які годували і армію, і країну.

29 червня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) направили партійно-радянським організаціям директиву, яка вимагала швидкої перебудови життя під гаслом «**Все для фронту, все для перемоги**». Виконавчим органам надавалося право здійснювати переведення робітників на іншу роботу без їхньої згоди. До роботи залучалися пенсіонери, жінки, діти.

Продовольство серед робітників і службовців розподілялося за картками. Робітники отримували від 500 г до 1,2 кг хліба на добу (хліб був основним продуктом харчування), службовці – від 400 до 500 г, а діти й утриманці – по 300–400 г.

У вересні 1941 р. Сталін видав таємний наказ про створення у прифронтовому тилу **загороджувальних загонів** із військ НКВС. Вони мали завдання кулеметним вогнем зупиняти військові частини чи групи військовослужбовців, що відступали. У липні 1942 р. Сталін вдався до ще суворіших заходів, видавши наказ, відомий як «**Ні кроку назад!**». Наголос у ньому робився на

→ Цивільне населення на будівництві протитанкових укріплень. 1941 р.

репресивних заходах проти бійців і командирів. Наказ зобов'язував штрафні роти й батальйони, загороджувальні загони у разі відступу розстрілювати на місці «панікерів і боягузів».

Ці заходи часом призводили до безглуздої загибелі цілих підрозділів, частин і з'єднань, бо командири не мали права відводити їх без дозволу з метою маневру, перегрупування тощо. Невідомо також, скільки людей було знищено загороджувальними загонами. Ці втрати списувалися як військові, тобто на німців.

» 1. Що зображено на фото? Які явища радянсько-німецької війни вони засвідчують? » 2. Які з фотографій є зрежисованими фотографами-пропагандистами? » 3. Проаналізуйте фотографії і складіть на підставі отриманої з них інформації коротке повідомлення в газету 1941–1942 рр. від імені солдатів Червоної армії, Вермахту, мешканців окупованих міст чи сіл.

↑ Солдати Вермахту в селі під Харковом. Травень 1942 р.

→ Відправлення нових підрозділів на фронт. 1941 р.

↑ Жінка з дітьми біля руїн своєї хати в одному із сіл України

↑ Солдати Червоної армії роздивляються трофеї. 1941 р.

4. Чим визначалася діяльність націоналістичних організацій

Маючи інформацію про підготовку Німеччини до війни, керівники ОУН(б) у Кракові з березня 1941 р. налагодили контакти з Вермахтом і абвером, сподіваючись, що Німеччина надасть їм допомогу в створенні української армії.

Навесні 1941 р. німецькі спецслужби сформували з добровольців-біженців, переважно оунівців бандерівського напрямку, з'єднання під назвою «Легіон українських націоналістів». Легіон цей поділили на два батальйони – «**Нахтігаль**» і «**Роланд**». Особовий склад був одягнутий в уніформу Вермахту. Командування Вермахту мало намір залучати українські частини до каральних дій, спрямованих насамперед проти поляків і євреїв.

30 червня 1941 р. за підтримки «Нахтігалья» ОУН(б) проголосила у щойно захопленому німцями Львові **Акт відновлення Української держави**. Уряд очолив один із найближчих соратників Бандери – **Ярослав Стецько**. Керівництво Третього райху розцінило цю подію як зухвалий виклик Німеччині, С. Бандеру та його найближчих соратників було ув'язнено. Будь-яка політична діяльність націоналістів заборонялася. На знак протесту військові формування «Нахтігаль» і «Роланд» відмовилися від виконання військової служби, і невдовзі німці їх розформували.

Улітку 1941 р. **Тарас Боровець (Тарас Бульба)** сформував на Поліссі та Волині загони «**Поліська Січ**». Він мав підтримку уряду УНР у вигнанні, який перебував у Варшаві. Тарас Боровець уважав, що згодом партизанська армія, яку назвав **Українською повстанською (УПА)**, має перетворитися на регулярну армію майбутньої української держави (УНР), і не бажав об'єднуватися з оунівцями. Бульбівці боролися одночасно проти німецьких гарнізонів і радянських партизанів, але не виявляли великої активності.

ОУН(б), збагнувши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, почала створювати власні збройні сили – **Українську повстанську армію (УПА)**. До цих збройних сил були включені (здебільшого силоміць) формування Т. Бульби (Боровця) і ОУН(м).

СЛОВНИК

Абвер – управління військової розвідки і контррозвідки при штабі Вермахту.

← Тарас Боровець (псевдо Тарас Бульба)

На початку липня 1941 р. створив партизанські загони «Поліська Січ», що проіснували до середини листопада 1941 р. Узимку 1942 р. таємно від німців відновив «Поліську Січ», назвавши її Українською повстанською армією. Після конфлікту з ОУН(б) улітку 1943 р. дав цим загонам назву «Українська народно-революційна армія» (УНРА). У листопаді 1943 р. заарештований німцями і відправлений до Заксенхаузена. Звільнений у серпні 1944 р. З 1948 р. – в еміграції у Канаді. Автор спогадів «Армія без держави».

← Українські повстанці під час відпочинку. Дрогобич. Грудень 1943 р.

Водночас ОУН прагнула за допомогою **«похідних груп»**, що складалися з досвідчених організаторів і пропагандистів, поширити свій вплив на східні й південні області, розгорнути мережу оунівського підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. Саме учасників націоналістичного підпілля гестапівці називали *«українським рухом Опору»*.

Прочитайте уривок із праці сучасного українського історика Івана Патриляка. Чи погоджуєтеся з міркуваннями вченого? Відповідь обґрунтуйте. У чому він вбачає історичне значення Акта 30 червня 1941 р.? На що розраховували очільники фракції ОУН(б), ухвалюючи Акт відновлення Української держави?

Значення проголошення відновлення української державності Актом 30 червня 1941 р.

«По-перше, це змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значної частини українських політиків ілюзії про визвольну місію гітлерівських армій. По-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН(б) морально-політичну перевагу для того, аби очолити національний рух Опору. Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання активної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на "мовчазне" поле бою чужих армій».

Поміркуйте, що дає підстави сучасним історикам для наведеного висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

1. «Немає правових підстав тлумачити як "чорну зраду" порозуміння оунівського керівництва з нацистськими ватажками (йдеться про співпрацю ОУН і Вермахту, зокрема про створення батальйонів "Нахтігаль" і "Роланд". – Авт.). Адже оунівці не присягали на вірність радянській владі. Питання ж про те, чи зраджували вони свій народ, йдучи в ім'я своїх ідей на союз із "Третім райхом", такою ж мірою стосується Сталіна з Молотовим» (М. Коваль). 2. «Незважаючи на співпрацю Т. Бульби-Боровця в 1941 р. з окупаційними військами, його не варто звинувачувати в колабораціонізмі, як це постійно робили у своїх публікаціях радянські автори. Сам термін "колабораціонізм" означає відносини двох сторін, коли одна сторона служить іншій усупереч інтересам свого народу і батьківщини. Т. Бульба-Боровець був громадянином Польської держави, хоча й боровся проти неї ще з юнацьких років. Встановлену в Західній Україні в 1939 р. радянську владу він не визнавав» (С. Кульчицький).

1. Установіть хронологічну послідовність подій:
  - » Захоплення нацистами Києва
  - » Танкова битва в трикутнику Луцьк – Дубно – Броди
  - » Захоплення окупантами Севастополя
  - » Захоплення Одеси німецькими і румунськими військами.
2. Покажіть на карті пересування сторін і зміни ліній фронту на теренах України упродовж 1941–1942 рр. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між воєнними подіями та зазначеними змінами. На підставі карти схарактеризуйте оборонні операції на території України.
3. Складіть речення про події 1941–1942 рр., використавши поняття, терміни та гасла періоду радянсько-німецької війни: *радянсько-німецька війна*, «блискавична війна» (*бліцкриг*), план «Барбаросса», «випалена земля», «Поліська Січ», *Українська повстанська армія (УПА)*, «похідні групи» ОУН, «український рух Опору», «Все для фронту, все для перемоги!», «Ні кроку назад!».
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях 1941–1942 рр.: Й. Сталін, А. Гітлер, С. Бандера, Я. Стецько, Т. Бульба (Боровець).
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?
  1. «Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава».
  2. «...Військовим радам армій і насамперед командувачам арміями: а) безумовно знімати з постів командирів і комісарів корпусів і дивізій, які допустили самовільний відхід військ із позицій, що вони займають, без наказу командування армії, і направляти їх у військову раду фронту для віддання до військового суду; б) сформувати в межах армії 3–5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати їх у разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів та боягузів...»
6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних кричущих прорахунків та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, мусила тепер в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи своїми нещадними, тоталітарними методами врятувати її від загибелі» (*український історик М. Коваль*).

§ 32 Окупаційний режим в Україні

Переважна більшість українського населення поставилася до окупантів як до чужоземних поневолювачів. Але чимало жителів західних областей, відчувши на собі весь жах сталінської радянзації, зустрічали німців як визволителів. Населення ще не знало, яким буде гітлерівський «новий порядок». Про існування плану «Ост» ніхто й не здогадувався.

Потрібно було зовсім небагато часу, щоб остаточно з'ясувалися цілі Німеччини щодо України. На нараді окупаційних чиновників у Рівному Е. Кох сформулював їх так: *«Мета нашої роботи – примусити українців працювати на Німеччину, а не ошачливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого не має в Німеччині. Цю роботу треба провадити, не рахуючись із втратами».*

«Новий порядок» дуже швидко викрив себе: шибениці, масові розстріли, табори смерті, спалені села, зруйновані міста. Окупаційна політика була скерована на масове нищення населення, а також політичних противників гітлерівської Німеччини, насильницьку депортацію на примусові роботи до Німеччини молоді, на розграбування української землі.

1. Що таке план «Ост» і на які окупаційні зони було поділено Україну

Генеральний план «Ост» було розроблено в 1940 р. в Імперському управлінні державної безпеки під керівництвом Г. Гімmlера. Цей план передбачав германізацію території Польщі, країн Балтії, Білорусії, України і значної частини європейської Росії. Йшлося про виселення в Сибір або знищення майже всіх

1 серпня 1941 р. Включення Галичини до складу Генерал-губернаторства – таку офіційну назву мала окупована територія Польщі, що не була безпосередньо приєднана до Німеччини

20 серпня 1941 р. Створення на окупованій Вермахтом території райхскомісаріату «Україна» зі столицею в Рівному

1941

19 серпня 1941 р. Українська територія між Дністром і Південним Бугом під назвою «Трансністрія» перейшла в розпорядження Румунії – союзниці Німеччини

29–30 вересня 1941 р. Масові розстріли євреїв у Бабині Яру в Києві

1942

поляків, 75 % білорусів, 65 % українців Галичини тощо, а всього – від 30 до 45 млн осіб. На родючих українських чорноземах колонізатори мали намір розмістити після війни поміщицькі і фермерські господарства ветеранів Вермахту – офіцерів і солдатів.

У жовтні 1939 р. на захоплених теренах Польщі було створено **Генеральне губернаторство**, яке складалося з чотирьох адміністративно-територіальних одиниць: Люблінського, Варшавського, Радомського й Краківського дистриктів. До останнього ввійшли й етнічні українські землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння й Лемківщина. Після захоплення гітлерівцями західноукраїнських земель, у серпні 1941 р., до складу польського генерального губернаторства було включено п'ятий дистрикт із центром у Львові. Його назвали **дистрикт «Галичина»**. До нової адміністративної одиниці належали чотири західні області УРСР – *Львівська, Дрогобицька, Станіславська (нині Івано-Франківська), Тернопільська (без північних районів)*.

У липні 1941 р. Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР, загарбані румунськими військами, з дозволу Гітлера були включені до складу Румунії. Тож на теренах Бессарабії та Північної Буковини було створено **два губернаторства** – **«Бессарабія»** (райони Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР, центр – Кишинів) та **«Буковина»** (райони Чернівецької області – Чернівецький, Хотинський і Сторожинецький, деякі північні райони МРСР, центр – Чернівці).

Окрім Бессарабії та Північної Буковини, Румунія отримала також землі між Дністром і Південним Бугом, тобто всю тодішню Одеську, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей і лівобережні райони Молдавської РСР. На цих землях румуни створили губернаторство **«Трансністрія»**. Формально «Трансністрія» до складу Румунії не належала, її було передано румунській стороні в тимчасове управління й господарське використання.

↓ В окупованому Харкові. 1942 р.

↓ Німецький агітаційний плакат

» Що роблять зображені на фото мешканці Харкова? Які деталі свідчать про те, що люди почуваються заляканими і деморалізованими? Що, на вашу думку, вони відчують? » З якою метою створено плакат? Чому і навіщо німецькі пропагандисти наголошують на злочинах режиму Сталіна? Які спільні риси притаманні тогочасній пропаганді різних режимів?

У серпні 1941 р. вийшов наказ Гітлера про утворення **райхскомісаріату «Україна»**. Передбачалося створення семи генеральних округів. Проте територія райхскомісаріату формувалася відповідно до того, як просувалися частини Вермахту вглиб України, передаючи до складу райхскомісаріату області з-під управління військової адміністрації. Передбачуваних розмірів він не досяг у зв'язку з припиненням наступу гітлерівців. На 1 вересня 1942 р. райхскомісаріат складався з шести генеральних комісаріатів – «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ», «Таврія». Адміністративним центром райхскомісаріату «Україна» стало місто **Ровно** (Рівне), де була **резиденція райхскомісара Е. Коха**.

У тилкових районах Вермахту було створено мережу військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з'явилося поняття **«військова зона»**, яка охоплювала території п'яти східних областей УРСР – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) і півострів Крим.

Під угорську окупацію потрапила територія Закарпаття.

Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про окупаційний режим і розгортання руху Опору в Україні.

↑ Окупаційний режим 1941–1944 рр. Рух Опору

На підставі карти та тексту параграфа складіть таблицю «Окупаційні зони України».

Території	Назви, форми адміністративної організації	Особливості підпорядкування
-----------	---	-----------------------------

2. Що передбачав «новий порядок» на окупованій нацистами території України

На окупованих територіях окупанти створили «цивільні управління» – міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі зі старшинами. У селах призначали старост, вербували поліцаїв, нерідко з карних злочинців. По всіх містах і центрах комунікацій діяли військово-польові суди, комендатури, таємна польова поліція, каральні загони.

Під час відступу Червоної армії більшу частину продовольства було вивезено або знищено. Те, що залишилося, забирали німці, і населення міст почало голодувати. 5 серпня 1941 р. з'явилося розпорядження про те, що і «всі жителі окупованих східних територій віком від 18 до 45 років зобов'язані працювати згідно з їхньою придатністю до праці». Усі вони мали стати на облік на «біржах праці». Тих, хто ухилявся від роботи, заарештовували або відправляли до Німеччини.

Основним завданням органів окупаційної адміністрації було вилучення харчових продуктів. У сільському господарстві колгоспи і радгоспи були збережені, але перейменовані на «громадські господарства». На селянські двори накладалися 12 різних видів податків.

Економіка окупованих територій мала служити Райху. Окупанти відновлювали роботу електростанцій, великих підприємств, налагоджували видобуток стратегічної сировини. Проте зі зміною ситуації на фронті поведінка німців змінилася. Із фабрик і заводів України масово почали вивозити обладнання. Цілими ешелонами вивозили й чорнозем. Те, що не могли вивезти, знищували під час відступу, воду отруювали, застосовуючи тактику «спаленої землі».

СЛОВНИК

«Новий порядок» – жорстокий окупаційний режим, який установили нацисти на окупованих територіях. Він передбачав заборону вільного пересування; сувору систему реєстрації; впровадження німецького цивільного та воєнного законодавства; введення обов'язкової трудової повинності; експлуатацію місцевих ресурсів; збереження колгоспної системи; вивезення населення на примусові роботи до Німеччини тощо.

3. Якою була доля військовополонених та остарбайтерів. Хто такі колаборанти

Після провалу бліцкригу в Німеччині виник гострий брак робочих рук через постійні мобілізації. **Вихід було знайдено у використанні примусової праці населення окупованих країн.** На початку 1942 р. серед населення України розгорнули агітацію про виїзд на роботу до Німеччини. Наголошувалося на добрих умовах праці й хорошій платні. Під час перебування остарбайтерів у Німеччині окупаційна адміністрація обіцяла дбати про їхні родини. Безробіття, голод,

Остарбайтери (нім. *Ostarbeiter* – східні робітники) – німецький термін на означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій на примусові роботи до Німеччини.

спокусливі обіцянки змусили в січні – лютому кілька тисяч добровольців виїхати до Німеччини. Проте дуже швидко звідти почали надходити розпачливі листи про жахливі умови життя заробітчан. Охочих виїхати не було, але в березні надійшло розпорядження про вивіз на роботи до Німеччини 527 тис. робітників, у вересні – ще 500 тис. українок у віці 15–35 років для роботи в домашньому господарстві. Почалося насильницьке вивезення молоді. На майбутніх остарбайтерів влаштовували облави, брали в заручники рідних, спалювали будинки тих, хто тікав. За роки окупації з території України було вивезено 2 млн 400 тис. осіб, що становило 48 % від усіх примусово вивезених на Захід із території СРСР.

Працю іноземних робітників використовували в Німеччині на великих підприємствах, у сільському господарстві, сфері обслуговування. Багато молоді зі Сходу працювало в німецьких сім'ях. Можливість вижити залежала від того, де працював остарбайтер.

Трагічною була доля 3,8 млн військовополонених, захоплених німецькими військами в перші місяці війни. Берлін вважав, що *«чим більше військовополонених помре, тим краще»*. Як правило, одразу відокремлювали й негайно розстрілювали політкомісарів та євреїв. Решту кидали до нацистських таборів. Коли стало зрозуміло, що війна проти Радянського Союзу затягується на невизначений час, окупанти відмовилися від практики масового знищення військовополонених і з 1942 р. почали широко використовувати їх на примусових роботах.

Проаналізуйте нацистські плакати. » 1. Яким явищам окупаційної політики Райху вони присвячені? Кому адресовані? Чому виїзд на примусові роботи пропагандисти подають як перевагу? » 2. Поміркуйте, яку роль відіграють гра кольорів, різні шрифти, завдяки яким автор привертає увагу глядачів до ключових слів. Які ці слова? Який вплив на глядача мали справляти зображення у лівій верхній частині трьох хлопців у вишиваних сорочках і галицьких кептарях із валізами в руках?

» 3. Що символізують постаті німецького селянина, який на фоні залитих сонцем, оброблених полів лівою рукою ніби запрошує українських чоловіків і жінок, і українців, зображених у сірих тонах? » 4. Про що свідчить той факт, що зусилля нацистської пропаганди були спрямовані на формування позитивної мотивації до депортації на примусові роботи?

↑ Уманська яма. Один із таборів, де просто неба перебували радянські військовополонені влітку та восени 1941 р.

Поневіряння військовополонених і остарбайтерів, які залишилися живими, після війни не закінчилися. Сталін створив для них **фільтраційні табори**. Після перевірки немало з них потрапило до радянських концтаборів.

На окупованій території СРСР з окупантами співпрацювала невелика частка населення. Вимушену працю задля заробітку на підприємствах і в колгоспах не вважають **колабораціонізмом**.

Виявом колабораціонізму були здебільшого служба в охоронних поліцейських, військових та інших збройних формуваннях, які вели боротьбу з партизанами і підпільним рухом, а також виконання функції інформаторів, глав низових адміністрацій тощо. З ідеологічних причин свідомо співпрацювали з

Із 5,7 млн радянських військовополонених майже 3,3 млн померли в німецькому полоні.

На території УРСР (разом із Закарпаттям та Кримом) було 817 нацистських таборів примусового утримування військовополонених та цивільного населен-

ня, з них: концтаборів – 6 (у Львові (Янівський), Києві (Сирецький), Красному Лучі, Дніпрі, Макіївці та Сімферополі); таборів для військовополонених – 242; гетто – 304; гестапівських тюрем – 68 тощо («Енциклопедія історії України»).

СЛОВНИК

Концентраційний табір – місце, де за рішенням вищих органів примусово утримуються (здебільшого у тимчасових приміщеннях за вкрай примітивних побутових умов) великі групи ув'язнених людей.

Колаборант (від фр. *collaboration* – співпраця) – особа, яка свідомо, за власним бажанням співпрацює з окупаційною цивільною чи військовою владою на шкоду власній країні.

окупантами члени деяких репресованих і розкуркулених родин. Були й такі, хто брав участь у каральних операціях проти мирного населення. Їхні дії кваліфікують як воєнний злочин.

Прочитайте фрагменти джерел. **1.** Про які риси нацистського «нового порядку» ви дізналися? На підставі документів узагальніть сутність цих рис.

2. Які факти вразили найбільше? Яким був моральний стан населення окупованих територій? До яких змін у повсякденному житті призвів нацистський «новий порядок»?

ДОКУМЕНТ
1

Із листа керівника Райхсміністерства окупованих східних областей А. Розенберга про вивіз з України сільськогосподарської продукції підприємством «Схід» із продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (жовтень 1944 р.): «...За цей час його філії заготовили: зерна – 9 200 000 т, м'яса та м'ясних виробів – 622 000 т, олійних культур – 950 000 т, масла – 208 000 т, цукру – 400 000 т, фуражу – 2 500 000 т, картоплі – 3 500 000 т, насіння – 141 000 т, інших сільськогосподарських товарів – 1 200 000 т, яєць – 1 075 000 000 шт.»

ДОКУМЕНТ
2

З попередження коменданта міста Харкова, 14 листопада 1941 р.: «До населення Харкова! Внаслідок вибуху російських мін у Харкові сьогодні загинули німецькі солдати. Це свідчить про те, що населення не відгукнулося на численні заклики і накази німецьких збройних сил брати активну участь у розмінуванні. Віднині німецькі збройні сили діятимуть безжалюбно. Так, сьогодні було страчено 50 осіб – членів компартії. Крім того, 1000 осіб було арештовано як заручників. Якщо проти німецьких збройних сил чинитимуться нові акції, 200 з цих заручників будуть розстріляні. Для мешканців Харкова встановлюється комендантська година з 16 години до 6 години. Ті, хто перебуватиме на вулиці чи на площі після цього часу і без спеціальної перепустки, будуть розстріляні. Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил.»

ДОКУМЕНТ
3

З книжки Дмитра Малакова «Оті два роки... У Києві при німцях»: «Через весь фасад звисало величезне червоне полотнище нацистського прапора. Під прапором чітко вирізнялася вивіска: “Арбайтзамт Київ”, тобто біржа праці Києва... Значну кількість промислових підприємств, їхнє основне обладнання було евакуйовано на схід, а майже всі державні установи радянського устрою припинили існування. Отже, міське населення – це “зайві” робочі руки. І почалася планомірна і жорстока боротьба з “саботажниками”, тобто безробітними, що “ухилилися” від роботи на Третій райх – масові облави на вулицях, базарах, у кінотеатрах, у всіх більш-менш людних місцях. Порятунком був тільки в наявності на руках “арбайтскарте”, робочої картки, яку кожен працівник повинен був щотижня подовжувати на місці роботи: на календарно розграфлених аркушиках картки керівництво ставило гумовий штампик. Якщо такої позначки на день перевірки не було, спійманого без розмов і пояснень конвоювали на збірний пункт...»

4. Чому Бабин Яр вважають символом Голокосту в Україні. Хто такі «Праведники народів світу»

Нацистський «новий порядок» передбачав особливу расову політику, жертвами якої стали євреї, роми (цигани), слов'янські народи. В Україні було створено сотні таборів і гетто для ізоляції та подальшого знищення єврейського й іншого населення.

Київ став першим у Європі містом, де окупанти знищили всю єврейську громаду. Масові розстріли єврейського населення Києва відбулися в урочищі Бабин Яр 29 і 30 вересня. Усім євреям було наказано зібратися 29 вересня на північній околиці міста, звідти колони людей спрямовували до Бабиного Яру

і розстрілювали. Загинуло майже 34 тис. євреїв.

Ці два дні перетворили Бабин Яр на символ **Голокосту** в Україні.

Трагедія Бабиного Яру тривала й надалі. Тут убивали в'язнів Сирецького концтабору, військовополонених, підпільників, членів ОУН. У Бабиному Яру загинула, зокрема, поетеса Олена Теліга. Загалом окупаційна влада знищила в Бабиному Яру понад 100 тис. осіб.

Прочитайте фрагмент джерела. Про що в ньому йдеться?

ДОКУМЕНТ
4

Із виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова: «Страхітлива різанина й погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці – Києві. Громадяни, які вирвалися з Києва, описують приголомшливу картину однієї з цих масових страт: на єврейському кладовищі міста Києва було зібрано велику кількість євреїв... перед розстрілом всіх роздягли догола і побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом укладали наступну партію страчених і знову розстрілювали з автоматів».

→ Військовополонені засипають землю ділянку Бабиного Яру, де лежать розстріляні євреї. В охороні есесівці. Початок жовтня 1941 р.

СЛОВНИК

Голокост (з англ. *holocaust* – винищення, всеспалення) – термін, яким називають геноцид євреїв, здійснюваний нацистами в роки Другої світової війни. Був утіленням гітлерівської політики «остаточного розв'язання єврейського питання», тобто цілковитого винищення єврейського народу.

↑ Діти за колючим дротом в одному з концтаборів Німеччини

→ Закарпатські євреї чекають на сортування. Концтабір Аушвіц, Освенцім, Польща. 1944 р.

Населення України, як і в інших країнах, ставилося до таких дій нацистів як до звірства, нелюдської жорстокості. Тож за можливості люди надавали євреям допомогу. Митрополит А. Шептицький відкрито виступив на захист євреїв, звертався з листом до Гітлера й особисто врятував близько 150 дітей і 15 раб-нів. Ризикуючи життям, громадяни України, Польщі, Голландії, Франції, багато інших країн врятували чимало життів. Тим, хто в роки Другої світової в окупованій нацистами Європі рятував євреїв від Голокосту, у сучасному Ізраїлі надають почесне звання «**Праведник народів світу**».

↑ Олена Вітер (1904–1988)

Першою серед українців звання «Праведник народів світу» надано у 1976 р. **Олені Вітер**. Вона була настоятелькою греко-католицького монастиря ордену студитів у Львові, співпрацювала з ОУН. У роки німецької окупації у львівському сиротинці, що перебував під її опікою, ігуменя переховувала від нацистів єврейських дітей. У 1945 р. настоятельку вдруге заарештували радянські спецслужби. На першому допиті затримана одразу зізналася, що «мала зв'язок з УПА, надавала їм допомогу в боротьбі проти радянської влади, повністю поділяла їхні думки і працювала на користь створення самостійної України. Це робила цілком усвідомлено, будучи вороже налаштованою до радянської влади». Її засудили на 20 років ув'язнення, яке відбувала в радянських концтаборах.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Проголошення ОУН(б) Акта відновлення Української держави **»** Завершення окупації України німецькими військами захопленням м. Свердловська Ворошиловградської області **»** Вбивство євреїв у Бабиному Яру в Києві.
2. Покажіть на карті адміністративно-територіальні утворення часів нацистського окупаційного режиму на території України. Визначте їхні особливості: географічне розташування, держави-окупанти тощо.
3. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *нацистський «новий порядок», окупація, окупаційний режим, колабораціонізм, військовополонені, остарбайтери, антисемітизм, Голокост, концентраційний табір (концтабір), «Праведники народів світу».*
4. Проаналізуйте таблицю. Конкретизуйте й уточніть твердження про основні завдання нацистського окупаційного режиму в Україні.

Завдання нацистського окупаційного режиму в Україні

Забезпечити продовольством, матеріальними та людськими ресурсами потреби Третього райху й армії	Вивільнити від українського населення шляхом фізичного його знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини землі України і заселити їх німецькими переселенцями	Вивезти на роботу до Німеччини якомога більше працездатного населення
---	---	---

§ 33 Розгортання руху Опору в Україні

Терор окупаційної влади викликав широкий рух Опору в Україні. «*Народ мій український, – записав 21 червня 1942 р. у щоденнику Олександр Довженко, – чесний, спокійний і працюючий, який ніколи в житті не прагнув чужого, страждає і гине, пошматований, знедолений в арійських застінках*». На Волині й Поліссі розгорнувся самооборонний націоналістичний **повстанський рух**. Великі надії покладали провідники ОУН на «**похідні групи**», що були заздалегідь створені обома напрямками організації – бандерівцями й мельниківцями. Організацію радянського партизанського руху з початку війни було покладено на працівників НКВС.

Тож до руху Опору в Україні в роки Другої світової війни належали сили, що обстоювали протилежні політичні позиції, мали різну мету. Об'єднувало їх одне – боротьба проти нацистських окупантів. **Рух Опору складався з: 1) радянського підпілля і партизанського руху; 2) українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА); 3) польського руху Опору (Армія Крайова, що підпорядковувалася польському еміграційному урядові в Лондоні).** Кожна сила мала власний шлях боротьби з окупантами: одні вели її з першого року війни, інші почали пізніше; хтось вдався до тимчасового союзу з ворогом, а хтось діяв безкомпромісно. Утім, кожна сила робила свій внесок у перемогу.

Коли територію України було звільнено від німецьких, румунських та угорських окупантів, партизанські загони НКВС розформували й приєднали до складу Червоної армії. УПА продовжувала вести героїчну боротьбу проти НКВС на території України аж до середини 1950-х рр. – жертвна боротьба українських націоналістів тривала впродовж десяти повоєнних років.

20 червня 1942 р.

Створення Українського штабу партизанського руху (УШПР)

7 лютого 1943 р.

Напад першої сотні УПА на німецьку комендатуру в м. Володимирець Рівненської області. Перша бойова операція УПА

12 червня 1943 р.

Початок Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака

1942

14 жовтня 1942 р. Символічна дата створення Української повстанської армії

1943

21–25 серпня 1943 р. Третій надзвичайний великий збір ОУН(б)

1944

11–15 липня 1944 р. Створення Української головної визвольної ради (УГВР)

1. У чому особливості радянського партизанського руху

29 червня 1941 р. з'явилася директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б), відповідно до якої партійні й радянські органи розпочали практичну роботу з формування **партизанських загонів**. До цієї роботи були залучені й органи НКВС УРСР, у складі яких створювалися спеціальні підрозділи. Їхню діяльність координував заступник наркома внутрішніх справ УРСР **Тимофій Строкач**. Основу партизанських загонів склали бійці Червоної армії, що потрапили в оточення.

Щоправда, через швидке просування військ Вермахту створити партизанські загони і мережу радянського підпілля в західному регіоні та правобережних районах України не вдалося. Цьому також сприяло негативне ставлення багатьох громадян України, особливо в Галичині й на Волині, до радянської влади. Тож перші спроби налагодити збройну боротьбу в тилу ворога провалилися.

Партизанський рух розгорнувся в лісових масивах Північної України після налагодження централізованого керівництва. Наприкінці 1941 р. утворилися партизанські загони О. Федорова на Чернігівщині, С. Ковпака та С. Руднева на Сумщині, О. Сабурова – на території Сумської і Брянської областей. На основі цих загонів згодом було організовано великі партизанські з'єднання. Москва забезпечувала їх зброєю, усім необхідним для бойової, диверсійної та розвідувальної діяльності.

↓ Партизани з'єднання Сидора Ковпака

↑ Начальник УШПР Т. Строкач вручає медаль «Партизану Вітчизняної війни» юному партизанові Рівненського партизанського з'єднання А. Білопольському. Червень 1943 р.

З метою налагодження регулярного зв'язку з партизанами у червні 1942 р. було створено **Український штаб партизанського руху (УШПР)** на чолі з Т. Строкачем. УШПР здійснював координацію дій як між окремими загонами, так і між партизанами й частинами регулярної армії, переправляв літаками у тил ворога десятки груп, кадри фахівців (радистів, підривників, шифрувальників), зброю, боеприпаси, одяг, медикаменти, пропагандистську літературу тощо.

УШПР керував рейдами великих партизанських загонів і з'єднань по тилах ворога (у жовтні 1942 р. рейд на Правобережну Україну провели з'єднання О. Сабурова і С. Ковпака, улітку 1943 р. рейд до Карпат розпочав С. Ковпак). Одним із завдань партизанських рейдів, якими керувала Москва, була боротьба

→ **Сидір Ковпак** (1887–1967)

Від 1937 р. – голова Путивлівського міськвиконкому. Після нападу Німеччини на СРСР залишений у тилу ворога для організації партизанського руху. Створив Путивлівський партизанський загін, на базі якого 1942 р. постало Сумське партизанське з'єднання. У червні – жовтні 1943 р. згідно з оперативним планом бойових дій партизанів України здійснив Карпатський рейд. Від 1946 р. – депутат ВР УРСР, у 1947–1967 рр. – заступник голови Президії ВР УРСР.

← С. Ковпак (сидить ліворуч) зачитує партизанам шифровку з Великої землі. Комісар загону С. Руднєв (праворуч). 1942 р.

з «націоналістичними формуваннями» УПА, що, зрозуміло, підживило довіру місцевого населення до радянського партизанського руху.

Упродовж червня – жовтня 1943 р. відбувся **Карпатський рейд** Сумського партизанського з'єднання. Завданням рейду було здійснення диверсій на нафтопроводах і комунікаціях противника й ініціювання партизанського руху в німецькому тилу. Карпатський рейд був розцінений ЦК КП(б)У і УШПР *найблискучішим із усіх рейдів, які здійснювали партизани України.*

У 1943 р. розпочалася так звана **рейкова війна** – десятки загонів на окупованій території Білорусії, Росії і України виводили з ладу залізничні комунікації, щоб не дати окупантам змоги перекидати підкріплення та військове спорядження під Курськ, де розгорталася одна з наймасштабніших битв Другої світової війни.

В операціях з вигнання окупантів з України, особливо її Правобережжя, дедалі більшого значення набувала безпосередня взаємодія партизанів із регулярними військами, наприклад, під час витіснення окупантів з Овруча, Луцька, Рівного, Одеси.

На завершальному етапі радянсько-німецької війни боротьба підпільників і партизанів у тилу окупаційної армії посилилася. У 1944 р. українські партизани тісно взаємодіяли з регулярними військами, допомагали партизанам Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. Частина українських партизанських груп діяла на території цих країн.

Прочитайте фрагмент статті з «Енциклопедії історії України». На основі наведеної інформації сформулюйте твердження про форми боротьби радянського партизанського руху.

ДОКУМЕНТ
1

«За офіційними даними УШПР, які в наш час вимагають переосмислення і можливого уточнення, партизани України, які перебували на зв'язку з керівними центрами, упродовж 1941–1944 рр. вивели з ладу бл. 470 тис. ворожих вояків та осіб, котрі з ними співпрацювали. Було підірвано 4959 ешелонів і 61 бронепоезд, зруйновано 607 залізничних і 1589 шосейних мостів. У боях та диверсіях знищено або пошкоджено 1566 одиниць бронетехніки, понад 800 гармат і мінометів, 1444 трактори та 13 535 автомашин, бл. 2,6 тис. об'єктів промислового і виробничого призначення. Партизани розгромили 467 штабів, гарнізонів, комендатур, куцв поліції, захопили з боєм 139 населених пунктів, у тому числі 44 залізничні станції. Упродовж 1942–1944 рр. від партизан. загонів і з'єднань надійшло до УШПР 3625 повідомлень розвідувального характеру. За підрахунками сучасних дослідників загальна чисельність учасників партизанського руху сягала 230 тис. осіб» (сучасний український історик А. Кентій).

» До чого закликали плакати? Які форми боротьби з нацистськими окупантами вони пропагували?

Згадайте, які події перекреслили плани українських націоналістів з відновлення української державності, що зробило неприйнятною ідею українсько-німецької співпраці.

2. Якою була роль УПА як військового формування в націоналістичному русі Опору

Провід ОУН(б) швидкими темпами розбудовував УПА. Спочатку Головною командою УПА керував **Василь Івахів**. Після його загибелі в бою з німцями у травні 1943 р. головним командиром УПА став **Дмитро Клячківський**. УПА мала широку підтримку з боку західноукраїнського населення і спиралася на розгалужену,

ЗАУВАЖТЕ

Символічним днем заснування **Української повстанської армії (УПА)** вважають **14 жовтня 1942 р.** Від 2015 р. це державне свято – **День захисника України.**

→ **Роман Шухевич** (1907–1950)

Член ОУН від 1930 р. Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН(б), брав участь у створенні «Карпатської Січі». Фактичний командир батальйону «Нахтігаль» (1941). У серпні 1943 р. на Третьому надзвичайному зборі ОУН його обрали головою бюро проводу ОУН(б) та головним командантом УПА. У липні 1944 р. він став головою Генерального секретаріату УГВР.

глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(б). Вона налічувала десятки тисяч бійців (**загалом через лави УПА пройшло понад 100 тис. осіб**), які діяли на Волині, Поліссі і в Галичині.

Поступово вдосконалювалася і структура управління й командування УПА. Бойові формування підпорядковувалися трьом командуванням: **УПА-Північ**, яке охоплювало Волинь і Західне Полісся, Житомирщину, Північно-Західну Київщину; **УПА-Захід** – Галичину, Буковину, Закарпаття і Закарзоння (Холмщину, Лемківщину, Надсяння); **УПА-Південь** – сучасну Хмельниччину, Вінниччину, західну частину Черкаської та Кіровоградської областей. Крайовим командирам цих трьох генеральних **воєнних округів («країв»)** підпорядковувалися воєнні округи, яким підлягали **курені** (батальйони), кожен з яких складався з 3–4 сотень по 80–200 бійців. Тактичними формами боротьби УПА були рейди, напади на німецькі гарнізони, склади, обози, сутички з радянськими партизанами, військами НКВС, підрозділами Армії Крайової.

У серпні 1943 р. головним командиром УПА став **Роман Шухевич** (псевдо – Тарас Чупринка).

У 1943 р. УПА вела боротьбу на два фронти – проти нацистських окупантів та їхніх союзників, а також проти партизанських загонів. У жовтні–листопаді 1943 р. провела 47 боїв із німцями і 54 бої проти радянських партизанів. Провід ОУН(б) з осені 1943 р. прагнув стримувати її від активних дій проти нацистів, намагаючись зберегти сили для боротьби з комуністичним режимом, оскільки було зрозуміло, що він повертається в Україну. З початком 1944 р. між УПА й частинами Вермахту остаточно склалися відносини взаємної неагресивності. Гітлерівський уряд звільнив з концтабору С. Бандеру, А. Мельника та інших керівників ОУН.

→ **Загін УПА.**
Хутір Ясенів
(Львівщина).
31 серпня 1944 р.

Навесні 1944 р. відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними радянськими військами та частинами НКВС. Під час однієї з них було смертельно поранено командувача Першого Українського фронту генерала М. Ватутіна. Від початку 1945 р. майже в усіх районах Західної України розпочалися масштабні операції НКВС, які увійшли в історію під назвою першої «Великої блокади». ЦК КП(б)У поставив завдання перед НКВС УРСР завершити розгром УПА до 15 березня 1945 р. Попри великі втрати УПА лишалася досить чисельною і дієвою підпільною організацією.

ЗАУВАЖТЕ

Довгі десятиліття ті учасники Другої світової війни, які боролися в лавах Української повстанської армії, були зневаженими і забутими, бо в СРСР згадка про УПА була небезпечною, учасникам повстанського руху було відмовлено у визнанні й шанобливому ставленні до них. Дослідження історичних джерел, зокрема архівних документів, з яких можна довідатися про діяльність УПА, стало можливим тільки в незалежній Україні.

Третій надзвичайний великий збір у серпні 1943 р. затвердив процес демократизації ОУН, скасував принцип однопартійності в суспільстві і державі, проголосив УПА не військом ОУН, а всеукраїнськими збройними силами.

Восени 1943 р. командування УПА висунуло ідею створення представницького органу, мета якого – здійснювати політичне керівництво визвольною боротьбою в Україні. Після відповідної підготовки у липні 1944 р. поблизу с. Недільна на Самбірщині (Львівщина) відбувся Перший великий збір за участі різних українських політичних організацій, які сформували тимчасовий парламент України – Українську

головну визвольну раду (УГВР) на чолі з **К. Осьмаком**. Генеральний секретаріат УГВР – Тимчасовий уряд воюючої України – та секретаріат військових справ очолив Р. Шухевич. УПА була формально підпорядкована УГВР. Представники ОУН(м) відмовилися увійти до УГВР. Зусиллями УГВР створювалися органи місцевого самоуправління, система постачання військових формувань і шпиталів, вишкільні центри, служба пропаганди тощо.

← Кирило Осьмак (1890–1960)

На початку 1917 р. працював у Київському губернському земстві, від якого увійшов до Української Центральної Ради. У 1928 р. був заарештований. У 1930 р. за обвинуваченням в участі в «СВУ» засуджений на три роки концтабору. У 1938–1940 рр. був ув'язнений за обвинуваченням у підготовці терористичного акту й антирадянській агітації. У січні 1941 р. приїхав до Києва, де перебував до 1943 р. З вересня 1943 р. мешкав у Західній Україні, брав участь в організації УПА. У липні 1944 р. був обраний головою УГВР. У 1944 р. заарештований, перебував в ув'язненні у Львові, Дрогобичі, Києві. 1948 р. засуджений до 25 років ув'язнення, яке відбував у тюрмі у Володимирі (Росія). Помер у в'язниці.

Роздивіться листівки, прочитайте коментарі до них. » 1. Яке ставлення до персонажів відображають карикатури? » 2. Яку оцінку явищ вони демонструють? Чи згодні ви з нею? » 3. Які ідеї та політичні погляди обстоює автор? Чому ви так думаєте? » 4. Визначте основні ідеї карикатур і назвіть художні засоби, які їх утілюють.

Прочитайте джерело. » 1. З якою метою було створено УПА? Які завдання мала УПА під час війни й після неї? » 2. Які зміни в діяльності УПА політичного та економічного характеру передбачено за цим документом? Які із завдань відповідають демократичним засадам? » 3. Які із завдань прийнятні сьогодні, а які – ні? » 4. Які з тез листівки, на вашу думку, найбільше дратували комуністичну владу?

ДОКУМЕНТ 2 *Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія» (1943): «Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. УПА бореться проти російсько-більшевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх «опікунів» і «визволителів»...*

- За... індивідуальне та колективне користування землею в залежності від волі селян.
- За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською.
- За загальний 8-годинний робочий день.
- За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства...
- За вільну працю, вільний вибір професій.
- За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.
- За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках. За державну охорону материнства...
- За обов'язкове середнє навчання. За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладдями.
- За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.
- За пошану до праці інтелігенції.
- За повне забезпечення всіх працівників на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.
- За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного насадження суспільності світоглядних доктрин і догм.
- За повне право національних меншостей плекати свою власну за формою і змістом національну культуру. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок...»

Порівняйте тексти джерела та підручника. » 1. Яку нову інформацію отримали? Як ви думаєте, чому саме в умовах війни став можливим організаційний розвиток УПА? » 2. Як діяльність УПА зміцнювала ідею відродження української національної держави? » 3. Використовуючи матеріали пам'ятки й тексту підручника, складіть порівняльну таблицю «Рух Опору на українських землях у Другій світовій війні». Критерії для порівняння оберіть самі.

ДОКУМЕНТ
3

Німецька пам'ятка про рух Опору на території України (1944 р., листопад):

«**Походження і розвиток УПА.** УПА була створена в кінці 1942 р. на Волині після об'єднання різних військових груп, що були до цього незалежними. Вона на початку 1944 р. поширилася на територію Галичини у формі УНС (Українська Національна Самооборона) й отримала тоді теперішню структуру і політичну орієнтацію через приєднання до ОУН (Бандери), яка з авторитетом досягла визнання в українському політичному житті. Від неї (ОУН) УПА прийняла основний політичний напрямок дії, який полягав у тому, щоб: а) вести безкомпромісну боротьбу у військовому плані проти Радянського Союзу і Червоної армії; б) у політичному плані – зберегти національну субстанцію українського народу.

Організація і чисельний склад УПА. Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 р., відповідає історичним відмінностям українських територій – Галичина, Волинь і Радянська Україна (в кордонах 1943 р.), а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю. Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

а) 80–100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл);

б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Діяльність УПА. Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила в хід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії). Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики».

← Вояки УПА під час служби Божої просто неба

3. У чому суть українсько-польського протистояння часів Другої світової війни

Воєнні дії «проти всіх» в умовах Другої світової війни загострили проблему українсько-польських відносин. Ще 1941 р. розпочалися терористичні акції польської Армії Крайової (АК) проти українського населення Холмщини і Підляшшя. Згодом вони перекинулися на Галичину і Волинь. АК намагалася контролювати землі, втрачені Польщею 1939 р. У 1943–1944 рр. частини АК за допомогою польської поліції і добровольчих загонів із місцевого населення знищили тільки на Холмщині близько 5 тис. українців та спалили десятки сіл. На пропозиції командування УПА розпочати переговори та звернення митрополита А. Шептицького припинити винищення українців польські сили не відповіли. Воєнний спосіб розв'язання конфлікту призвів до збройної конфронтації. Наказом Р. Шухевича було створено Холмський фронт. Унаслідок трагічних подій обидва народи зазнали великих втрат, загинули тисячі мирних жителів краю.

Одним із найбільшніх епізодів українсько-польського конфлікту була **Волинська трагедія 1943 р.** Навесні 1943 р. Крайовий провід ОУН(б) на Волині ухвалив рішення про вигнання з Волині місцевих поляків. На той час українці становили до 80 % населення Волині, поляки – 15 %. Обґрунтуванням такого рішення стала потреба перешкодити планам польських політичних сил повернути повоєнній Польщі Західну Україну. Мала прихильників також ідея покарання місцевих поляків за співпрацю з гітлерівцями чи радянськими партизанами, тобто ідея відплати за кривди українцям. Тож дії УПА підтримувала частина місцевих українців. Спочатку акції українських повстанців були спрямовані проти польських співробітників гітлерівської адміністрації, та поступово вони поширилися також на польських селян. **11–13 липня 1943 р.** стався виступ проти місцевих поляків. Загони УПА майже одночасно атакували десятки польських поселень. Польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіли на події 11 липня масовими нападами на українські села.

ЗАУВАЖТЕ

За польськими підрахунками, під час Волинської трагедії з польського боку загинули щонайменше 35 тис. осіб (здебільшого польських селян), з яких 18 тис. – із встановленими прізвищами; з українського боку загинули до кількох тисяч осіб. В Україні подібних до польських підрахунків не проводили. На думку українського історика Ю. Шаповала, *«у цьому кривавому протистоянні поляки втратили до 40 тисяч, а українці – до 16 тисяч осіб».*

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку історика. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

ДОКУМЕНТ 4

«Чи можна характеризувати антипольську акцію УПА як геноцид польського населення “кресів”? На нашу думку, – ні. Оскільки однією з найважливіших рис геноциду є цільовита безоборонність знищуваних. Польське населення не тільки боронилося, а й займало агресивну позицію щодо українських етнічних земель як території Польщі, проводило наступальні акції проти українських сіл, користувалося допомогою німецької адміністрації та радянських партизанів, а згодом – і радянської адміністрації для боротьби з українським визвольним рухом. Також упродовж війни мали місце переговори між

українським і польським підпіллями, встановлювалися перемир'я тощо. В історії невідомі випадки, коли між стороною, яка здійснює геноцид, і населенням, проти якого він ведеться, велися б переговори...» (сучасний український історик І. Патрисяк).

Чому польсько-український конфлікт так гостро виник саме на Волині, а не, приміром, у Східній Галичині, де відсоток польського населення був більшим?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** **»** Початок Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака **»** Створення Української головної визвольної ради (УГВР) **»** Створення Української повстанської армії.
- 2. Покажіть на карті території, на яких розгорнули діяльність радянські партизани та УПА. Встановіть причинно-наслідкові зв'язки між теренами дій руху Опору та географічними особливостями регіонів, режимом різних окупаційних зон тощо.**
- 3. Складіть речення, використавши поняття та терміни:** *рух Опору, націоналістичний повстанський рух, УПА, радянські партизани, Український штаб партизанського руху (УШПР), «рейкова війна», Українська головна визвольна рада (УГВР), Армія Крайова.*
- 4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях 1942–1944 рр.:** Т. Строкач, С. Ковпак, Р. Шухевич, К. Осьмак.
- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.**
Із наказу СД – нацистської секретної служби безпеки (листопад 1941 р.): «...Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.
З рапорту СД райхскомісаріату «Україна» (квітень 1942 р.): «...На Західній Україні (Волинь, Поділля)... серед різних етнічних груп, треба уважати український націоналізм найсильнішою політичною течією. Рух Бандери, найбільш активний і найважливіший з усіх націоналістичних груп, став організацією переважно антинімецькою і нелегальною.
Із відозви проводу ОУН (Волинь і Полісся) до польського населення (травень 1943 р.): «У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях».
- 6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження історика.**
«Перед наступом Червоної армії західноукраїнські землі стали тереном, де взаємно поборювали одна одну водночас чотири сили: німецькі окупанти, Українська Повстанська Армія, польська Армія Крайова та «червона партизанка». Кожний з цих сил йшлося про завоювання (чи збереження) свого військово-політичного контролю над Західною Україною, щоб у майбутньому втримати її у своїй державі» (сучасний український історик Я. Грицак).
- 7. Прокоментуйте тезу, у якій утілено основну ідею діяльності ОУН(б) у 1942 р.:** «У час, коли на Сході стоять ще мільйонні більшовицькі армії, всяка наша збройна акція проти німців була б поміччю Сталіну». **Узагальніть, у чому суперечність руху Опору в Україні. У чому полягає його значення?**

§ 34 Вигнання з України нацистських окупантів

Катастрофа, якої зазнали війська Вермахту під Сталінградом, підготувала передумови для очищення України від окупантів. 18 грудня 1942 р. ворога вибили з перших українських сіл. Після перемоги на Курській дузі в липні 1943 р. радянські війська перейшли в контрнаступ і за короткий час очистили Лівобережну Україну і весь Донбас.

Вигнання нацистських окупантів супроводжувалося відвертою грою Кремля на українських патріотичних почуттях. У радянських газетах і радіопрограмах дедалі частіше почали вживати фразу «*національна суверенна українська держава у формі Української РСР*». У жовтні 1943 р. було засновано орден Богдана Хмельницького. Військові підрозділи, які вели бої в Україні, отримали назву Першого, Другого, Третього та Четвертого Українських фронтів. Але влітку 1944 р., коли долю німецького окупаційного режиму на українських землях було вже вирішено, Сталін зупинив загравання з українцями.

Про те, що деяке пом'якшення пропагандистської риторики щодо українського питання було грою, свідчать масові злочини сталінського режиму на звільнюваних територіях. Під час наступу на території України радянське командування розпочало тотальну мобілізацію цивільного чоловічого населення. На найнебезпечніші ділянки фронту у бій масово кидали невідготовлених людей, часто навіть без зброї і в цивільному одязі, використовуючи їх як «*гарматне м'ясо*». Таке ставлення до цивільних було зумовлене тим, що комуністичний режим усіх, хто опинився на окупованій нацистами території, вважав зрадниками. Частина Радянської армії у 1943–1944 рр. використовували в боях проти національного підпілля, що означало братовбивчу війну між українцями, які служили і в Червоній армії, і в УПА. Після завоювання Криму було повністю депортовано до Середньої Азії кримських татар та представників інших народів (місцевих греків, болгар, вірменів). Депортації зазнало польське населення Західної України, а також родини осіб, яких підозрювали в допомозі українському підпіллю та УПА.

18 грудня 1942 р.

Початок вигнання – звільнення с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської області

26 серпня 1943 р.

Початок «Битви за Дніпро»

8–20 травня 1944 р.

Депортація кримськотатарського народу з Криму до Середньої Азії

28 листопада 1944 р.

Визволення с. Ботфалва й Тарнівці (Закарпаття) – завершення вигнання нацистів з території України

1943

1944

6 листопада 1943 р.

Вигнання нацистських окупантів з Києва

18 червня 1944 р.

Депортація болгар, вірменів, греків та представників інших народів з Криму

1. Які бойові дії визначали перебіг радянсько-німецької війни в 1942-1943 рр.

Перехід стратегічної ініціативи до радянських військ після контрнаступу під Сталінградом (листопад 1942 р.) дав змогу вже в грудні 1942 р. почати вигнання гітлерівців та їхніх союзників із південно-східної частини України. Першим населеним пунктом в Україні, до якого **18 грудня 1942 р.** увійшли радянські війська, стало **село Півнівка** Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області.

↑ Орден Богдана Хмельницького

Наступ радянських військ у січні 1943 р. сприяв просуванню на курському, харківському та ворошиловградському напрямках, а також давав змогу обійти Донбас із півночі.

29 січня 1943 р. війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію. Було звільнено Балаклею, Лозову і 14 лютого 1943 р. – Ворошиловград. Після цього фронт стабілізувався на лінії Зміїв – Червоноармійськ – Слов'янськ – Ворошиловград.

Понад шість місяців – від 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р. – тривала Сталінградська битва. Наприкінці липня Й. Сталін підписав наказ № 227, відомий під назвою «*Ні кроку назад!*». У ньому з метою налагодження в лавах Червоної армії дисципліни й запобігання відступу командирам надавалося право розстрілювати підлеглих на місці, без суду і слідства. Для покарання створювали штрафні роти і батальйони. Рідних і близьких порушників дозволялося притягати до кримінальної відповідальності й заслання.

Перемога в битві на Курській дузі (5 липня – 23 серпня 1943 р.) відкрила для Червоної армії можливість наступу на всьому південному напрямку радянсько-німецького фронту. 23 серпня 1943 р. було визволено **Харків**. Під час Донбаської наступальної операції (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) були визволені найважливіші промислові центри Донбасу, а 8 вересня – **м. Сталіно** (нині м. Донецьк). Від 25 до 30 вересня радянські війська вийшли до Дніпра фронтом від Києва до Запоріжжя, звільнили від противника лівий берег і захопили на правому березі низку плацдармів. 21 вересня 1943 р. був зайнятий **Чернігів**, 23 вересня – **Полтава**, 29 вересня – **Кременчук**. У ніч на 21 вересня почалося форсування Дніпра. 14 жовтня радянські війська вступили в **Запоріжжя**, 25 жовтня – **Дніпропетровськ** (нині Дніпро), а **6 листопада** – **Київ**.

Київська наступальна операція – одна з найважливіших військових операцій у битві за Дніпро, яка була кульмінацією битви за Україну. Битва за Дніпро створила умови для визволення Правобережжя та Південної України, стала завершенням корінного перелому під час радянсько-німецької війни і всієї Другої світової війни.

Сталін наказав зайняти столицю УРСР до чергової річниці Жовтневої революції 7 листопада. Наказ виконували ціною колосальних жертв. Мобілізували навіть підлітків із навколишніх сіл, щоб негайно поповнити поріділі частини. Військової форми (а часто і зброї) вони не отримували – тож за темний верхній одяг домашнього крою ці «війська» називали «**чорною піхотою**», «**чорно-**

← Хрещатик після звільнення м. Києва від німецьких військ. Листопад 1943 р.

↓ Радянські солдати ведуть німецьких військовополонених вулицями Києва. 16 серпня 1944 р.

піджачниками», або «чорносвитниками». Спокутуючи *«провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним»* за перебування в окупації, ці юнаки гинули на передовій або ставали мішенню для загороджувальних загонів, якщо відходили без команди. Загалом під час форсування Дніпра та здобуття Києва загинуло **417 тис. воїнів**. Одним з тих, хто пережив форсування Дніпра, був письменник Віктор Астаф'єв. Його спогади стали хрестоматійними: *«Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять – шість днів усе це спливає»*.

20 жовтня Ставка Верховного Головнокомандування перейменувала фронти: Воронезький – у Перший Український, Степовий – у Другий Український, Південно-Західний – у Третій Український, Південний – у Четвертий Український фронт. Чисельність уродженців України у складі українських фронтів була вагомою. У деяких арміях Першого Українського фронту частка українців сягала 80 %.

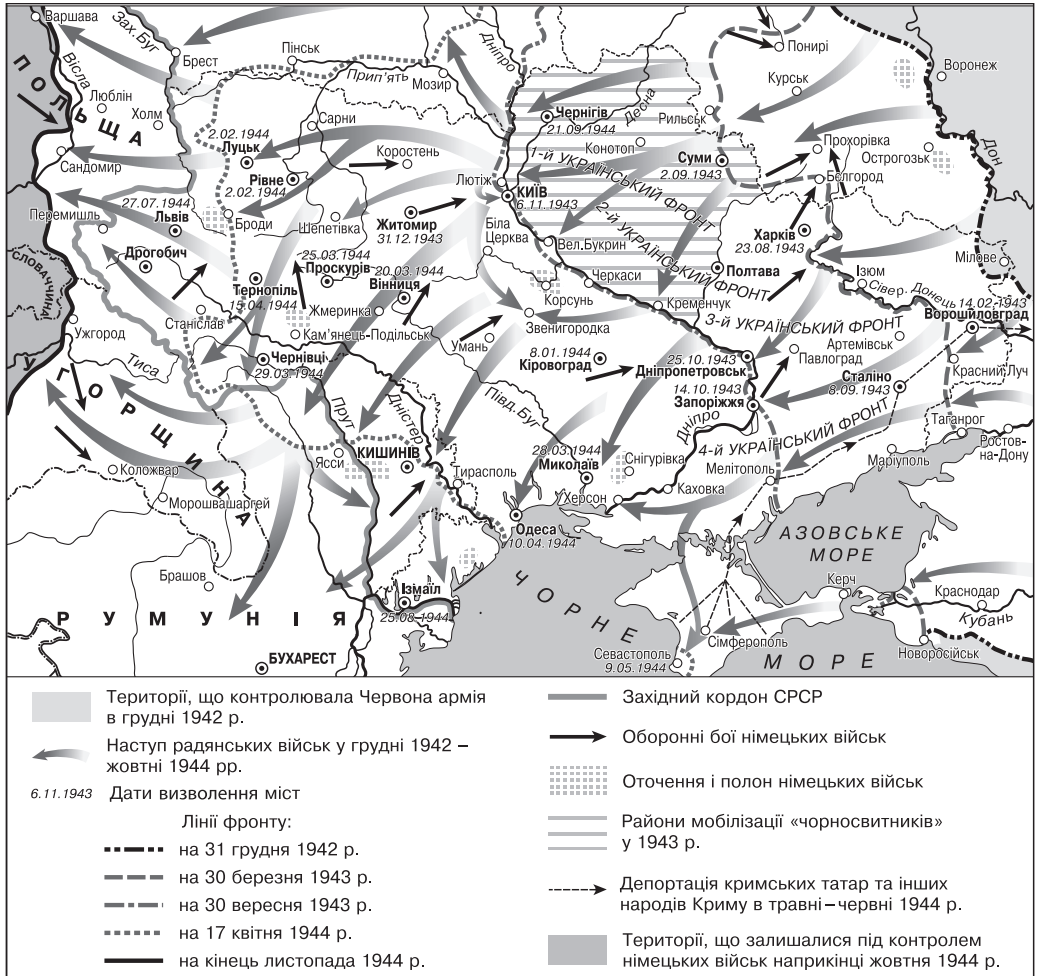
У радянській пропаганді кількість жертв радянсько-німецької війни (офіційна цифра 26,6 млн) завжди була ідеологічно маркованою, а відповідальність за неї ніс ворог, окупант. ❧ 1. Чому ідеологи приховували реальну кількість людських втрат? ❧ 2. Які злочинні прояви радянського тоталітаризму під час Другої світової війни вважаєте найбільшими злочинами проти людяності? Про які порушення прав людини свідчать джерела? Що вказує на масовий характер таких порушень? ❧ 3. Як ви ставитеся до поняття «масовий радянський героїзм»?

Проаналізуйте карту. » 1. Про що свідчить пересування лінії фронту на захід від кінця грудня 1942 р. на кінець вересня 1943 р.? Які події визначали цю зміну? » 2. Унаслідок яких подій лінія фронту змінилася на квітень 1944 р.?

» 3. Узагальніть, чим закінчився перебіг воєнних дій наприкінці жовтня – у листопаді 1944 р.

↑ **Вигнання з України нацистських окупантів.**
Бої за Україну у 1943–1944 рр.

Роздивіться радянські плакати на наступній сторінці, порівняйте їх із тими, що виготовлені на початку радянсько-німецької війни. Що змінилося в оформленні? Які образи залишилися, а які зазнали змін? Як пропагандисти прагнули вплинути на почуття радянських людей?

2. Як відбувалося вигнання німецьких військ та їхніх союзників з Правобережної та Південної України

Наприкінці грудня 1943 р. Перший Український фронт налічував 10 армій загальною чисельністю понад 800 тис. бійців. З такими силами він здійснив **Житомирсько-Бердичівську операцію**.

Тоді ж на 1400-кілометровій смузі від Полісся до Чорного моря почався загальний наступ радянських військ. 31 грудня було визволено **Житомир**, 8 січня 1944 р. – **Кіровоград**. 24 січня – 17 лютого проведено **Корсунь-Шевченківську операцію**, яка завершилася оточенням і знищенням великого угруповання противника. Безпосереднім результатом Корсунь-Шевченківської операції стало звільнення військами Червоної армії 2 лютого **Луцька** і **Рівного**. 25 березня були звільнені **Проскурів** (Хмельницький), 29 березня – **Чернівці**, 15 квітня – **Тарнопіль** (Тернопіль).

На інших ділянках фронту частини Червоної армії визволили 10 березня 1944 р. **Умань**, 28 березня – **Миколаїв**, 10 квітня – **Одесу**.

Отже, унаслідок наступальних операцій чотирьох Українських і Другого Білоруського фронтів, проведених на території Правобережної України в період від кінця грудня 1943 р. до квітня 1944 р., Червона армія оволоділа Правобережною Україною, у тому числі й важливими портами – Миколаєвом та Одесою. Радянські війська вийшли на підступи до Польщі, на державний кордон із Чехословаччиною та Румунією і перенесли бойові дії на територію Румунії.

У квітні – травні внаслідок успішного здійснення **Кримської операції** і **Севастопольської наступальної операції** війська Четвертого Українського фронту очистили від гітлерівців Крим.

Упродовж липня – серпня тривала **Львівсько-Сандомирська операція**, у результаті якої було визволено майже всю Західну Україну. 8 жовтня, оволодівши населеним пунктом с. Лавочне (Дрогобицька область), радянські війська завершили здобуття УРСР. 27 жовтня під час **Карпатсько-Ужгородської операції** було вибито ворога з **Ужгорода**, протягом наступних тижнів – з решти населе-

них пунктів Закарпатської України. **28 жовтня 1944 р.** радянські війська розпочали бої за місто Чоп.

→ Мітинг, присвячений звільненню м. Львова від нацистських окупантів. 30 липня 1944 р.

Використовуючи текст пунктів і карту, складіть хронологічну таблицю «Вигнання з України нацистських окупантів».

3. Як відбулася примусова депортація татар та інших народів із Криму

ЗАУВАЖТЕ

До Червоної армії було мобілізовано більш як 12 тис. кримських татар, понад 3 тис. з яких загинули. Звання Героя Радянського Союзу було надано 5 кримським татарам, 2 стали повними кавалерами ордена Слави і ще один – Амет-Хан Султан – став двічі Героєм.

11 травня 1944 р. Державний комітет оборони ухвалив рішення про виселення з Кримської АРСР і переселення в Узбецьку РСР кримських татар. Каральна акція обґрунтовувалася зрадництвом і масовим колабораціонізмом. Окремі факти співпраці з нацистами стали підставою для того, щоб депортувати близько 200 тис. кримських татар. Їх переселили не лише в Узбекистан, а й у Марійську АРСР та в кілька областей Росії.

У 1945 і 1948 рр. було перейменовано населені пункти, назви яких упродовж сотень років мали кримськотатарське, німецьке, грецьке, вірменське походження (усього понад 90 % населених пунктів півострова). Нова топоніміка мала засвідчити «споконовіку російську» належність Криму.

Прочитайте спогади. » 1. Як відбувалося переселення кримських татар? Чому це стало можливим у державі, яка проголошувала Конституцією основні соціально-економічні права громадян: на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби чи втрати працездатності, на освіту, рівноправність жінки і чоловіка, рівноправність громадян незалежно від їхньої національності та раси? » 2. Чому дії сталінського режиму щодо кримськотатарського та інших народів Криму є злочинними? » 3. Про що свідчить зміна 90 % назв Криму на російські? » 4. Як склалася доля авторки спогадів на чужині? » 5. Що мали відчувати депортовані? У чому трагедія кримськотатарського народу? » 6. Дайте оцінку цій акції сталінського режиму. » 7. Якою, на вашу думку, була справжня мета депортації кримських татар із Криму?

«Я, Айше Читака, кримська татарка, 1928 року народження, уродженка села Ай-Васил (у 1945 р. перейменоване на село Василівка. – Авт.) Ялтинського району. Батько мій, Мустафа Читака, помер у 1933-му голодному році. Нас у матері, Бейє Читака (1895 р. н.), залишилося дев'ятеро дітей. У батька була невелика справа, що дало можливість збудувати двоповерховий будинок. Була величезна присадибна ділянка, яка нас і годувала. Окрім того, ми працювали в колгоспі й отримували трудовні. Старші сестри ще до війни вийшли заміж, але у воєнні роки всі зі своїми дітьми жили з нами.

18 травня, годині о 4-й ранку, нас розбудили озброєні солдати. На збори дали п'ятнадцять хвилин, сказали, що можемо взяти найцінніше, але навіть подушку не дали забрати, мовляв, це вам не знадобиться. Мама одягла пальто брата й взяла тільки лампу. Зібрали нас під дулами автоматів. Потім разом із сестрами, племінниками (нас було 14 осіб) та односельцями повели туди, де зібралося все село. І всіх пішки погнали в Дерекой (в 1945 р. перейменоване на село Ущельне. – Авт.). Коли проходили повз наш будинок, було видно, що там уже хтось хазяйнував, шукали цінні речі.

У Дерекой повантажили на машини й відвезли до Бахчисарая, де завантажили у вагони для худоби та відіслали в невідомому напрямку. Вагони з людьми охороняв озброєний конвой із собаками. Харчувалися абияк, гарячої їжі не було, навіть окропу... В туалет ходили на зупинках під вагони. У вагонах люди помирали від голоду та хвороб, їх ніхто не ховав. На станціях померлих залишали уздовж залізниці.

Нас привезли до Середньої Азії, в Узбекистан. За нами приїхали люди з місцевого населення на великих гарбах, поселили в глинобитних приміщеннях з дахами, що протікали, де не було підлоги. В одній кімнаті селилися по 15 осіб. Це було в селищі Беш-Капа Ургутського району Самаркандської області. Через погану воду люди хворіли на малярію. Я теж захворіла на малярію...

Хто працював у колгоспі, отримував на трудовні лише редьку та кукурудзу. Борошна, крупи, звичайно, не було. Багато хто помирав від голоду. Це були діти та люди похилого віку. Ми ж врятувалися тим, що вміли шити і в'язати. В'язали шкарпетки, за це добували трохи борошна на базарі, щоб іноді пекти коржі. У нас померла від хвороби племінниця трьох років.

Спілкуватися з родичами ми не могли. Ходили відмічатися в МГБ. Потім переїхали до Самарканда. Навчатися можливості не було. Треба було працювати, якимось утримувати себе та своїх близьких. У Самарканді нас всіх посилали копати канал, де ми возили землю й босими ногами місили глину. Звідси у багатьох ревматизм та інші хвороби. Спали на соломі.

Вчитися чи навчати дітей рідною мовою було неможливо. Діти могли вивчати рідну мову тільки в родині. Обговорювати питання повернення до Криму було важко: активістів завжди переслідували, викликали в спецоргани, саджали в тюрми» (спогад від 11 листопада 2009 р.).

Депортація кримськотатарського населення розпочалася о 3-й годині ранку 18 травня 1944 р. і завершилася до вечора 20 травня (йдеться про першу, наймасовішу хвилю). Після депортації кримських татар упродовж червня – липня 1944 р. з Криму депортували 12 628 болгар, 16 006 греків, 9821 вірменина, а також 3652 іноземнопідданих (турків, греків, іранців, італійців, румун, австрійців та ін.). Разом з ними були виселені й місцеві жителі Криму – роми.

Порівняйте умови переселення кримських татар, про які йдеться у фрагменті джерела, з тими умовами, які засвідчені депортованою жінкою з попереднього документа. Чому вони не збігаються?

ДОКУМЕНТ
2

З постанови Державного комітету оборони (11 травня 1944 р.): «1. Усіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне проживання у якості спецпоселенців в районах Узбецької РСР. 2. Встановити такий порядок і умови виселення: а) дозволити спецпереселенцям взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд та продукти у кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, споруди, господарські будівлі, меблі та присадибні землі, що залишаються на місці, приймаються місцевими органами влади; ... г) Наркомздорів'я СРСР виділити на кожен ешелон зі спецпереселенцями одного лікаря та дві медсестри з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медичне і санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі; забезпечити всі ешелони зі спецпереселенцями щоденно гарячим харчуванням та окропом...»

Роздивіться фотографії. Визначте час створення фотодокументів. Які деталі дали змогу це зробити? Перевірте правильність ваших висновків за поданою вище картою.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: **»** Вигнання нацистських окупантів із Києва **»** Звільнення Ужгорода **»** Звільнення с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської області **»** Депортація кримськотатарського народу з Криму.
2. Покажіть на карті зміни ліній фронту радянсько-німецької війни на теренах України упродовж 1943–1944 рр. Установіть причинно-наслідкові зв'язки між воєнними подіями та зазначеними змінами. На основі карти схарактеризуйте наступальні операції на території України.
3. Складіть речення про події 1943–1944 рр., використавши поняття, терміни та гасла цього періоду радянсько-німецької війни: *«Ні кроку назад!», «чорносвитники», депортація.*
4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.

» Нові, невинуваті жертви викликав наказ Сталіна взяти Київ перед 7 листопада до чергової річниці «Великого Жовтня». **»** На початку травня 1944 р. майже вся Україна, крім маленької смужки земель на заході, була в руках радянської влади. **»** Примусове виселення майже всього кримськотатарського населення Криму стало однією з найшвидше проведених депортацій в історії людства.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у джерелах.

Зі «Щоденника» Олександра Довженка від 28 листопада 1943 р.: «Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загиває множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. “Один генерал дивився на них у бою і плакав”, – розповідав мені Віктор».

З постанови Державного комітету оборони СРСР: «У період Вітчизняної війни багато татар зрадили Батьківщину, дезертирували з лав Червоної армії... переходили на бік ворога, вступали до сформованих німцями добровільних татарських збройних частин, вирізнялися своїми звірячими розправами щодо радянських партизанів, допомагали німецьким окупантам, активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою... Враховуючи викладене вище, Державний комітет оборони постановляє: 1. Усіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне проживання у якості спецпоселенців в районах Узбецької РСР».

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Сталін до кінця своїх днів здійснював антиукраїнську стратегію, не довіряючи українцям, санкціонуючи періодичні “антинаціоналістичні” кампанії. Врахування цього, а також інших репресивних акцій дає підстави ревізувати один з наріжних комуністичних постулатів – про визволення України. У 1944 році такого визволення (у повнокровному сенсі цього поняття) не відбулося. Сталося вигнання нацистів з території України, а на зміну одному антидемократичному режиму прийшов інший – комуністичний. У 1941 р. Гітлер забрав Україну у Сталіна. Під кінець війни Сталін відбив її у Гітлера і поновив над Україною московське панування. З розумінням цього, як видається, пов'язана потреба позбутися ще однієї хибної звички – згадувати лише про перемогу» (сучасний український історик Ю. Шаповал).

§ 35 Завершення Другої світової війни. Ціна перемоги

Упродовж своєї історії людство пережило багато катастроф і трагедій, проте жодна з них за масштабами не може зрівнятися із Другою світовою війною.

Друга світова війна завершилася **2 вересня 1945 р.** Визволителями України й творцями перемоги були люди різних національностей – від рядових до маршалів, солдати – українці Радянської армії та вояки УПА, ті українці й вихідці з України, які перебували у військових з'єднаннях інших держав. Вони – кожен окремо і всі разом – своєю доблестю й жертовністю заслужили повагу та пам'ять народу.

Щоб гідно вшанувати всіх загиблих, важливо не ділити втрати залежно від прапорів, під якими вояки йшли в бій, бо війна – це завжди трагедія для всіх, кого вона торкнулася. У 2014 р. Україна приєдналася до європейської традиції вшанування **8 і 9 травня** як днів пам'яті та примирення. Символом пам'яті та примирення є червоний мак.

1. У чому полягає внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Останньою сторінкою радянсько-німецької війни була Берлінська операція, у якій узяли участь війська двох Білоруських та Першого Українського фронтів загальною чисельністю понад 2,5 млн військовослужбовців.

Після перемоги над нацистською Німеччиною 8 травня 1945 р. СРСР приєднався до війни проти Японії. **9 травня 1945 р.** у Берліні в присутності

4–11 лютого 1945 р. Ялтинська (Кримська) конференція лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великобританії). Визнання Західної України частиною УРСР

2 вересня 1945 р. Капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни

20 листопада 1945 р. Початок засідань Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі над головними нацистськими воєнними злочинцями

1944

1945

9 травня 1945 р. Підписання Акта про капітуляцію Німеччини. Закінчення Другої світової війни на європейському театрі воєнних дій

радянських, американських, англійських і французьких представників було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. **2 вересня 1945 р.** на борту американського авіаносця «Міссурі» молодий генерал – українець **Кузьма Дерев'янка** поставив свій підпис від імені Радянського Союзу під Актом капітуляції Японії. **Друга світова війна закінчилася.**

На боці Об'єднаних Націй воювали українці у складі армій Великої Британії та Канади (45 тис. осіб), Польщі (120 тис.), СРСР (7 млн), США (80 тис.) і Франції (6 тис.). Понад 2,5 млн українців були нагороджені радянськими та західними медалями й орденами, більше ніж 2 тис. стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі, а Іван Кожедуб – тричі.

Радянсько-німецький театр воєнних дій з 22 червня 1941 р. став найважливішим у Другій світовій війні і залишався таким до кінця. Двічі, із заходу на схід, а потім у зворотному напрямку по українській землі перекочувався фронт. Усе, що можна було вивезти, вивозила та сторона, яка відступала. Усе, що не можна було вивезти, нищили або робили непридатним для користування.

На території України було знищено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств. Матеріальні втрати СРСР становлять до 40 % сукупних втрат, заподіяних усім учасникам Другої світової війни разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40 % загальносоюзних втрат. Співвідношення цих цифр висуває Україну на сумне перше місце серед країн, які матеріально постраждали від війни.

Чисельність населення УРСР скоротилася з 41 млн 657 тис. осіб на червень 1941 р. до 27 млн 382 тис. на початок 1945 р., тобто на 14 млн 275 тис. Більшу частину скорочення – близько 9 млн осіб – становлять безповоротні втрати: фронтові втрати військовослужбовців, мобілізованих на території УРСР у Червону армію, втрати учасників руху Опору, втрати цивільного населення під час боїв і бомбардувань, через голодне виснаження та епідемії, від цілеспрямованого нищення окупантами військовополонених, геноциду євреїв і ромів. Частина людей, евакуйованих у східні регіони СРСР і вивезених до Німеччини, не повернулася на батьківщину.

Прочитайте фрагмент праці сучасного історика. Проілюструйте конкретними фактами тези вченого про ціну перемоги над нацистськими окупантами. Чи погоджуєтеся з такими міркуваннями історика? Чи не перебільшує він, на вашу думку, вплив ідеології на вшанування пам'яті про війну? Чи цілком подолано цей вплив у сучасній Україні?

ДОКУМЕНТ
1

«...Не слід святкувати загибель людей і колапс мирного, нормального життя. Ми повинні мати День перемоги і пам'яті. Прислухайтесь до історії, відчуймо мовчання тих, кого немає сьогодні з нами, тих, хто був правдивим визволителем людства від нацистської чуми. І тоді зрозуміємо: це не день парадів, демонстрації сили... Ось так важлива для людства подія виявилася ніби розділеною "навпіл". До речі, за Сталіна згадане свято Перемоги (як неробочий день) протрималось недовго: його фактично скасували (оголосили робочим днем) наприкінці 1947 р. Хоча офіційно про це не мовилося, але зробили це з огляду на

8 травня в Україні відзначають День пам'яті та примирення; **9 травня** – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

жахливі наслідки війни, в тому числі на колосальну кількість калік на вулицях. Вони унаочнювали банальну істину – як же можна святкувати те, що принесло стільки горя. Поновили День перемоги як свято і вихідний за Леоніда Брежнєва у 1965 р. Поновили з метою політико-ідеологічного “цементування” суспільства. Це супроводжувалось відродженням сталінських міфів, героїзацією війни, неправдою, формуванням мілітарної психології» (сучасний український історик Ю. Шаповал).

Роздивіться фотографії. » 1. Як ви думаєте, що відчували люди, зображені на знімках, які були очевидцями подій Другої світової війни? » 2. Розкажіть про почуття людей, які дочекалися завершення війни. » 3. Що найбільше вразило в цих фотографіях? Які емоції викликають у вас фотодокументи часів війни? » 4. Як треба ставитися до людей, які пережили війну?

1. Радянські солдати відчиняють браму одного з таборів Аушвіцу. Січень 1945 р.

2. Група демобілізованих бійців Червоної армії, які повертаються на батьківщину. 1945 р.

3. Діти фронтовиків слухають повідомлення про перемогу над нацистською Німеччиною

4. Кияни святкують закінчення війни з нацистською Німеччиною. 9 травня 1945 р.

2. Які ухвали Тегеранської та Ялтинської конференцій стосувалися майбутнього України

Підсумки війни і післявоєнний світовий устрій визначили спільні дії країн антигітлерівської коаліції, передусім на Тегеранській і Ялтинській (Кримській) конференціях.

Вінстон Черчилль на **Тегеранській конференції 1943 р.** запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею **лінію Керзона**. Вона більш-менш відповідала етнографічному розмежуванню Польщі, України і Білорусії. Як компенсацію за Західну Україну і Західну Білорусію, які мали відійти до СРСР уже на основі домовленості лідерів Об'єднаних Націй, прем'єр-міністр Великої Британії готовий був віддати Польщі спадщину середньовічної королівської династії П'ястів. Це були території, на яких проживало багато поколінь німецького населення: Східна Пруссія, Західне Помор'я з Данцигом, Верхня Сілезія.

Остаточо питання про кордони Польщі було розв'язане в **лютому 1945 р.** на **Ялтинській (Кримській) конференції** глав трьох держав. Міцність нового кордону по лінії Керзона було забезпечено грандіозними депортаціями, здійсненими з ініціативи Сталіна. Німців виселили з усіх земель, що відходили до Польщі й Чехословаччини. Були здійснені також масові переселення вздовж лінії Керзона: поляків – із території західних областей УРСР до Польщі; українців – із території Польщі до УРСР. У Польщі залишалися старовинні українські землі на захід від лінії Керзона – Закарпаття (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина).

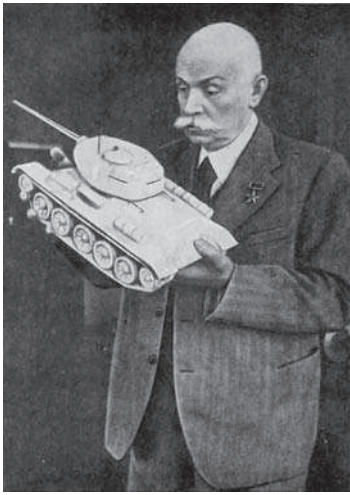
↑ Учасники Кримської конференції. Й. Сталін, Ф.-Д. Рузвельт, В. Черчилль. Ялта. 1945 р.

3. Який внесок українських учених у боротьбу з окупантами

Значні результати дала перебудова роботи наукових установ на воєнні рейки. Більшість наукових установ на початку війни евакуювали у радянський тил. На початок осені 1941 р. на схід було вивезено Академію наук, основним центром зосередження якої стало м. Уфа (Башкирія), а також науково-дослідні заклади системи охорони здоров'я та сільськогосподарського профілю.

У надзвичайно складних умовах евакуювали вищі навчальні заклади Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова та інших міст, що перебували в зоні воєнних дій. Деякі колективи вишів не встигли навіть вивезти найцінніше обладнання. Загалом вдалося вивезти основні колективи та майно 70 вишів.

Уже на другий день після нашестя німецьких військ у СРСР президент АН УРСР О. Богомолець зустрівся з командувачем Південно-Західного фронту

↑ Євген Патон із моделлю танка Т-34

М. Кирпоносом, щоб опрацювати план допомоги вчених діючій армії. У тематичні плани науково-дослідних інститутів було внесено істотні корективи. Науковці **Українського фізико-технічного інституту в Харкові** почали виробляти у майстернях хімічний запалювач для пальної суміші в пляшках, що використовувалися як засіб боротьби з бронетехнікою у ближньому бою. Наукові установи й вищі медичного профілю долучалися до розгортання лікувальної роботи для потреб фронту, розробляли нові ефективні методи лікування хворих. Зокрема, Інститут клінічної фізіології, яким керував академік Богомолець, створив цінні препарати для лікування ран і переломів кісток. Працівники Харківського інституту переливання крові у кількох тилкових містах організували пункти із заготівлі та консервування крові.

Після евакуації у східні регіони країни академічна наука показала свої великі можливості в допомозі фронту. Безумовним лідером серед установ АН УРСР був *Інститут електрозварювання* під керівництвом академіка Є. Патона. Вчені інституту застосували на танкових заводах Уралу ефективний спосіб автоматичного дугового зварювання під флюсом, що сприяло швидкому розвитку танкобудування. Продуктивність праці на 40 танкових підприємствах різко підвищилася.

Після звільнення України від окупантів почалася швидка відбудова мережі культурно-освітніх установ. Наприкінці 1945 р. вже діяло понад 30 тис. шкіл. У 150 вищих навчальних закладах, які повернулися з евакуації, навчалось майже 140 тис. студентів. З весни 1944 р. у Києві відновила свою діяльність Академія наук УРСР.

4. Якими були особливості культурного життя в роки війни

Прочитайте джерело. Поміркуйте, з якою метою керівництво Третього райху ухвалювало подібні рішення.

ДОКУМЕНТ
2

З постанови № 34 Вермахту зони Б (Україна) від 29 грудня 1941 р.: «Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені. Крім того, дозволені: промислові, сільськогосподарські, лісгосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. НЕ ДОЗВОЛЕНО: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності. Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити».

В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, пограбовано, перетворено на склади, шпиталі, казарми. Утім, навчальний процес почався в 1942 р. і провадився за складеними німецькими чиновниками програмами. Своє

ставлення до освіти українців відверто висловив Гітлер. «Краще, – заявляв він, – не вчити їх навіть писати».

Тисячі українських учених, лікарів, учителів, представників мистецької інтелігенції загинули за умов окупації. Був зруйнований 151 музей, із них вивезено близько 40 тис. цінних експонатів. Ешелонами до Німеччини вивозили наукове обладнання, унікальні колекції, твори образотворчого мистецтва тощо.

З майже 200 членів Спілки письменників України на фронт пішли більше ніж половина. Вони працювали військовими кореспондентами у газетах фронтів і армій, багатьох дивізійних газетах. Військовими кореспондентами були А. Малишко, Л. Первомайський, М. Бажан. Чимало письменників боролися проти окупантів у складі партизанських загонів, підпорядкованих як Москві (П. Вороний, Ю. Збанацький, В. Земляк та ін.), так і націоналістичним центрам руху Опору (У. Самчук). У радянському тилу працювали українські письменники П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський, П. Панч, О. Корнійчук та ін. Література періоду радянсько-німецької війни була літературою однієї теми – війни.

У жовтні 1941 р. разом із «похідними групами» ОУН до Києва приїхала письменниця **Олена Теліга**. Вона очолила Спілку українських письменників і почала редагувати літературно-мистецький тижневик «Литаври», що виходив при щоденній газеті «Українське слово». Невдовзі нацистська адміністрація заборонила це видання, наказавши видавати газету «Нове українське слово». Теліга відмовилася співпрацювати з цим виданням. У лютому 1942 р. письменницю заарештувало гестапо. Через кілька днів її разом з групою українських націоналістів було розстріляно у Бабиному Яру.

Невтомно працювали композитори Л. Ревуцький, А. Штогаренко, К. Данькевич та ін.; художники М. Дергус, В. Касіян, І. Шульга та ін., твори яких підбавлювали воїнів. Особливо поширеними в той час були плакат, політична карикатура, граюра, листівки тощо.

↑ Олена Теліга

→ В. Касіян. Плакат із серії «Гнів Шевченка – зброя перемоги». 1942 р.

В умовах війни зростала роль театрального мистецтва. Але не завжди воно відповідало вимогам часу. Тому на базі низки театрів були створені «театри малих форм», театри мініатюр і оглядів, пересувні й фронтові театри. Набула поширення діяльність концертних бригад з артистів українських театрів, які обслуговували частини Червоної армії та трудівників тилу. У 1941–1945 рр. понад 100 таких бригад виступали на фронті.

На початок 1942 р. у тилових районах було зосереджено понад 60 евакуйованих з України театрів, музичних і хорових колективів. Майже половина з них працювала у Казахстані та Сибіру, де жило багато українців.

Разом із частинами Червоної армії пройшли фронтовими дорогами кінооператори-документалісти. «Солдатами з двома автоматами» називали фронтових кінооператорів, тих, хто поруч з бійцями був на передовій, у самому пеклі війни. Окрему сторінку воєнного кінолітопису становлять кінофільми, основою яких є кінохроніка, відзнята фронтовими операторами: «День війни» (1942), «Чорноморці» (1942), кінострічки О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) і «Перемога на Правобережній Україні» (1945).

У 1943 р. **О. Довженко** завершив роботу над рукописом кіноповісті «**Україна в огні**», яку писав упродовж двох років у фронтових умовах під враженням від страшних руйнувань і мільйонних жертв. Незабаром кіноповість в оригіналі й у перекладі російською мовою лягла на стіл Сталіну. 31 січня 1944 р. *вождь усіх часів і народів* скликав засідання політбюро ЦК ВКП(б) і виступив із промовою «Про антиленінські помилки й перекручення в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”». У цій промові, зокрема, підкреслювалось, що Довженко «не в ладах» з правдою. Його кіноповість «є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості».

Якими аргументами О. Довженко відкинув звинувачення в націоналізмі? Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями митця?

ДОКУМЕНТ
3

Зі «Щоденника» О. Довженка (1945): «Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недобррозичливість ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, невже любов до свого народу є націоналізмом? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діяг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?..»

1. Прочитайте стислі характеристики історичних діячів, поміркуйте, чому попри різну діяльність всі вони долучилися до творення історії України.
2. Одним-двома реченнями визначте внесок кожного в історію України.

Іван Багрянний (Іван Лозов'ягін) (1906–1963) – поет і письменник. Народився на Сумщині. У 1932 р. його заарештували, вимагаючи каяття й засудження своєї літературної діяльності; був засланий на Далекий Схід. Покарання відбував у БАМЛАГу. У 1937 р. втік, але був повторно заарештований. Автор романів «Тигролови», «Сад Гетсиманський» («Сад Гетсиманський», зокрема, був чи не першим твором, який розповів правду про систему більшовицького ГУЛАГу). У роки гітлерівської окупації жив в Охтирці. З поверненням радянських військ переїхав до Галичини, де працював в українському націоналістичному підпіллі. Брав участь у створенні УГВР. У 1944 р. емігрував. У еміграції займався громадсько-політичною та журналістською діяльністю.

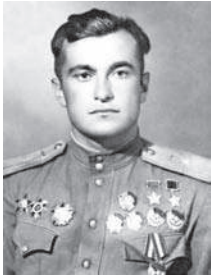
Олексій Берест (1920–1991) – радянський військовий діяч, установив (разом з М. Єгоровим та М. Кантарією) Прапор перемоги на даху німецького рейхстагу в Берліні в ніч на 1 травня 1945 р.

Ігор Сікорський (1889–1972) – один із найвідоміших авіаконструкторів світу, підприємець, який зробив вагомий внесок у розвиток літакобудування в Російській імперії та США. У 1918 р. емігрував до Франції, у 1919 р. переїхав до США. Творець вертольотів, увійшов у світову історію авіації як автор перших у світовій практиці авіабудування багатомоторних літаків і вертольотів. У 1923–1937 рр. створив понад півтора десятка літаків (S-38, S-42 та ін.). Перші пасажирські лінії через Тихий та Атлантичний океани здійснювали саме на літаках S-42. Уперше у світі налагодив крупносерійне виробництво вертольотів різноманітного призначення. Народився в Києві.

Іван Кожедуб (1921–1970) – найрезультативніший льотчик-винищувач часів радянсько-німецької війни. Здійснив 330 бойових вильотів; у 120 повітряних боях збив 64 літаки противника. За всю війну жодного разу не був збитий. Тричі Герой Радянського Союзу. Народився на Сумщині.

Амет-Хан Султан (1920–1971) – національний герой кримськотатарського народу. Радянський льотчик-ас, здійснив 603 бойові вильоти, збив особисто 30 літаків противника і 19 літаків у групових боях. Двічі Герой Радянського Союзу. З 1947 до 1971 р. – льотчик-випробувач, єдиний радянський льотчик, який випробував понад 50 типів літальних апаратів. З гордістю публічно називав себе кримським татариним.

Василь Порик (1920–1944) – учасник руху Опору у Франції в роки Другої світової війни. Восени 1941 р. пораненим потрапив у полон і був відправлений до табору примусової праці Бомон в м. Артуа (Франція). Очолив підпільну табірну організацію «Група радянських патріотів», створену в жовтні 1942 р. Підпільники пускали під укіс німецькі ешелони, знищували гітлерівських солдатів та офіцерів, руйнували залізничне полотно, лінії телеграфного й телефонного зв'язку. Національний герой Франції, Герой Радянського Союзу. Народився на Вінниччині.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** » Підписання Акта про беззастережну капітуляцію Німеччини » Депортація кримськотатарського народу з Криму до Середньої Азії » Ялтинська (Кримська) конференція » Капітуляція Японії.
- 2. Складіть речення, використавши поняття:** *День пам'яті та примирення, День перемоги над нацизмом, Маки пам'яті.*
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Другої світової війни:** І. Багряний, К. Дерев'яноко, О. Довженко, І. Кожедуб, В. Порик, О. Теліга, І. Сікорський, Амет-Хан Султан.
- 4. Конкретизуйте й уточніть загальні твердження про Другу світову війну.**

» 1. Друга світова війна для України розпочалася 1 вересня 1939 р. » 2. СРСР вступив у Другу світову війну 17 вересня 1939 р. на боці нацистської Німеччини. » 3. Радянсько-німецький союз був зруйнований 22 червня 1941 р. » 4. Нацистський окупаційний режим в Україні був одним із найжорстокіших у світі. » 5. Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками Німеччини. » 6. Для України Друга світова війна – національна трагедія. » 7. Україна зазнала надзвичайних втрат унаслідок війни.

- 5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у джерелі.**

«Ми пережили багато цікавого, незабутнього. Виступати доводилося зовсім близько від передової. Наші концерти постійно проходили під могутній акомпанемент артилерійської канонади... Артисти намагалися виконувати номери якомога краще, дістаючи в нагороду бурю аплодисментів. Потім у дружній атмосфері, у тісному колі з нашими слухачами допізна співали хором українських пісень» (артистка З. Гайдай).

Навчальне видання

Віталій Сергійович ВЛАСОВ
Станіслав Владиславович КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ
(рівень стандарту)
Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Підп. до друку 17.07.2018. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 27,04. Наклад 102 025 пр. Зам. МД-0115.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «Моноліт-Друк».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6043 від 27.02.2018 р.
04080, м. Київ, вул. Новокостянтинівська, буд. 2-А, тел. +38 097 239 19 54.

